

MORPHING HISTORY
GESCHICHTE BEGEGNEN – ZEIT GESTALTEN

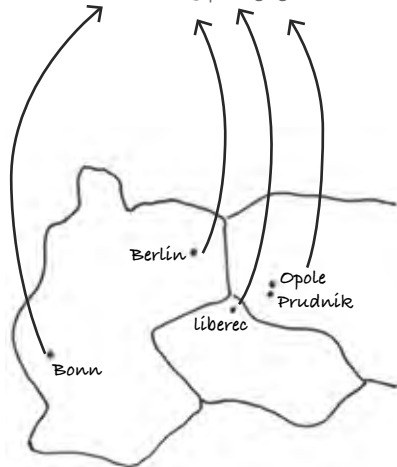
ODKRYWANIE HISTORII
SPOTKANIE Z HISTORIĄ – KSZTAŁTOWANIE CZASU

PROLÍNÁNÍ DĚJIN
STŘETNOUT SE S DĚJINAMI – UTVÁŘET DOBU

Stiftung & Künstler
& Schüler & Pädagogen
Fundacja & artyści & uczniowie
& nauczyciele

Nadace & umělci & žáci
& pedagogové

Drei Länder
+ Geschichte + Gegenwart + Zukunft + Kunst

Trzy kraje
+ historia + terażniejszość + przyszłość + sztuka

Tři země
+ dějiny + přítomnost + budoucnost + umění

Über gestalterisches Schaffen und
mit der Zeit europäischer Mitbürger
werden durch Menschlichkeit und
Offenheit für Liebe und Frieden

Pracą twórczą i w czasie stać
się obywatelem Europy poprzez
człowieczeństwo i otwartość dla
miłości i pokoju

Tvůrčí práci a pochopením
doby se stát evropským
občanem skrze lidskost a
otevřenost pro lásku a mír

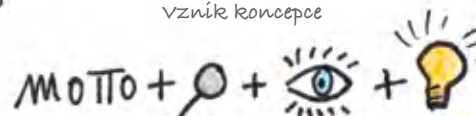
Lidice Memorial

Konzeptentwicklung

Rozwój koncepcji

vznik koncepcie

MORPHING HISTORY

Dreiländertheater
Teatr trzech Krajów
Divadlo tři zemí

Friedenssteine
Kamienie pokoju
Kameny míru

Garten der Zukunft
Ogród przyszłości
Zahrada budoucnosti

Bonn 2011

MORPHING HISTORY

GESCHICHTE BEGEGNEN – ZEIT GESTALTEN

ODKRYWANIE HISTORII

SPOTKANIE Z HISTORIĄ – KSZTAŁTOWANIE CZASU

PROLÍNÁNÍ DĚJIN

STŘETNOUT SE S DĚJINAMI – UTVÁŘET DOBU

Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft

INHALT

- 04 Kunst als kraftvoller Schlüssel Carl Richard Montag
- 06 Schichten der Geschichte sichtbar machen Dr. Karl-Heinz Imhäuser
- 08 Morphing History Kerstin Huven

- 10 Geschichte begegnen – Zeit gestalten: SUCHBEWEGUNGEN
  - 11 Das Gestern im Heute von Morgen aus denken
  - 13 Sinnlich wahrnehmen, erkennen und gestalten
  - 15 Zu einem gemeinsamen Leitgedanken finden
  - 17 Unsere Anliegen konkretisieren
  - 18 Offenheit in einem klaren Rahmen wahren

- 20 DREILÄNDERTHEATER: Aufspüren und wahrnehmen
  - 22 Persönliche Geschichten als Kern des kreativen Ausdrucks
  - 24 Das Eigene erkennen und entfalten
  - 29 Erinnerungen teilen und Begegnung gestalten
  - 35 Erlebtes weitertragen

- 38 FRIEDENSSTEINE: Hand anlegen und gestalten
  - 40 Von der Geschichte zweier Orte zur künstlerischen Idee
  - 42 Die eigene Wirksamkeit spüren
  - 46 Einblick gewähren und Assoziationen wecken
  - 50 Sichtbarmachen und weiterwirken

- 52 GARTEN DER ZUKUNFT: Aneignen und verantworten
  - 54 Ein Baumkreis gegen das Vergessen
  - 55 Zugang zur Geschichte finden
  - 59 Etwas am Leben halten
  - 64 Die Zukunft mitgestalten

- 68 Geschichte begegnen – Zeit gestalten: EINSICHTEN
  - 69 Was kann die Kunst?
  - 72 Du bist Geschichte
  - 75 Begegnungen und Zwischenräume

- 78 Projektparterinnen und Projektpartner

TREŚĆ

- 05 Sztuka potężnym kluczem Carl Richard Montag
- 07 Uwidocznic warstwy historii Dr. Karl-Heinz Imhäuser
- 08 Odkrywanie historii Kerstin Huven

- 10 Spotkanie z historią – kształtowanie czasu: KIERUNKI POSZUKIWAŃ
  - 12 Dzisiejsze spojrzenie na przeszłość w przyszłości
  - 14 Zmysłowe postrzeganie, rozpoznawanie i kształtowanie
  - 15 Odnalezienie wspólnej myśli
  - 17 Skonkretyzowanie naszych celów
  - 18 Ukazanie jasnej otwartości

- 20 TEATR TRZECH KRAJÓW: poczuć i uzmysłowić
  - 22 Osobiste historie jako rdzeń twórczej ekspresji
  - 25 Określenie i rozwój osobowości
  - 30 Dzielenie się wspomnieniami i tworzenie spotkania
  - 35 Dalej niesione doświadczenie

- 38 KAMIENIE POKOJU: przyłożyć rękę i kształtować
  - 40 Od historii dwóch miejsc do artystycznego pomysłu
  - 43 Poczucie własną skuteczność
  - 47 Wgląd i pobudzenie skojarzeń
  - 51 Uwidocznic i działać dalej

- 52 OGRÓD PRZYSZŁOŚCI: przyswoić i wziąć odpowiedzialność
  - 54 Krąg drzew przeciw zapomnieniu
  - 56 Odnaleźć podejście do historii
  - 61 Utrzymać coś przy życiu
  - 65 Kształtować przyszłość

- 68 Spotkanie z historią – kształtowanie czasu: SPOSTRZEŻENIA
  - 70 Co potrafi sztuka?
  - 73 Jesteś historią
  - 76 Spotkania i przestrzenie

- 78 Partnerzy projektu

OBSAH

- 05 Umění jako klíč s velkou mocí Carl Richard Montag
- 07 Zviditeľnit vrstvy historie Dr. Karl-Heinz Imhäuser
- 09 Prolínání dějin Kerstin Huven

- 10 Střetnout se s dějinami – utvářet dobu: PODNĚTY K HLEDÁNÍ
  - 12 Přemýšlet o včerejšku dnes z pohledu zítřka
  - 14 Smyslové vnímání, poznání a utváření
  - 16 Najít cestu ke společné ústřední myšlence
  - 17 Konkretizovat o co nám jde
  - 18 Zachovat otevřenost v jasném rámci

- 20 DIVADLO TŘÍ ZEMÍ: Vypátrat a vnímat
  - 23 Osobní příběhy jako jádro kreativního ztvárnění
  - 27 Poznat a rozvíjet svůj vnitřní svět
  - 33 Sdílet vzpomínky, připravovat setkání
  - 35 Předávat prožitky

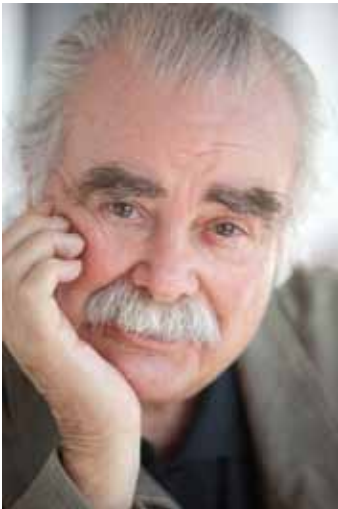
- 38 KAMENY MÍRU: Přispět a utvářet
  - 41 Od historie dvou obcí k umělecké myšlence
  - 45 Pocítit účinek vlastní tvořivosti
  - 47 Nechat nahlédnout a vzbudit asociace
  - 51 Zviditeľnit a motivovat

- 52 ZAHRADA BUDOUCNOSTI: Osvojit a zodpovídat
  - 55 Kruh ze stromů jako připomínka
  - 58 Najít přístup k dějinám
  - 63 Zachovat při životě
  - 65 Spoluutvářet budoucnost

- 68 Střetnout se s dějinami – utvářet dobu: NÁHLEDY
  - 71 Co umí umění?
  - 74 Dějiny, to jsi ty
  - 76 Setkávání a meziprostory

- 78 Partnerky a partneři projektu

Bonn, Juli 2011
Carl Richard Montag
Stifter

Bonn, lipiec 2011
Carl Richard Montag
Założyciel fundacji

Bonn, červenec 2011
Carl Richard Montag
Žřizovatel nadace

KUNST ALS KRAFTVOLLER SCHLÜSSEL

Vorwort des Stifters

Als ich mich erstmals mit dem Projekt „Morphing History“ beschäftigte, musste ich unwillkürlich an meine eigene Jugend denken. „Wie war das damals?“ „Was hast Du getan, als Du so alt warst wie diese Jugendlichen?“ Eigentlich das Gleiche wie sie in dem Projekt. Ich war intensiv künstlerisch tätig, ein talentierter Nachwuchsmaler mit großen Hoffnungen. Aber was bedeutete Hoffnung in dieser Zeit? Mit vierzehn Jahren wurde ich herangezogen, um die Leichen der Möhnetalbombardierung zu bergen. Mit fünfzehn, drei Wochen vor Kriegsende, erhielt ich einen Stellungsbefehl. Die Einberufung trug den Stempel eines verbrecherischen Regimes, das kurz vor dem eigenen Ende sogar Kinder in Uniformen steckte und in den Tod schickte. Mit viel Glück konnte ich mich dem Zugriff entziehen, fand Schutz in der Verborgenheit der heimischen Wälder. Nie habe ich intensiver gemalt als in diesen Tagen. Die Kunst war für mich auch ein hilfreiches Mittel, um das Erlebte zu verarbeiten. Mit Worten allein war die Wirklichkeit nicht mehr zu fassen.

Aus dieser gelebten Zeit, mit ihrem millionenfachen Grauen, unsäglichen Leid und Unrecht ist inzwischen Geschichte geworden. Die Zeitzeugen sind fast alle verstummt. Es ist Aufgabe der Nachgeborenen, sie vor dem Vergessen zu bewahren und die richtigen Lehren daraus zu ziehen. Für die jüngere Generation bedeutet das, sich für etwas zu interessieren, etwas zu verstehen, was mit der eigenen Lebenswelt scheinbar nichts mehr zu tun hat. Das darf nicht als Selbstverständlichkeit vorausgesetzt, sondern muss gefördert werden. In dem Projekt „Morphing History“ wird das beispielhaft getan. Die Kunst ist hier ein wichtiger Schlüssel, um Geschehenes verstehbar und Wirklichkeit begreifbar zu machen. Dass sie die Kraft dazu hat, habe ich in schwerer Zeit eindrucksvoll erfahren.

Und noch etwas imponiert mir an diesem Projekt. Es ist der Ansatz einer europäischen Erinnerungskultur, die nicht das Trennende betont, sondern das Verbindende sucht. Jugendliche aus drei Ländern, die nicht dieselbe Sprache sprechen, Enkel von Opfern und Enkel von Tätern, die sich bemühen, die unterschiedlichen Sichtweisen und Standpunkte des Anderen zu verstehen und zu einer gemeinsam getragenen Deutung der Geschichte zu gelangen. Die Projektergebnisse belegen eindrucksvoll, wie gut das gelungen ist und mit welcher Leidenschaft und Begeisterung die Jugendlichen bei der Sache waren. Vor allem die in Stein gemeißelten Symbole des Friedens, der Freiheit und des Gewaltverzichts haben mich tief bewegt. Sie werden die Zeit überdauern und auf ihre Weise zum Nachdenken und zur Auseinandersetzung anregen. Sie erinnern an eine Zeit, die nicht vergessen werden darf, damit sie auf diese Weise nie wieder durchlebt werden muss.

SZTUKA POTĘŻNYM KLUCZEM

Przedmowa założyciela fundacji

Kiedy po raz pierwszy zajmowałem się projektem „Morphing History“ (odkrywanie historii), musiałem pomyśleć instynktownie o swojej młodości. „Jak to było?“, „Co robiłeś, gdy byłeś w wieku tych młodych ludzi?“ Właściwie to samo, co oni przy tym projekcie. Działalem intensywnie jako artysta, utalentowany młody malarz z dużymi nadziejami. Ale co znaczyła nadzieja w tamtym czasie? Mając czternaście lat zostałem zmuszony pochować ciała po bombardowaniu w Möhnetal. W wieku piętnastu lat, trzy tygodnie przed końcem wojny, otrzymałem nakaz stawienia się. Nakaz ten był znakiem przestępczego reżimu, który, mimo że dobiegał końca, nawet dzieci ubierał w mundury i wysyłał na śmierć. Przy odrobinie szczęścia udało mi się uciec. Znalazłem schronienie ukrywając się w pobliskich lasach. Nigdy nie malowałem bardziej intensywnie jak w tamtych dniach. Sztuka pomogła mi również zmierzyć się moimi przeżyciami. Za pomocą słów rzeczywistość była już nie do opisan.

Ten wypełniony niewyobrażalną grozą, cierpieniem i niesprawiedliwością czas stał się już historią. Już prawie wszyscy świadkowie historii zamilkli. Odpowiedzialnością późniejszych pokoleń jest zachować od zapomnienia i wyciągnąć właściwe wnioski z tego, co się stało. Dla młodego pokolenia oznacza to zainteresowanie i zrozumienie czegoś, co pozornie nie ma nic wspólnego z własnym życiem. Nie powinno być to postrzegane jako coś pewnego, ale takie podejście należy wspierać. W ramach projektu „Morphing History“ jest to zobrazowane na podstawie przykładów. Sztuka jest ważnym kluczem do lepszego zrozumienia rzeczywistości, a o jej sile przekonałem się sam w trudnych czasach.

I jeszcze jedno imponuje mi w tym projekcie. Jest to podejście do europejskiej kultury pamięci, która nie podkreśla, co nas dzieli, ale szuka tego, co łączy. Młodzi ludzie z trzech krajów, którzy nie mówią tym samym językiem, wnuki ofiar i wnuki sprawców, którzy próbują zrozumieć różne perspektywy i punkty widzenia innych i osiągnąć wspólnie uzgodnioną interpretację historii. Wyniki projektu pokazują w imponujący sposób, jak bardzo się to udało i z jakim entuzjazmem i pasją ci młodzi ludzie wzięli udział w projekcie. W szczególności głęboko poruszyły mną wyryte w kamieniu symbole pokoju, wolności i wyrzeczenia się przemocy. Będą one trwać w czasie i pobudzać do refleksji czy dyskusji. Wspominają okres historii, który nigdy nie powinien zostać zapomniany, by to, co się stało, nigdy nie zostało przeżyte raz jeszcze.

UMĚNÍ JAKO KLÍČ S VELKOU MOCÍ

Úvodní slovo žřizovatele nadace

Když jsem se poprvé zabýval projektem „Morphing History“ (prolínání dějin), bezděčně se mi vrátila vzpomínka na mé vlastní mládí. „Jaké to tenkrát bylo?“ „Co jsi dělal, když ti bylo tolik, jako těmhle mladým?“ Vlastně totéž, co oni v tomto projektu. Intenzivně jsem se umělecky činil, byl jsem takový talentovaný malířský dorost s velkými nadějemi. Ale co znamenala naděje v té době? Ve čtrnácti jsem byl povolán k vyprošťování mrtvých těl po bombardování údolí řeky Möhne. V patnácti, tři týdny před koncem války, jsem obdržel rozkaz k odvodu. Povolávací rozkaz nesl razítko zločineckého režimu, který krátce před svým koncem nastrčil do uniformy dokonce i děti a poslal je na smrt. S velkou dávkou štěstí se mi podařilo se tomuto zásahu vyhnout. Útočiště jsem našel v ústraní rodných lesů. Nikdy jsem nemaloval intenzivněji, než v oněch dnech. Umění pro mě bylo také pomůckou pro to, abych dokázal to, co jsem zažil, zpracovat. Pouhými slovy už nebylo možno skutečnost vyjádřit.

Z této zažité doby, s jejími nespočetnými násobnými hrůzami, nevýslovným utrpením a bezprávím se mezitím stala historie. Doboví svědkové už téměř všichni oněměli. Je úkolem budoucích generací uchránit je před zapomněním a vyvodit z toho všeho správné poučení. Pro mladší generaci to znamená porozumět něčemu a zajímat se o něco, co s jejich vlastním světem a životem už nemá zdánlivě co dělat. To ovšem nelze předpokládat jako samozřejmost, je třeba to podporovat. Projekt „Morphing History“ to udělal přímo příkladně. Umění je tu důležitým klíčem k porozumění tomu, co se stalo a k pochopení skutečnosti. Že k tomu má umění moc, jsem v těžké době sám velmi působivě zažil.

A ještě něco mi na tomto projektu imponuje. Je to přístup určité evropské kultury vzpomínání, která nezdůrazňuje to, co rozděluje, ale hledá to, co spojuje. Mladí lidé ze tří zemí, kteří nemluví stejným jazykem, vnuci obětí a vnuci pachatelů zločinů, kteří se snaží porozumět rozdílným pohledům a postojům druhých a dopracovat se ke společně sdílenému výkladu dějin. Výsledky projektu působivě dokazují, jak dobře se to podařilo a s jakou vášní a nadšením se mladí do projektu vložili. Především symboly míru, svobody a zřeknutí se násilí vytesané do kamene na mě silně zapůsobily. Překonají čas a svým způsobem budou podněcovat k zamyšlení a konfrontacím. Připomínají dobu, která nesmí být zapomenuta, aby nemusela být stejným způsobem znovu prožívána.

Bonn, Juli 2011
Dr. Karl-Heinz Imhäuser
Vorstand der Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft

Bonn, lipiec 2011
dr Karl-Heinz Imhäuser
Zarząd fundacji (Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft)

Bonn, červenec 2011
Dr. Karl-Heinz Imhäuser
Ředitel nadace (Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft)

SCHICHTEN DER GESCHICHTE SICHTBAR MACHEN

Vorwort des Herausgebers

Ein Morgen im Sommer 2004: Ein Jugendlicher mit Wurzeln in der rechtsnationalen Szene, ein türkischer Jugendlicher mit einer sogenannten geistigen Behinderung, ein jüdischer Jugendlicher, der nach der Ausreise seiner Familie aus der ehemaligen Sowjetunion als staatenlos anerkannt ist. Alle drei gehören zur Schulklasse einer Berliner Oberschule. Sie sind Schüler einer – häufig in Deutschland nur noch als „Restschule“ bezeichneten – Hauptschule und befinden sich damit schon in einer Situation der zweifachen Diskriminierung. Bewegt stehen die Drei vor der Bronzefigur einer Mutter mit verlorenen Kindern im tschechischen Kladno. In dieser Gedenkfigur sind die Kinder nur angedeutet und erinnern so an die von den Nationalsozialisten ermordeten Kinder von Lidice. Zwei Tage hatte die Klasse mitgeholfen, die Parklandschaft der Gedenkstätte für die jährliche Feier zum Gedenken an die Opfer zu säubern. An diesem Morgen hatten uns Frauen, die das Grauen dieses Kriegsverbrechens und die Internierung im KZ Ravensbrück überlebt haben, eingeladen, an ihrem jährlichen Gedenken an Stationen und Orte ihrer damaligen Verschleppung teilzunehmen.

Unvergesslich ist dieser Moment der vor dem Denkmal stehenden Jugendlichen: Jeder von ihnen muss selbst für sich eine Lebenssituation bewältigen, die gekennzeichnet ist von Ausgeschlossensein, Diskriminierung und Benachteiligung. Sie haben in diesem Moment eine solch unmittelbare Verbindung zu den Themen, die die Geschichte aller Kulturen mit ihren Kriegen durchziehen: Not, Flucht, Vertreibung, Demütigung, Erniedrigung. In diesem Moment vor dem Kunstwerk streift die Erinnerung an die schrecklichen Geschehnisse unsere Gegenwart. Wir ahnen, was da gewesen sein mag, das uns so auf geheimnisvolle Weise verbindet mit dem, was hier und heute ist. Beides miteinander gegenseitig sich aufschließend in der Begegnung zwischen Mensch und Kunstwerk, eine tief sich einprägende Erfahrung der Kraft von Erziehung durch Kunst.

Mit der Verantwortungsübernahme als Vorstand einer Stiftung, die durch eigene Projekte des internationalen Austausches und integrativer Zusammenarbeit zur positiven Gestaltung des Generationenverhältnisses beitragen will – gerade auch im Sinne der Völkerverständigung – war für mich klar: Hier müssen wir anknüpfen. Mit den Möglichkeiten der Kunst etwas mit ihren spezifischen Mitteln zum Ausdruck zu bringen, die Schichten der Geschichte mit den Geschichten dieser Jugendlichen in ihrer Verbindung sichtbar zu machen.

Das Projekt in Lidice ist eines von drei Teilprojekten, die auf ganz verschiedene Weise gezeigt haben, wie Kunst die Verbindung zwischen Vergangenheit und Gegenwart herstellen kann. Mein Dank und meine Anerkennung gilt der Projektleiterin für dieses Vorhaben, Kerstin Huven: Gemeinsam mit den Schülerinnen und Schülern aller beteiligten Schulen in Tschechien, Polen und Deutschland, mit den Künstlerinnen, Lehrerinnen und Lehrern ist es ihr gelungen, diese Idee im Rahmen des Gesamtprojekts „Morphing History“ eindrucksvoll und beispielgebend umzusetzen.

UWIDOCZNIĆ WARSTWY HISTORII

Przedmowa wydawcy

Poranek latem 2004 roku: nastolatek wywodzący się z nacjonalistycznych kręgów, turecki nastolatek z tzw. niepełnosprawnością umysłową, żydowski nastolatek, którego, poprzez wyjazd całej rodziny z byłego Związku Radzieckiego, uznano za bezpieczeństwa. Wszystkie te osoby chodzą do jednej klasy w Berlinie. Są uczniami pewnej szkoły średniej, w Niemczech nazywanej często „szkoły pozostałych”, co tym samym podwójnie ich dyskryminuje. Poruszona trójka stoi przed figurą z brązu – postacią matki ze straconymi dziećmi w czeskim Kladno. Dzieci są jedynie uwzględnione w postaci, to znaczy wycięte z całości kształtu, właściwie nie istnieją. Jest to pomnik dzieci z Lidic pomordowanych w nazistowskich zbrodniach. Dwa dni klasa pomagała oczyścić park na doroczne obchody upamiętniające ofiary. W ten poranek kobiety, które przeżyły koszmar tej zbrodni wojennej i internowania do obozu koncentracyjnego w Ravensbrück, zaprosiły nas do udziału w swoim dorocznym upamiętnianiu dawnych stacji i miejsc deportacji.

Niezapomniany jest moment, kiedy stojący przed pomnikiem młodzi ludzie muszą poradzić sobie w sytuacjach życiowych, które charakteryzują się wykluczeniem, dyskryminacją i nierównym traktowaniem. W tym momencie bezpośrednio odczuwają emocje pojawiające się w historii wszystkich kultur, które przeżyły wojnę: zagrożenie, ucieczka, wygnanie, upokorzenie, poniżenie. W tej chwili przed dziełem sztuki wspomnienie tragicznych wydarzeń ociera się o naszą teraźniejszość. Podejrzewamy, co tu mogło się wydarzyć. To coś łączy nas w tajemniczy sposób z tym, co jest tu i teraz. Zarówno ze sobą wzajemnie, jak i w relacji spotkania człowieka i sztuki, głęboko doświadczamy siły sztuki w procesie wychowania.

Zdając sobie sprawę z odpowiedzialności Zarządu Fundacji, która poprzez własne projekty chce przyczynić się do wymiany międzynarodowej i integralnej współpracy przy pozytywnym kształtowaniu relacji między pokoleniami, zwłaszcza w sensie międzynarodowego zrozumienia, stało się dla mnie jasne, że do tego projektu trzeba się przyłączyć – wykorzystując możliwości sztuki i jej poszczególne środki wyrazu, uwidaczniając związek warstw historii z poszczególnymi opowieściami tych młodych ludzi.

Projekt w Lidicach jest jednym z trzech podprojektów, które pokazały na różne sposoby, jak sztuka może połączyć przeszłość z teraźniejszością. Moje podziękowania i uznanie przekazuję kierującej tym projektem Kerstin Huven: wspólnie z uczniami wszystkich szkół biorących udział w tym projekcie, artystami i nauczycielami z Czech, Polski i Niemiec udało jej się w imponujący i wzorowy sposób zrealizować ideę w kontekście całego projektu „Morphing History” (odkrywanie historii).

ZVIDITELNIT VRSTVY HISTORIE

Úvodní slovo vydavatele

Letní ráno r. 2004: Mladík s kořeny v pravicově nacionalistické scéně, turecký chlapec s takzvaným duševním postižením, mladý židovský chlapec, kterému byl po vycestování jeho rodiny z bývalého Sovětského svazu přiznán status „bez státní příslušnosti”. Všichni tři patří do stejné třídy jedné berlínské střední školy. Jsou žáky tzv. Hauptschule – v Německu často označované jen jako „zbytková škola” – a to je staví do situace hned dvojí diskriminace. Dojati stojí všichni tři v českém městě Kladno před bronzovou postavou matky se zmizelými dětmi. Děti jsou v kompozici jen naznačené, z postavy inverzně vyřiznuté – prostě už nejsou. Je to socha na památku lidických dětí zavražděných nacisty. Dva dny pomáhala třída uklízet parkový areál památníku pro každoroční pietní akt uctění památky obětí. Onoho rána nás ženy, které přežily hrůzu tohoto válečného zločinu a internaci v koncentračním táboře Ravensbrück, přizvaly k účasti na jejich každoročním připomenutí míst a obcí jejich tehdejšího odvěčení.

Nezapomenutelný je okamžik, kdy stojí mladí lidé před památníkem: Každý z nich se sám vypořádává se životní situací, která je poznamenána vyloučením, diskriminací a znevýhodněním. V tomto okamžiku jsou zcela bezprostředně spjatí s tématy, která se prolínají historií všech kultur a jejich válek: bída, útek, vyhnání, pokoření, ponižení. Právě v tomto okamžiku, před uměleckým dílem, se dotkne vzpomínka na hrůzné události naší přítomnosti. Tušíme, co tu mohlo být, co nás tak tajemným způsobem spojuje s tím, co je dnes a tady. Obojí společně, vzájemně se odkrývajíce v setkání člověka a uměleckého díla, hluboko se vrývající zkušenost síly výchovy skrze umění.

Jako ředitel nadace jsem převzal odpovědnost za naše vlastní projekty mezinárodní výměny a integrační spolupráce, kterou chceme přispět k pozitivnímu utváření mezigeneračních vztahů – a především ve smyslu porozumění mezi národy – a proto bylo pro mě nade vše pochybnost: právě zde musíme navázat. S možnostmi umění a jeho specifickými výrazovými prostředky něco vyjádřit, zviditelnit vrstvy historie příběhy těchto mladých lidí v jejich propojení.

Projekt v Lidicích je jedním ze tří dílčích projektů, které zcela rozdílnými způsoby ukázaly, jak dokáže umění vytvořit spojení mezi minulostí a přítomností. Můj dík a uznání patří vedoucí tohoto projektu, Kerstin Huven: společně se žáky a žákyněmi všech zúčastněných škol z České republiky, Polska a Německa, s umělkyněmi, učitelkami a učiteli se jí podařilo zrealizovat působivým a příkladným způsobem tuto myšlenku v rámci celého projektu „Morphing History” (prolínání dějin).

Bonn, Juli 2011
Kerstin Huven
Projektleiterin

Bonn, lipiec 2011
Kerstin Huven
Kierownictwo projektu

Bonn, červenec 2011
Kerstin Huven
Vedení projektu

MORPHING HISTORY

Zu dieser Dokumentation

Wie gehen wir heute mit der Geschichte des Zweiten Weltkrieges um? Mit welchen Fragen und Anliegen wendet sich die vierte Nachkriegsgeneration der Vergangenheit zu und welche Bilder, Zeichen und Ausdrucksformen findet sie, wenn die Kunst als Motor der Auseinandersetzung dient? Wie wird Geschichte gedacht, erzählt und bearbeitet, wenn Menschen unterschiedlicher Kulturen und Systeme zusammenkommen?

Mit der vorliegenden Dokumentation möchten wir Einblick geben in die Suche nach erfahrungsorientierten Wegen, die junge Menschen über die zeitlich und kulturell bedingte Distanz hinweg an Teile der nationalsozialistischen Vergangenheit heranführen können. Drei unterschiedlich angelegte, künstlerische Einzelvorhaben sollten ein ganzheitliches Verstehen von Abschnitten europäischer Geschichte ermöglichen, indem Jugendliche das Damals mit dem Heute über ästhetische Herangehensweisen verweben. Wir wollten nicht nur historische Fakten behandeln, sondern über die Kunst einen Bogen spannen von weit zurückliegenden Geschehnissen bis in die gegenwärtige Lebenswelt. Und wir wollten anregen zur weiteren Reflexion gewonnener Erkenntnisse und zur aktiven Verantwortungsübernahme für eine demokratische, europäisch ausgerichtete Gesellschaft.

Der Titel des Leitvorhabens „Morphing History“ beschreibt das Verständnis von Geschichte als einen lebendigen und vielschichtigen Prozess, dem die Freiheit zu Grunde liegt, sich sein eigenes Bild zu machen, Wissen und Erfahrungen selbst zu deuten und in eigene Lebenszusammenhänge einzupassen. „Morphen“ im übertragenen Sinne meint dabei den allmählichen Übergang vom Wissen aus der Geschichte in aktuelle Bilder der Erinnerung,

den Übertrag von Wahrnehmungen und Erfahrungen in einen schöpferischen Ausdruck, der gleichermaßen das Vergangene enthält und auf die Gegenwart und Zukunft verweist.

Über 100 Menschen, in verschiedenen Rollen und in unterschiedliche Aktivitäten eingebunden, haben den Raum zwischen Geschichte, Gegenwart und Zukunft bewusst gestaltet und vielerlei Verbindungen aufgedeckt. Dabei war die gemeinsame Arbeit nicht immer widerspruchs- oder konfliktfrei. Die Begegnung von Kunst und Schule, das Zusammentreffen verschiedener Kulturen, Erinnerungsformen und Geschichtstraditionen, unterschiedliche Zugänge und Methoden haben immer wieder Phasen der Verunsicherung, viele Fragen und manche Hürden hervorgerufen. Gleichwohl haben die Projekte im Verlauf alle ihre eigene Dynamik entwickelt und an vielen Stellen mehr bewegt als ursprünglich erwartet. Zusammengefügt sind hier ausgewählte Aspekte aus den Gesprächen mit Künstlerinnen, Teilnehmenden und Begleitteams, aus Briefen und Kommentaren, eigenen Beobachtungen sowie Reflexionstreffen und Schülerfeedbacks. Wir möchten damit zum Nachsinnen einladen, anregen und inspirieren und vor allem eines: ermutigen, eigene Wege zu beschreiten.

Mein anerkennender Dank gilt den Künstlerinnen sowie den über 80 Jugendlichen, die sich mit großem Engagement auf für sie unbekanntes Terrain begeben haben. Ebenso wertvoll waren die Arbeit der Assistenzen, Pädagoginnen und Pädagogen, Dolmetscherinnen und Dolmetscher und die bereichernde Begleitung durch die Stiftungsverantwortlichen. Genauso gilt der Dank den Beteiligten dieser Publikation: Übersetzerinnen, Übersetzern, Lektorinnen und Reflexionspartnerin sowie der Grafikerin, die für die mehrsprachigen Texte und Bilder eine so gefällige Form gefunden hat.

Viel Freude beim Lesen!

ODKRYWANIE HISTORII

Do tej dokumentacji

ak obchodzimy się dzisiaj z historią drugiej wojny światowej? Jakie pytania i intencje kieruje czwarte pokolenie powojenne w przeszłość? Jakie obrazy, znaki i środki wyrazu spotyka, gdy sztuka jawi się jako siła napędowa konfrontacji? Jak rozważa się historię, co się o niej opowiada i w jaki sposób się ją przetwarza, gdy pochodzący z różnych kultur i systemów ludzie spotykają się razem?

Tą dokumentacją chcielibyśmy zapewnić wgląd w poszukiwanie doświadczalnych dróg, które, przezwyciężając względy czasowe i kulturowe, mogłyby prowadzić młodych ludzi przez części nacjonalistycznej przeszłości. Trzy zupełnie różne artystyczne przedsięwzięcia miały na celu umożliwić całościowe zrozumienie fragmentów historii europejskiej, w taki sposób by młodzi ludzie pracą estetyczną połączyli „Wtedy” z „Dzisiaj”. Nie chcieliśmy zajmować się tylko faktami historycznymi, ale poprzez sztukę rozciągnąć łuk od dawnych wy-

darzeń do współczesnego świata. Naszą intencją było również pobudzić do dalszej refleksji nad zdobytymi spostrzeżeniami oraz do aktywnego przejęcia odpowiedzialności, by móc tworzyć demokratyczne europejskie społeczeństwo.

Tytuł głównego projektu „Morphing history” (odkrywanie historii) opisuje rozumienie historii jako żywego i wielowarstwowego procesu, u podstaw którego leży wolność, dzięki której stwarza się własny obraz, nabywa wiedzę i doświadczenia oraz dopasowuje do własnego kontekstu życia. „Morphing” w przenośni oznacza stopniowe przechodzenie z historycznej wiedzy we współczesne obrazy wspomnień, przeniesienie spostrzeżeń i doświadczeń w kreatywne wyrażenie, które tak samo zawiera w sobie przeszłość, jak i wskazuje na teraźniejszość i przyszłość.

Ponad sto osób, zaangażowanych w najróżniejsze czynności, świadomie wypełniło przestrzeń między historią, teraźniejszością i przyszłością oraz odkryło wiele nowych związków. Przy tym wspólna praca nie obyła się bez sprzeczności czy konfliktów. Spotkanie sztuki i szkoły, zebranie się różnorodnych kultur, form wspominania i tradycji historycznych, różne podejścia i metody regularnie wywoływały fazy wątpliwości, niepewności i trudności. Mimo to te projekty rozwijały własną dynamikę i w wielu miejscach wywołały więcej, niż pierwotnie oczekiwano. Zebrane zostały tutaj wybrane aspekty z przeprowadzonych rozmów z artystkami, uczestnikami i zespołem towarzyszącym, jak również z listów i komentarzy, własnych obserwacji i spotkań poświęconych refleksji oraz informacji zwrotnej uczniów. Tym samym chcielibyśmy zaprosić do przemyśleń, pobudzić i zainspirować i przede wszystkim ośmielić do kroczenia własną drogą.

Moje uznanie i wdzięczność kieruję do artystek, jaki i do ponad osiemdziesięciu młodych ludzi, którzy z ogromnym zaangażowaniem udali się na nieznany im obszar. Równie wartościowa była praca asystentek i asystentów, nauczycielek i nauczycieli, tłumaczek i tłumaczy, jak i wzbogacająca opieka przedstawicieli fundacji. Dziękuję również wszystkim, którzy przyczynili się do powstania tej publikacji: tłumaczkom i tłumaczom, lektorkom i mojej partnerce w refleksjach, jak również pani grafik, która wielojęzycznym tekstem i zdjęciom nadała tak piękną formę.

Życzę przyjemnej lektury!

PROLÍNÁNÍ DĚJIN

Několik slov k této publikaci

Jak zacházíme s historií druhé světové války dnes? S jakými otázkami a problémy přistupuje čtvrtá poválečná generace k minulosti a jaké obrazy, symboly a výrazové formy nachází, pokud jako motor konfrontace slouží umění? Jak se přemýšlí o historii, jak se o ní vypráví a jak se ztvárňuje, když se sejdou lidé různých kultur a systémů?

Touto publikací chceme dát nahlédnout do hledání cest orientujících se zkušenostmi, které by překonaly časové a kulturní vzdálenosti a přiblížily mladým lidem historické období nacionálního socialismu. Tři samostatné různě ukotvené umělecké projekty měly umožnit komplexní pochopení určitých úseků evropských dějin; k tomu mladí aktéři využili estetického přístupu a propojili tehdejšek s dneškem. Nechtěli jsme probírat jen historická fakta, ale snažili jsme se pomocí umění překlenout vzdálenost mezi dávnými událostmi a světem našich současných životů. A chtěli jsme podnitit k dalším reflexím získaných poznatků a k aktivnímu převzetí odpovědnosti za demokratickou proevropsky orientovanou společnost.

Název ústředního projektu „Morphing History” (prolínání dějin) popisuje chápání dějin jako živý a mnohovrstvý proces, jehož základem je svobodná možnost učinit si vlastní obraz, samostatně interpretovat znalosti a zkušenosti a začlenit spojitosti s vlastním životem. „Morfováním” v přeneseném smyslu je míněn postupný přechod od historických znalostí do aktuálních obrazů vzpomínek, přenos vjemů a zkušeností do tvůrčího výrazu, který obsahuje události minulé, ale stejně tak odkazuje i na současnost a budoucnost.

Více než 100 účastníků zapojených v různých rolích a v různých aktivitách vědomě utvářelo prostor mezi historií, současností a budoucností a odhalilo mnohé spojitosti. Společná práce přitom nebyla vždy prosta rozporů a konfliktů. Setkání umění a školy, střetnutí různých kultur, forem vzpomínání a historických tradic i odlišné přístupy a metody stále znovu vyvolávaly fáze znejistění, mnohé otázky a leckterou překážku. Přesto si však každý z projektů během svého průběhu vyvinul vlastní dynamiku a mnohde dokázal víc, než se původně očekávalo.

Vybrali a sestavili jsme stanoviska získaná z rozhovorů s umělkyněmi, účastníky projektů a doprovodným týmem, z dopisů a komentářů, vlastních pozorování, reflexí ze setkání a zpětných informací od žáků. Chceme tím vyzvat k rozjímání, podnitit a inspirovat a především chceme jedno: dodat odvalu k tomu, vydat se vlastními cestami.

Mé uznání a díky patří umělkyním i více než 80 mladým lidem, kteří se tak angažovaně vydali po pro ně neznámém terénu. Stejně tak cenná byla činnost asistentů, pedagožek a pedagogů, tlumočnic a tlumočnicků a obohacující podpora, které se nám dostalo ze strany odpovědných pracovníků Nadace. Dík patří stejnou měrou i těm, kteří byli účastní vydání této publikace: překladatelkám, překladatelům, korektorkám a odborné konzultantce, jakož i grafičce, která našla pro vícejazyčné texty a obrázky tak příjemnou formu.

Mnoho radosti při čtení!

ÜBERBLICK Am Anfang unseres Vorhabens „Morphing History“ stand eine lose Idee: Menschen zu bewussten Gestaltern ihrer Zeit werden zu lassen, ausgehend von Geschehnissen des Zweiten Weltkrieges und gemeinsam mit verschiedenen Künstlerinnen und schulischen Partnern, die sich für die Bearbeitung dieses Themenfeldes interessieren. Wir wollten aus der Geschichte lernen, nach Anschlussmöglichkeiten für die eigene Gegenwart und Zukunft suchen, Verbindungen über die drei Länder Deutschland, Polen und Tschechien aufdecken und erproben, inwieweit das Miteinander von Kunst und Pädagogik in diesem Zusammenhang fruchtbar sein kann.

Mit diesen Wünschen im Gepäck hat sich die Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft auf den Weg in einen vielschichtigen und spannenden Projektprozess begeben. Menschen aus unterschiedlichen Zusammenhängen wurden eingeladen, diese Reise zu begleiten und mitzugestalten. Während eines Projektlabors zum Auftakt haben alle diese Weggefährten einen verbindenden Leitgedanken formuliert, ihre Anliegen konkretisiert und Vorschläge entwickelt, um das Bewusstsein für einen humanen, achtsamen und zukunftsfähigen Umgang mit Erinnerung und Geschichte zu stärken.

WSTĘP Na początku naszego projektu „Morphing History“ powstała wolna myśl: umożliwić ludziom stanie się świadomymi twórcami swoich czasów, odnosząc się do wydarzeń drugiej wojny światowej i działając wraz z różnymi artystami oraz partnerami szkolnymi, zainteresowanymi tą dziedziną. Chcieliśmy uczyć się z historii, szukać związków dla czasów obecnych i przyszłych, odkrywać powiązania między trzema krajami: Niemcami, Polską i Czechami oraz zbadać, w jakim stopniu interakcja sztuki i edukacji w tym kontekście może być owocna. Z tym zamysłem fundacja „Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft“ udała się w drogę w złożony i eksperymentalny proces projektowy. Ludzie z różnych kontekstów zostali zaproszeni do towarzyszenia w tej podróży, jak również do jej kształtowania. Podczas warsztatowego spotkania, „towarzysze podróży“ wstępnie sformułowali myśl przewodnią, skonkretyzowali swoje cele i rozwinęli propozycje mające na celu wzmocnienie świadomości humanitarnego, uważnego i zrównoważonego podejścia do pamięci i historii.

PŘEHLED Na počátku našeho projektu „Morphing History“ byla vyčleněna myšlenka: Umožnit lidem, aby se stali vědomými tvůrci své doby, vyjít přitom z událostí druhé světové války společně s různými umělkyněmi a školskými partnery, kteří se zajímají o zpracování tohoto tematického okruhu. Chtěli jsme se poučit z dějin, hledat spojitosti s vlastní současností a budoucností, odhalit návaznosti tří zemí Německa, Polska a České republiky a vyzkoušet do jaké míry může být v této souvislosti plodné společenství umění a pedagogiky. S těmito přáními v zavazadle se nadace „Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft“ vydala na cestu do mnohohrstevného a napínavého projektového procesu. Lidé s rozdílnými spojitostmi byli přizváni, aby tuto cestu provázeli a pomohli ji spoluutvářet. Během jednoho z úvodních projektových workshopů naformulovali všichni tyto souputníci společnou ústřední myšlenku, konkretizovali, co jim zvlášť leží na srdci a vypracovali návrhy, jak posílit vědomí humánního, pozorného a perspektivního zacházení se vzpomínkami a historií.

GESCHICHTE BEGEGNEN – ZEIT GESTALTEN: SUCHBEWEGUNGEN SPOTKANIE Z HISTORIAŁ – KSZTAŁTOWANIE CZASU: KIERUNKI POSZUKIWAŃ STŘETNOUT SE S DĚJINAMI – UTVÁŘET DOBU: POHNUTKY K HLEDÁNÍ

DAS GESTERN IM HEUTE VON MORGEN AUS DENKEN

Menschen zu bewussten Gestaltern ihrer Zeit werden zu lassen – dies ist Ausgangspunkt und Kern einer Projektreihe, deren Weg und Fortgang der hier vorliegende Band schildert. Angetrieben haben uns im Verlauf des dreieinhalbjährigen Prozesses vor allem drei Fragen:

- Wie gehen wir heute mit der Erinnerung an Teile der europäischen und insbesondere deutschen Vergangenheit um?
- In welcher Weise sind wir im Hier und Jetzt mit der Geschichte von damals verwoben?
- Welche Einsichten nehme ich als Einzelner in einer Gemeinschaft für mein zukünftiges Handeln mit, wenn ich mich selbst als im geschichtlichen Prozess befindlich begreife?

Anlass, sich über ein mehrteiliges Vorhaben auf die Suche nach Antworten zu machen, waren unter anderem die Erfahrungen aus einem Geschichtsprojekt der Werner Stephan Oberschule in Berlin. Seit 1997 haben Schülergruppen Jahr für Jahr die Gelegenheit, die Gedenkstätte der Opfer im tschechischen Lidice zu besuchen. Bestandteil der Fahrten ist ein Gespräch mit Zeitzeugen zur Geschichte dieses Ortes, der während des Zweiten Weltkrieges von den Nationalsozialisten vollständig ausgelöscht wurde. Der Dialog mit den Überlebenden bewegt die jungen Erwachsenen tief. Die leibliche Präsenz, persönliche Erzählungen und emotionale Berührung machen die unfassbaren Ereignisse vorstellbarer. Zudem verrichten die Jugendlichen leichte Arbeiten auf dem Gelände und nehmen an den offiziellen Gedenkfeierlichkeiten teil. Es ist ihnen wichtig, selbst etwas für diesen Ort zu tun.

Mit diesen Erfahrungen berühren wir mehrere Aspekte und Herausforderungen, denen sich die historisch-politische Bildungsarbeit seit längerem widmet. Vielerorts werden unterschiedliche Methoden erkundet, die ohne den Kontakt zur Erlebnisgeneration die Geschichte des Nationalsozialismus auf angemessene Weise vermitteln können. Hintergrund dieser Neuorientierung ist, dass Begegnungen mit Zeitzeugen, die bisher ein zentrales Format in der pädagogischen Arbeit waren, nicht mehr lang möglich sein werden.

Neben den Konzepten wird sich auch die Motivation jüngerer Generationen zum Umgang mit Geschichte verändern. Im Vordergrund steht nicht mehr die Erinnerung an vergangene Ereignisse, sondern vielmehr das reflektierte Hinterfragen sozialer Handlungsprozesse, mit denen etwa Mehrheiten und Minderheiten erzeugt und gefestigt, Menschen zu Tätern bzw. Opfern werden.

Wichtig bei diesem Blick in Vergangenes ist die Freiheit des Einzelnen, sich sein eigenes Bild zu machen, Fragmente von Geschichte für sich selbst zu deuten und eigene Anschlussmöglichkeiten aufzudecken. In diesem Zusammenhang heißt Aneignung von Geschichte auch, den jeweils individuellen Eindrücken einen ebenso individuellen Ausdruck zu verleihen, sich Handlungsspielräume bewusst zu machen.

Entsprechend haben wir uns auf die Suche nach Wegen und Ansätzen gemacht, die sowohl eine Annäherung an einen Teil der europäischen Vergangenheit, als auch die Anbindung von sich wiederholenden Themen wie Vertreibung, Ausgrenzung, Abwertung, Gewalt an die aktuelle Lebenswelt junger Menschen ermöglichen. Wir wollten versuchen, bestimmte Erscheinungen und Muster transparent zu machen, die über die Geschichte hinaus wirken. Sind

sich Menschen dieser Denkformen bewusst, ist ein selbst verantworteter und sorgsamer Umgang mit der eigenen Gegenwart und Zukunft möglich.

Darüber hinaus wollten wir den Teilnehmenden schöpferische Ausdrucksformen für das Gehörte und Erfahrene anbieten. Die Projekte sollten Raum geben für individuelle Sichtweisen und persönliche Anliegen.

In diesem Sinne haben wir die Beschäftigung mit Bestandteilen von Geschichte auch als einen aktiven und dynamischen Konstruktionsprozess verstanden. Erfahrungen und Wissen werden individuell – und nicht passiv oder objektivierbar – erzeugt und fortwährend in einen wachsenden und ebenso individuellen Erfahrungs- bzw. Wissensbestand eingebettet. Eigene Zugänge zur Geschichte offen zu legen, das eigene Verstehen weiterzutragen bedeutet auch, als Einzelner einen konstruktiven Beitrag für den weiteren geschichtlichen Prozess zu leisten.

„Mit Blick auf die Erinnerung an den Nationalsozialismus stellt sich die Frage, welches Geschichtsbild sich festigen wird, wenn sich mit dem Ende der Zeitzeugenschaft die Vergangenheit der unmittelbaren persönlichen Erfahrung und deren Wiedergabe endgültig entzogen haben wird, wenn kulturell überlieferte Erinnerungen Gegenstand unseres Denkens sein werden. Im Spannungsfeld von historischem Wissen und dem Verlust an authentischer Erinnerung der Überlebenden werden wir geeignete, in manchen Fällen neue Formen des Gedenkens finden müssen.“

Norbert Lammert (2010: 28)

„Die Aneignungsform oder präziser gesagt: die Gebrauchsform von Geschichtswissen [ist] immer abhängig [...] von der subjektiv erfahrenen Gegenwart, in der sich einzelne Menschen und insbesondere lebensgeschichtlich verwandte Gruppen befinden. Es ist niemals statisch, deshalb wird auch jetzt die vierte Generation nach dem Krieg einen vollkommen anderen Umgang mit der Vergangenheit pflegen, als es bislang der Fall gewesen ist“.

Harald Welzer (2010: 111)

DZISIEJSZE SPOJRZENIE NA PRZESZŁOŚĆ W PRZYSZŁOŚCI

Punktem wyjścia dla serii projektów, których drogę i postęp przedstawi niniejsza publikacja, stało się przeświadczenie, by ludzie stali się świadomymi twórcami swych czasów. Przez blisko trzy i pół roku zastanawialiśmy się i stawialiśmy sobie trzy pytania:

- Jak postępuje się dziś ze wspomnieniem przeszłości europejskiej, a w szczególności niemieckiej?
- W jaki sposób jesteśmy Tu i Teraz związani z tamtą historią?
- Jaką postawę przyjmują jako jednostka w społeczeństwie, gdy spostrzeżę, że tworzę proces historyczny?

Dzięki doświadczeniom uczniów wyniesionych z projektu historycznego realizowanego przez Szkołę Średnią im. Wernera Stefana w Berlinie, możliwe stało się formułowanie odpowiedzi na wyżej postawione pytania. Od 1997 roku grupy uczniów miały możliwość co roku odwiedzać pomnik ofiar w czeskich Lidicach. Ważnym punktem tych wypraw była rozmowa ze świadkami wydarzeń tamtego okresu, kiedy to ziemia lidicka została doszczętnie zniszczona przez narodowych socjalistów w okresie II wojny światowej. Dialog z żyjącymi mieszkańcami Lidic bardzo porusza młodzież i jest dla nich niewyobrażalnym przeżyciem. Obecność, osobiste opowiadania i emocjonalna styczność sprawiają, że młodzi ludzie mogą sobie wyobrazić przeżycia, których pojąć nie można. Dużą wagę przykładają do udziału w oficjalnych uroczystościach czy wykonywaniu lekkich prac na tym terenie.

ZAJMOWANIE SIĘ HISTORIĄ, JAKO AKTYWNYM I DYNAMICZNYM PROCESEM KONSTRUOWANIA

Poprzez te doświadczenia dotykamy kilku problemów i wyzwań, którym nauka polityczno-historyczna poświęca się od dawna. W wielu miejscach na świecie testowane są różne metody, które pozwalają na przedstawienie historii narodowego socjalizmu bez udziału osób, które osobiście go przeżyły. Tendencja ta ma swe uzasadnienie w fakcie, że spotkania ze świadkami historycznych wydarzeń, dotychczas będące kluczowymi w pracy pedagogicznej, w niedalekiej przyszłości nie będą już możliwe.

Oprócz koncepcji zmieni się także motywacja młodych pokoleń do obchodzenia się z historią. Aspekt wspomniania wydarzeń z przeszłości przesunie się na drugie miejsce, a jego zajmie kwestia procesów społecznych, podczas których dokonuje się podziałów na większości i mniejszości, innymi słowy ludzie stają się sprawcami bądź też ofiarami. Ważna w tym spojrzeniu w przeszłość jest wolność jednostki, po to by mógł powstać własny

obraz, by samodzielnie móc odczytać fragmenty historii i potrafić odkryć połączenia. W tym kontekście przyswojenie historii oznacza również, by każde indywidualne wrażenie zostało indywidualnie wyrażone oraz by uświadomić sobie swobodę działania.

W związku z tym zaczęliśmy poszukiwać sposobów i metod, które zarówno zbliżają część europejskiej przeszłości, jak również pozwalają na połączenie powtarzających się tematów, takich jak wypędzenie, wykluczenie, dewaluacja, przemoc w obecnym życiu młodych ludzi. Próbowaliśmy sprawić, by pewne zjawiska i schematy, które działają poza biegiem historii stały się przejrzyste. Gdy ludzie będą świadomi tych sposobów myślenia, to posłużą się terazniejszością i przyszłością w odpowiedzialny i ostrożny sposób.

Ponadto chciano zaproponować uczestnikom twórczą formę wypowiedzi na słyszane i doświadczone. Projekty powinny być więc miejscem dla wyrażania indywidualnych poglądów i osobistych życzeń. Rozumie się to zatem poprzez zajmowanie się elementami historii, jako aktywnymi i dynamicznymi procesami konstruowania. Doświadczenia i wiedza pozostają indywidualne, a nie biernie czy zobiektywizowane i są tworzone i przyswajalne w stale rosnącym, równie indywidualnym doświadczeniu i wiedzy. Otworzenie się jednostki na historię i dalsze przekazywanie własnego rozumowania oznacza jej konstruktywny wkład w tworzenie procesu historycznego.

PŘEMÝŠLET O VČEREJŠKU DNES Z POHLEDU ZÍTŘKA

Umožnit lidem, aby se stali vědomými tvůrci své doby – to je východiskem i jádrem řady projektů, jejichž cestu a průběh líčí tento svazek.

Stálou motivací nám během tří a půlletého procesu byly především tři otázky:

- Jak dnes zacházet se vzpomínkou na určitá dílčí období evropské a zvláště pak německé minulosti?
- Jak jsme my, ukotvení v dnešní době a na konkrétním místě, spojeni s tehdejšími historickým děním?
- Jaké poznání si odnáším jako jedinec určitého společenství pro své budoucí jednání, pokud sám sebe chápu jako aktéra v historickém procesu?

Podnětem k tomu, abychom se vydali hledat odpovědi pomocí několikadílného projektu, byly kromě jiného i zkušenosti z dějepisného projektu střední školy Wernera Stephana v Berlíně. Od roku 1997 tu mají skupiny žáků každoročně možnost navštívit památník obětí války v českých Lidicích. Součástí těchto výjezdů je i rozhovor s očitými svědky o historii tohoto místa – obce, která byla během druhé světové války zcela vyhlazena nacisty.

Dialog s přeživšími vyvolává v mladých lidech hluboké pohnutí. Fyzická přítomnost, osobní vyprávění a emocionální dopad umožňují posluchačům si ony nepochopitelné události představit. Mladí lidé v areálu vykonávají lehké práce a zúčastňují se oficiálních vzpomínkových slavností. Je pro ně důležité, aby pro tuto obec osobně něco udělali.

KONFRONTACE S HISTORIÍ JAKO AKTIVNÍ A DYNAMICKÝ TVŮRČÍ PROCES

Těmito zkušenostmi se dotýkáme hned několika aspektů a výzev, kterým se historicko-politická vzdělávací činnost již delší dobu věnuje. Leckde se zkoumají nejrůznější metody, které mohou přiměřeným způsobem zprostředkovat historii

nacionálního socialismu bez kontaktu s generací, která tuto dobu zažila. Pozadím této nové orientace je skutečnost, že setkání se svědky doby, která dosud byla ústředním formátem pedagogické činnosti, se zanedlouho již nebudou moci konat.

Kromě koncepcí se změnil také motivace mladší generace, se kterou bude přistupovat k chápání historických událostí. V popředí již nebude vzpomínka na dějinné události, ale spíše reflektované pátrání po procesech sociálního jednání, v důsledku něhož se vytvářejí a upevňují většiny a menšiny, z lidí se stávají pachatelé nebo oběti.

Důležitá je při takovémto pohledu do minulosti svoboda jednotlivce, která mu umožní udělat si vlastní představu, vlastní interpretaci fragmentů historie a odhalit vlastní možné návaznosti. V této souvislosti znamená osvojení si dějin také možnost propůjčit individuálním dojmům stejně individuální výraz, uvědomit si svobodu jednání.

V souladu s tímto záměrem jsme se vydali hledat cesty a přístupy, které by nás jednak přivedly blíže ke konkrétnímu období evropské minulosti a jednak umožnily provázání aktuálního světa a života mladých lidí s opakujícími se tématy jako je vyhnání, segregace, degradace, násilí. Pokusili jsme se o zprůhlednění určitých jevů a vzorců s naddějinným účinkem. Pokud si lidé tyto formy myšlení uvědomí, dokážou s vlastní odpovědností a svědomitě zacházet se svou přítomností a budoucností. Účastníkům projektu jsme chtěli navíc ještě nabídnout tvůrčí výrazové formy pro to, co slyšeli a co se dozvěděli. Projekty měly poskytnout prostor pro individuální pohled a osobní otázky. V tomto smyslu jsme chápali konfrontaci s určitými obdobími dějin také jako aktivní a dynamický konstrukční proces. Zkušenosti a vědomosti se utvářejí individuálně – nikoli pasivně či objektizovatelně – a neustále se začleňují do rostoucího a zároveň individuálního souboru zkušeností a vědomostí. Interpretovat vlastní přístup k dějinám, šířit vlastní chápání také znamená přispět jako individuální jedinec konstruktivním příspěvkem k dalšímu historickému procesu.

SINNLICH WAHRNEHMEN, ERKENNEN UND GESTALTEN

Die künstlerische Auseinandersetzung mit bestimmten Themen ermöglicht sehr individuelle, sinnlich-leibliche Zugänge jenseits kognitiver Wissensaneignung. Künstlerische Prozesse können die Sensibilität erhöhen, Bewusstsein für gesellschaftliche Muster wecken und schärfen. Kunst kann gleichermaßen inspirieren wie irritieren, sie kann Denk- und Handlungsräume öffnen, Positionierungen einfordern. Über die Kunst können inhaltliche Bezüge zu eigenen Erfahrungswelten aufgedeckt, eigene Bedeutungszuweisungen konstruiert, Entwürfe von Welt erzeugt werden.

Ästhetische Bildung findet aktuell verstärkt Eingang in den schulischen Kontext, als Projektwoche, AG, unterstützendes Medium zur Erarbeitung weiterer Inhalte oder Unterrichtsfach. Das Zusammenwirken beider Disziplinen bringt viele Unwägbarkeiten mit sich, öffnet jedoch gleichzeitig ein besonderes Potenzial.

In den hier geschilderten Projekten war die Kunst Motor und Impulsgeber, um sich gemeinsam eigentlich unbegreiflichen Themen annähern zu können. Sie sollte nicht „Beiwerk“ der pädagogischen Arbeit sein, sondern trug dazu bei, junge Menschen an zentrale Diskussionspunkte heranzuführen, den Blick für ungeheure menschliche Phänomene zu öffnen, historisches Wissen in gegenwärtige Bezüge zu stellen, um gemeinsam eine neue, angemessene Kultur des Umgangs zu entwickeln. Geschichte wahrnehmen, spüren, erkennen und gestalten bedeutet damit mitunter auch, herkömmliche Sichtweisen zu verändern, zu verschieben und neu zu deuten.

KUNST ALS MOTOR UND IMPULSGEBER

Für die beteiligten Künstlerinnen hieß das, ihr methodisches Wissen, ihr Handwerkszeug und die Erfahrung für die Annäherung an Teile von Geschichte zur Verfügung zu stellen. Sie haben gewissermaßen den Rahmen geschaffen, in dem sich Handlungen, Dinge, Ideen und Lösungen entfalten können.

Wichtig dabei war auch der Blick von außen, die sensible Beobachtung, ohne moralische Lehrsamkeit und eben ohne die in Schule übliche Bewertung. Es galt, alles das, was mit den Einzelnen gewissermaßen „schon da“ ist, offen aufzunehmen, alle Potenziale und Fähigkeiten ebenso wie Hürden und vermeintliches Unvermögen, alle Lust ebenso wie die Verzweiflung, den Wunsch nach Dialog ebenso wie nach Rückzug. Darüber hinaus liegt die besondere Qualität der künstlerischen Wege und Formen für uns in einer – auch von außen – sichtbaren Präsenz, welche sinnliche, emotionale und kognitive Erfahrungswelten einbindet und inneren Auseinandersetzungsprozessen Ausdruck verleiht.

Ergänzende Kommentare und Zitate sind in den jeweiligen Originalsprachen wiedergegeben. Die Übersetzungen finden sich im Einleger dieser Broschüre.

Dodatkové uwagi i cytaty są przedstawione w oryginalnych wersjach językowych. Tłumaczenia można znaleźć w ulotce dołączonej do broszury.

Doplňující komentáře a citáty jsou reprodukovány vždy v jazyce originálu. Jejich překlad je uveden ve skládačce vložené do této brožury.

„In der Kunst schwingen stets die Grundprinzipien der Natur, unserer Erde, des Universums und der Menschheit mit. Kunst ist Ausdruck unserer menschlichen Identität, und sie erfüllt uns mit einem Gefühl von Gemeinschaft und Austausch. Mithilfe der Kunst vermessen wir die non-verbalen Bereiche unseres Denkens und entwickeln Wege zum Lernen in einer stark fragmentarisierten Welt, die voller vielschichtiger Symbole und Bedeutungen ist.“

Anne Bamford (2009: 16)

ZMYSŁOWE POSTRZEGANIE, ROZPOZNAWANIE I KSZTAŁTOWANIE

Artystyczna konfrontacja z konkretnymi zagadnieniami umożliwia spersonalizowany, fizyczno-zmysłowy dostęp poza poznawczym nabywaniem wiedzy. Procesy artystyczne mogą zwiększyć czułość, podnieść i wyostreżyć świadomość wzorów społecznych. Sztuka może zarówno inspirować, jak i irytować, może także otworzyć przestrzeń myślenia i działania. Poprzez sztukę można odkryć i odnieść się do własnych doświadczeń, wyznaczać sens, konstruować świat.

Edukacja estetyczna pojawia się obecnie jako ważny element szkolnego kontekstu, jako tygodniowy projekt, praca grupowa, wspierający środek przy pracy nad zadaniami lub jako przedmiot szkolny. Współdziałanie obu dyscyplin wprowadza wiele wątpliwości, z drugiej jednak strony otwiera ogromny potencjał.

W opisanych tutaj projektach sztuka była siłą napędową dążącą do rozwikłania niezrozumiałych kwestii. Nie powinna być „wypożyczeniem” do pracy edukacyjnej, ale przyczyniać się do wprowadzenia młodych ludzi do centralnych obszarów dyskusji, by dostrzec ogromny potencjał człowieka, dostarczyć wiedzy historycznej w nawiązaniu do teraźniejszości, w celu stworzenia nowej, odpowiedniej kultury postępowania. Postrzeganie, odczuwanie, rozpoznawanie i kształtowanie historii oznacza dążenie do zmiany tradycyjnych poglądów i przekazywania ich na nowo.

Dla artystów biorących udział w tym projekcie oznaczało to, że swoją wiedzę metodologiczną, ich narzędzia i doświadczenie musieli udostępnić jako instrumenty badawcze. Stworzyli swojego rodzaju ramy dla rozwoju działania, pomysłów i rozwiązań.

SZTUKA JAKO MOTOR I SIŁA NAPĘDOWA

Ważnym czynnikiem była wrażliwa obserwacja, bez moralnych pouczeń i właśnie bez typowej szkolnej oceny. Obowiązywała zasada otwartej akceptacji tego, co uczestnicy projektu wnieśli od samego początku – cały potencjał i możliwości, przeszkody i bezsilność, ochotę i frustrację, chęć dialogu jak i wycofanie. Ponadto szczególnie ważna, również z zewnątrz, jest dla nas obecność form artystycznych, których zmysłowe, emocjonalne i poznawcze światy integrują się i dają wyraz procesom wewnętrznych sporów.

SMYŚLOVÉ VNÍMÁNÍ, POZNÁNÍ A UTVÁŘENÍ

Umělecká konfrontace s určitými tématy otevírá velmi individuální, emocionálně fyzické přístupy za hranicemi kognitivního osvojování si vědomostí. Umělecké procesy mohou zvýšit citlivost, probudit a zostřit povědomí o společenských vzorcích. Umění dokáže stejnou měrou inspirovat i iritovat, dokáže otevřít prostor pro myšlení a jednání, žádat zaujetí postoje. Pomocí umění lze odhalit obsahové návaznosti na svět vlastních zkušeností, vykonstruovat vlastní přiřazení významů, vytvářet návrhy světa.

Estetické vzdělávání nachází v současné době širší vstup do školských koncepcí ve formě projektového týdne, tematických pracovních skupin, podpůrného média pro vypracování dalších obsahových náplní nebo výukového předmětu. Součinnost obou disciplín s sebou přináší mnoho nepředvídatelných aspektů, současně však otevírá zvláštní a jedinečný potenciál. V projektech, které zde líčíme, bylo umění motorem a generátorem impulsů, které nám umožnily se společně přiblížit k v podstatě nepochopitelným tématům. Nemělo být „přívěskem“ pedagogické činnosti, ale mělo postupně přivést mladé lidi k ústředním diskusním bodům, odhalit a senzibilizovat pohled na kruté lidské fenomény, začlenit historické vědomosti do současných vztahů, aby bylo možno společně vyvinout novou adekvátní kulturu zacházení s historií. Dějiny vnímat, procítit, rozpoznat a utvářet znamená mimo jiné i změnit konvenční pohled, posunout jej a nově interpretovat.

UMĚNÍ JAKO MOTOR A GENERÁTOR IMPULSŮ

Pro zúčastněné umělkyně to znamenalo poskytnout pro přiblížení se k určitým dějinným epochám specifické metodické znalosti, nástroje a zkušenosti. Svým způsobem vytvořily rámec, v němž se mohlo rozvíjet jednání, náměty, nápady a řešení. Důležitý však při tom byl i pohled z vnějšku, citlivé pozorování, bez morální učenosti a ovšem bez hodnocení, které je ve škole běžné. Vše, co s každým jedincem tu jaksi „už je“, bylo třeba otevřeně přijmout, všechny potenciály a schopnosti stejně jako překážky a domnělou nemožnost, veškerou chuť stejně jako beznaděj, přání dialogu i ústup. Kromě toho pro nás tkví zvláštní kvalita uměleckých cest a forem v – i z vnějšku – viditelné přítomnosti, která integruje smyslové, emocionální a kognitivní světy zážitků a zkušeností a propůjčuje výraz vnitřním procesům konfrontace.

ZU EINEM GEMEINSAMEN LEITGEDANKEN FINDEN

Die Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft steht in Kontakt zu unterschiedlichen Initiativen in Deutschland, Polen und Tschechien, die sich über verschiedene Wege der Aufarbeitung von Aspekten des Zweiten Weltkrieges widmen. Neben thematischen Parallelen haben diese zuvor unverbundenen Akteure ähnliche Zielrichtungen verfolgt: Eine Annäherung an das Verstehen dieses historischen Abschnittes und damit verbunden die Hinwendung zu einer guten Gegenwartsgestaltung.

Anliegen der Stiftung war es, diese Einzelengagements unter einem gemeinsamen gedanklichen Dach zusammenzuführen und neue Formen der Begegnung sowie beispielhafte Projektformate zu entwickeln. Den Auftakt bildete ein zweitägiges Projektlabor mit Stellvertretern aller beteiligten Organisationen – Schülerinnen und Schüler sowie Pädagoginnen und Pädagogen aus unterschiedlichen Schulformen in Berlin, Liberec und Prudnik, Künstlerinnen und Stiftungsvertreter.

Kern des Treffens im brandenburgischen Reichenow war die Verständigung über einen gemeinsamen Grundgedanken, der die Interessen Einzelner ebenso abbildet wie die Ziele und Absichten aller Beteiligten. Dafür wurden in kleinen, nach Rollen unterteilten Arbeitsgruppen zunächst folgende Fragen beantwortet:

- Welche Ideen möchte ich selbst gerne umsetzen? Was brennt mir wirklich unter den Nägeln?
- Welche Werte und Anliegen sind für mich persönlich und in meiner jeweiligen Rolle wichtig und tragfähig?
- Was löst bei mir Energie und Lust zum Handeln aus?

WELCHE WERTE UND ANLIEGEN SIND FÜR MICH WICHTIG UND TRAGFÄHIG?

... Geschichte verändern ... Frieden auf der Welt ... Gemeinschaft und Respekt ... Umwelt verbessern ... zu einem europäischen Mitbürger werden ... Offenheit und Menschlichkeit ... Sensibilität und Neugierde auf Neues, das verbunden wird mit schon Vorhandenem ... Menschen zu Gestaltern ihrer Zeit werden lassen ...

Basierend auf diesen Aussagen wurde ein gemeinsames Motto formuliert, das als gedanklicher Anker und inhaltliche Rahmung für alle weiteren Aktivitäten dienen sollte:

„Über gestalterisches Schaffen und mit der Zeit (Vergangenheit, Gegenwart, Zukunft) europäischer Mitbürger werden durch Menschlichkeit und Offenheit für Liebe und Frieden“.

Innerhalb dieses Rahmens wollten wir weiterhin prozessorientiert vorgehen. Entsprechend wurden die ersten Projektideen in einem offenen, selbstorganisierten Verfahren entwickelt und in Abstimmung zwischen Künstlerinnen, Pädagoginnen und Pädagogen und Projektleitung konkretisiert. Wichtig war uns, keine festen Ergebnisse zu bestimmen, sondern Ideen, Impulse und Erfahrungen auch im weiteren Verlauf aufnehmen können.

ODNALEZIENIE WSPÓLNEJ MYŚLI

Fundacja „Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft“ nawiązała kontakt z różnymi inicjatywami w Niemczech, Polsce i Czechach, których działania poświęcone były różnym aspektom II wojny światowej i wielorakim podejściom w ich interpretacji. Obok tych podobieństw tematycznych, wcześniej niezwiązane ze sobą podmioty realizujące śledziły podobne cele: zbliżania się ku zrozumieniu tej sekcji historycznej i związanej z nim zmiany na teraźniejsze kształtowanie historii.

Celem fundacji było zaangażowanie pod jednym wspólnym dachem koncepcyjnego łączenia i rozwijania nowych form spotkania i przykładowych formatów projektu. Wstępem do projektu były dwudniowe warsztaty z przedstawicielami wszystkich zainteresowanych grup – uczniami, uczennicami i nauczycielami różnych typów szkół, pedagogami z Berlina, Libereca i Prudnika, artystkami i kierownictwem projektu.

Meritum spotkania w brandenburskim Reichenow było uzgodnienie wspólnej idei, która reprezentowałaby zainteresowania jednostek, jak również odzwierciedlała cele i intencje wszystkich zainteresowanych. W tym celu utworzono nieliczne grupy z podziałem na role, w których uczestnicy odpowiadali na następujące pytania:

- Jakie pomysły chcę zrealizować? Co tak naprawdę dreczy moje myśli?
- Jakie wartości i cele są dla mnie osobiste i w mojej roli znaczące i pewne?
- Co daje mi energię i chęć do działania?

„Ästhetische Zugänge [...] arbeiten mit den inneren Bildern der eigenen Vorstellungskraft, mit Gefühlen und atmosphärischen Wahrnehmungen [...] und schaffen so Zugang zur Geschichte. In diesem Zusammenhang bedeutet ästhetische Praxis auch Selbsttätigkeit, sie verlagert das reine Konsumieren von Inhalten in schöpferisches Gestalten, legt Hand an. Sie fordert und fördert Eigentätigkeit und damit eigene Zugänge zur Geschichte.“

Birgit Dörner und Kerstin Engelhardt (2006: 2)

„Lernen muss sehr unterschiedliche Wege gehen, sehr unterschiedliche Zugänge erschließen und verschiedene Ergebnisse produzieren, um erfolgreich zu sein. [...] Interpretation, Assoziation, Abstraktion, Gestaltung, Komposition, Wahrnehmen, Entscheiden, Auswählen – Kunst eignet sich besonders, um Lern-Zusammenhänge herzustellen und dabei Lernende und Lehrende, Disziplinen, Fächer und Methoden zu verbinden.“

Nana Eger (2009: 9 & 11)

... Freundschaft ... Überraschungen ... lösbarer Komplikationen ... reines Gewissen ... Verantwortung ... Bewegung ... Toleranz ... Spaß und Lachen ... Entspannung ... Unterstützung ... Hoffnung ... Mitarbeit ... Schönes und Ästhetisches ... sichtbare Zeichen ... motiviert ... Stacheliges ... Schärfe ... Flexibilität ... Respekt ... bewusst erleben ... Zeit gestalten – Zeit haben – Zeit nehmen – Zeit schenken – Zeit klauen ... Sinn des Seins ... streiten ... Kabale und Liebe ... alle zusammen ... Neues sehen ... rosarote Brille ... jeder für sich und jeder für alle ... one for all and all for one ... Splitter und Bruchstücke ... Hass ... Liebe ... Trauer ... Angst ... aus einzelnen Teilen ein Ganzes bilden ...“

Teilnehmerinnen und Teilnehmer des Projektlabors

JAKIE WARTOŚCI I CELE SĄ DLA MNIE WAŻNE?

Z odpowiedzi:
Iść z przeszłości do przyszłości ... Umiemy inaczej ...
Musimy stworzyć lepszą Europę ... Zmieniać historię ...
Pokój na świecie ... Wspólnota i szacunek ... Poprawa

środowiska naturalnego ... Stawać się obywatelem Europy ... Otwartość i człowieczeństwo ...
Wrażliwość i ciekawość na nowość, która będzie połączona z czymś, co już istnieje ... By
ludzie zostali projektantami czasu ...

Na podstawie tych odpowiedzi sformułowane zostało wspólne motto, które, jako
myślowe zakotwiczenie i treściowy wzór, powinno przyświecać wszystkim innym
rodzajom aktywności:
„Pracą twórczą i w czasie (przeszłości, terażniejszości i przyszłości) stać się obywatelem
Europy poprzez człowieczeństwo i otwartość dla miłości i pokoju”.

W tym kontekście będą więc kontynuowane rozważania i badania. Pierwsze pomysły
projektu zostały opracowane w sposób otwarty, a proces samoorganizacji został określony
w porozumieniu między artystami, wychowawcami i zarządzającymi projektami. Czerpanie
pomysłów, impulsów i doświadczeń w dalszych etapach, a nie wyznaczanie stałych wyników,
grało dla nas kluczową rolę.

NAJÍT CESTU KE SPOLEČNÉ ÚSTŘEDNÍ MYŠLENCE

Nadace „Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft“ byla v kontaktu s iniciativami v Německu,
Polsku a České republice, které různými cestami zpracovávaly aspekty druhé světové války.
Kromě tematických paralel sledovali tito původně nepropojení aktéři podobné cílové
zaměření: Přiblížit se k pochopení tohoto období dějin a podpořit s tím související obrat k
utváření kvalitní přítomnosti.
Přáním Nadace bylo sjednotit tyto separované snahy pod jednou ideovou střechou a vyvi-
nout nové formy setkávání a příkladné projektové formáty. Zahájením celého projektu byla
dvoudenní projektová laboratoř, které se zúčastnili zástupci všech podílejících se organizací
– žákyně a žáci, jakož i pedagogy a pedagogové z různých typů škol z Berlína, Liberce a
Prudniku, umělkyně a zástupci Nadace.

Jádrem setkání v braniborském Reichenow bylo dohodnout se na společné základní myšlence,
která by reflektovala individuální zájmy stejně jako cíle a záměry všech zúčastněných. Proto
bylo třeba zodpovědět nejprve v rámci pracovních skupin rozdělených podle přidělených rolí
následující otázky:

- Jaké myšlenky bych sám rád uskutečnil? Co mě opravdu pálí na duši?
- Jaké hodnoty a záležitosti jsou pro mě osobně a v konkrétní mně přidělené roli důležité a
nosné?
- Co ve mně vyvolává energii a chuť jednat?

JAKÉ HODNOTY A ZÁLEŽITOSTI JSOU PRO MĚ DŮLEŽITÉ?

Z odpovědí:
jít s minulostí do přítomnosti ... umíme to jinak
... we must create a better Europe ... změnit
dějiny ... mír na světě ... společenství a respekt

... zlepšit životní prostředí ... stát se evropským občanem ... otevřenost a lidskost ... citlivé
vnímání a zvědavost poznat nové, které se propojí s již existujícím ... umožnit lidem stát se
tvůrci doby ...

Na základě těchto výpovědí bylo naformulováno společné motto, které mělo sloužit jako
myšlenkové ukotvení a obsahový rámec všech dalších aktivit:
„Tvůrčí práci a pochopením doby (minulé, přítomné, budoucí) se stát evropským občanem
skrze lidskost a otevřenost pro lásku a mír“.

V tomto rámci jsme chtěli postupovat dál s jasnou orientací na proces. V souladu s tím byly
v otevřeném samoorganizovaném postupu vyvinuty první myšlenky projektu a následně
konkretizovány po dohodě mezi umělkyněmi, pedagožkami a pedagogy a vedením projektu.
Bylo pro nás důležité, nezadávat předem pevné výsledky, ale moci i v dalším průběhu přidávat
myšlenky, impulsy a zkušenosti.

UNSERE ANLIEGEN KONKRETISIEREN

Geschichte erlebbar machen

Geschichte nicht allein als Lehrbuchwissen kennenlernen, sondern über persönliche Er-
fahrungen, eigene Zugänge, in unterschiedlichen Kontexten und über unterschiedliche
sinnliche Wege.

Für gesellschaftliche Grundfragen sensibilisieren

„Was bedeutet Humanität?“ – „Was heißt Vertreibung und was bedeutet Heimat?“ – „Wo
beginnen Rassismus, Abgrenzung, Leiden?“ – „Wie aktuell ist eine Erinnerungskultur, sind
Lebenslügen?“ – „Welche Muster entdecken wir in den Geschichten unserer Eltern oder
Großeltern, die für uns heute relevant sind?“

Eine Brücke zwischen Verganem, Gegenwärtigem und Zukünftigem bilden

Historische Gegebenheiten und gesellschaftliche Phänomene reflektieren und dieses
Wissen in aktuelle Zusammenhänge einbetten – wie bin ich selbst in wiederkehrende
Muster von Geschichte verwoben?

Zur aktiven Verantwortungsübernahme auffordern

Wachsam machen für gegenwärtige Muster und Tendenzen, die auf eine Entwicklung zu
totalitären Formen und Systemen hindeuten; Positionierungs- und Handlungsspielräume
aufzeigen.

Betroffenheit in schöpferisches Handeln übersetzen

Eine andere Kultur des Umgangs mit historischen Erkenntnissen und Geschehnissen ermög-
lichen und für andere sichtbar machen.

Menschen zusammenführen und den Dialog fördern

Sich gegenseitig Fragen stellen, Einsichten zugänglich machen und Lösungswege aufzeigen;
das Verständnis der eigenen Person schärfen als „Gestalter unserer Zeit“.

SKONKRETYZOWANIE NASZYCH CELÓW

Przeżywanie historii

Tworzenie historii nie tylko jako wiedzy podręcznikowej, ale poprzez osobiste doświadczenia,
dojście do różnych kontekstów i na poziomie różnych kanałów zmysłowych.

Uwrażliwienie na pytania społeczne

„Co oznacza człowieczeństwo?“ – „Co oznacza wypędzenie, a co oznacza ojczyzna?“ –
„Gdzie zaczyna się rasizm, separacja, cierpienie?“ – „Jak aktualna jest kultura pamięci,
a jak kłamstwa życia?“ – „Jakie, istotne i aktualne dla nas, wzory możemy dostrzec w
opowieściach naszych rodziców lub dziadków?“

Utworzyć pomost między przeszłością a terażniejszością i przyszłością

Rozważania nad okolicznościami historycznymi i zjawiskami społecznymi oraz osadzenie tej
wiedzy w obecnych realiach – próba odpowiedzi na pytanie „Jak głęboko jestem wpleciony
w powtarzające się wzorce historii?“

Doprowadzenie do aktywnego przejęcia odpowiedzialności

Wyczulenie na obecne wzorce i tendencje, które rozwijają się w kierunku totalitarnych form
i systemów. Wyznaczenie przestrzeni pozycji i działań.

Zamiana codziennej konsternacji na twórcze działania

Umożliwienie poznania innej kultury radzenia sobie z wiedzą i wydarzeniami historycznymi
oraz uwidocznienie jej dla innych.

Jednoczenie ludzi i podtrzymywanie dialogu

Zadawanie sobie pytań, udostępnianie wiedzy i podawanie możliwych rozwiązań,
pogłębienie zrozumienia samego siebie jako osoby kształtującej nasze czasy.

KONKRETIZOVAT O CO NÁM JDE

Prožitkové ztvárnění dějin

Neseznamovat se s dějinami pouze jako s učebnicovými znalostmi, nýbrž přes osobní
zkušenost, vlastním přístupem, v různých kontextech a různorodými cestami smyslového
vnímání.

Zvýšit citlivost pro vnímání základních společenských otázek

„Co znamená humanita?“ – „Co znamená vyhánění a co znamená domov?“ – „Kde začíná
rasismus, segregace, utrpení?“ – „Jak aktuální je kultura vzpomínání, existují životní lži?“ –
„Jaké dnes pro nás relevantní vzorce odhalujeme v historii svých rodičů či prarodičů?“

Vytvořit most mezi minulým a současným a umožnit tak hodnotnou budoucnost

Reflektovat historické skutečnosti a společenské jevy a tuto znalost zasadit do aktuálních
souvislostí – jak jsem zapředen konkrétně já sám do opakujících se historických vzorců?

Vyzvat k aktivnímu převzetí odpovědnosti

Probudit bdělost pro současné vzorce a tendence, které naznačují vývoj směřující k totalit-
ním formám a systémům; upozornit na prostor pro zaujetí postoje a jednání.

Převést emocionální dopad na tvůrčí konání

Umožnit jinou kulturu zacházení s historickými poznatky a událostmi a zviditelnit ji pro
ostatní.

Sbližovat a podporovat dialog

Klást si vzájemně otázky, zpřístupnit názory a naznačit cesty k řešení; zbystrčit chápání
vlastní osoby v roli „tvůrce naší doby“.

„Setkání v Reichenow a společné diskuse o náplních projektu a cestách jejich realizace pro nás byly důležité. To, že jsme byli jako pedagogové zapojeni do celého procesu od samého počátku, mnohé usnadnilo. Navíc velmi oceňuji,
že jsme mohli spolupracovat se zkušenými umělkyněmi, které dokážou zprostředkovat umění a umělecké procesy různým věkovým skupinám.“

Radmila Šenkýřová, pedagožka

„Besonders gut hat mir das Miteinander der tschechischen, polnischen und deutschen Menschen gefallen. Alle in Reichenow versammelten Jugendlichen
ebenso wie die Erwachsenen standen für das Ziel ein, zum europäischen Mitbürger zu werden.“

Helmut Ruppertsberg, Pädagoge

OFFENHEIT IN EINEM KLAREN RAHMEN WAHREN

Pädagogik und Kunst im Dialog

Wenn zwei unterschiedliche Systeme zusammenkommen, sind Erfahrungen, Handlungsweisen, Determinanten nicht einfach vom einen zum anderen übertragbar. Es entsteht ein neues Feld, in dem sich die jeweiligen Qualitäten begegnen, ein gemeinsames Verständnis, eine gemeinsame Sprache, gemeinsame Arbeitsformen entwickelt werden wollen.

Begegnung unterschiedlicher Kulturen

Unterschiedliche Erinnerungskulturen, verschiedene Sprachen

UKAZANIE JASNEJ OTWARTOŚCI

Pedagogika i sztuka w dialogu

Gdy spotykają się dwa różne systemy, wtedy doświadczenia, wiedza oraz sposoby działania niejako przenoszą się z jednego na drugi. W efekcie powstaje nowe pole, w którym te czynniki się spotykają – a co za tym idzie rozwija się wspólne zrozumienie, wspólny język i formy działania.

Spotkanie różnych kultur

Różnorodne kultury pamięci, różne języki i metody działania, charakterystyczne dla konkretnych państw, wskazują na

ZACHOVAT OTEVŘENOST V JASNÉM RÁMCI

Dialog mezi pedagogikou a uměním

Když se sejdou dva různé systémy, není jednoduché přenést zkušenosti, poznatky, způsoby jednání, determinanty z jednoho systému do druhého. Vzniká nový prostor, v němž se setkávají kvality obou, mají snahu vyvinout se ve společné porozumění, společný jazyk, společné pracovní formy.

Setkání různých kultur

Rozdílná kultura vzpomínání, různé jazyky a odlišné přístupy několika zemí vyvolají při setkání zcela zákonitě diskrepance,

und Herangehensweisen mehrerer Länder werfen in der Begegnung durchaus Widersprüche, manche Hürde und viele Fragen auf. Verständigen, gegenseitiges Verstehen, sich Unterschiede bewusst machen und Verbindendes aufdecken, verlangt Geduld, eine hohe Sensibilität für das jeweils Andere und die Wertschätzung der Anliegen und Beiträge eines jeden Einzelnen im Sinne der Gesamtheit.

Diversität der Teilnehmenden

Teilgenommen haben Jugendliche im Alter zwischen 14 und 18 Jahren aus verschiedenen Schulformen und sehr unterschiedlichen gesellschaftlichen Strukturen, die zum Teil durch eigene Gewalterfahrungen, teilweise aber auch durch ein sehr behütetes Umfeld geprägt sind.

Prozess oder Ergebnis

Die einzelnen Projekte waren in ihrer Ausrichtung und Vorgehensart unterschiedlich. Wir haben uns bewegt zwischen einer klaren Fokussierung auf einen sehr offenen Prozess, der auf ein Ziel hinwirkenden, jedoch im Verlauf offenen individuellen Entwicklung und Ausdrucksfindung bis hin zur Umsetzung einer klaren künstlerischen Konzeption.

sprzeczności, przeszkody oraz pojawianie się nowych pytań. Porozumienie, obustronne zrozumienie się, świadomość różnic i odkrywanie podobieństw wymaga cierpliwości, wrażliwości i uznania oraz konstruktywnego wkładu każdego uczestnika w całość projektu.

Różnorodność uczestników

Uczestnikami projektu byli młodzi ludzie w wieku od 14 do 18 lat, uczęszczający do różnych szkół i pochodzący z bardzo różnych struktur społecznych. Niektórzy doświadczyli przemocy, inni wychowali się w bardzo spokojnym środowisku.

Proces lub wynik

Poszczególne projekty były różne pod kątem kierunku i przebiegu. Oscylowały między skoncentrowaniem się na procesie bardzo otwartym, zmierzającym do konkretnego celu, którym był tok rozwoju indywidualnego a jednocześnie otwartością identyfikacji, którą osiągnęliśmy przez wyraźną koncepcję artystyczną.

mnohé překážky a spoustu otázek. Vysvětlit si a dohodnout se, vzájemně se poznat a porozumět si, uvědomit si rozdíly a identifikovat to, co spojuje, vyžaduje trpělivost, citlivou reakci na jinakost i respektování a uznání náležitých přání a přínosů každého jednotlivce mající důležitost pro všechny.

Diverzita účastníků

Projektu se zúčastnili mladí lidé ve věku 14 až 18 let z různých typů škol a velmi rozdílných společenských struktur, vyznačujících se jednak vlastní zkušeností s násilím či naopak velice pečlivě chráněným prostředím.

Proces nebo výsledek

Jednotlivé projekty měly rozdílnou orientaci a metodiku. Pohybovali jsme se mezi jasným zaměřením na velmi otevřený proces individuálního vývoje a hledání vhodné formy vyjádření směřující ke konkrétnímu cíli, avšak otevřeně ve svém průběhu, až po realizaci jasné umělecké koncepcce.

VNÍMAT A PROCÍTIT DOSTRZEC I POCZUĆ WAHRNEHMEN UND SPÜREN

Berlin
Werner-Stephan-Oberschule
„Friedenssteine“ und „Dreiländertheater“

Reichenow
Projektlabor und Theaterbegegnung

... Zweifel ... wątpliwości ... pochybnosti

... Selbstreflexion
... autorefleksja
... sebereflexe

... Neujustierung
... dopasowanie
... nové nastavení

... Abstimmung
... głosowanie
... odsouhlasení

... weitere Umsetzung
... dalsza realizacja
... další realizace

... neue Ergebnisse
... nowe wyniki
... nové výsledky

Köln
Genoveva-Gymnasium
„Garten der Zukunft“

Böckingpark Köln Mülheim
Standort „Garten der Zukunft“

Hadamar
Gedenkstätte

Liberec
Střední odborná škola a Gymnázium
„Friedenssteine“ und „Dreiländertheater“

Lidice
Gedenkstätte

Opole
Publiczne Katolickie Gimnazjum SPSK
„Friedenssteine“ und „Dreiländertheater“

Lezaky
Gedenkstätte

TWORZYĆ I PRZETWARZAĆ GESTALTEN UND BEARBEITEN UTVÅRET Å ZPRACOVÁVAT

WEITERTRAGEN UND VERANTWORTEN PRZEKAZAĆ DALEJ I WZIĄĆ ODPOWIEDZIALNOŚĆ ŠÍŘIT A PŘEVZÍT ZODPOVĚDNOST

DREILÄNDERTHEATER: AUFSPÜREN UND WAHRNEHMEN TEATR TRZECH KRAJÓW: POCZUĆ I UZMYSŁOWIĆ DIVADLO TŘÍ ZEMÍ: VYPÁTRAT A VNÍMAT

ÜBERBLICK Deutsche, polnische und tschechische Schülerinnen und Schüler haben sich – angeleitet und begleitet durch die Spielerin und Theaterpädagogin Anja Häusser – auf eine mehrschrittige Theaterreise begeben: Ausgangspunkt waren Fragen nach der eigenen Heimat und die damit verbundenen, aktuell bedeutsamen Berührungspunkte der Jugendlichen. Daran anschließend wurden Geschichten der einzelnen Familien aus der Zeit des Zweiten Weltkrieges erkundet. In einer länderübergreifenden Begegnung haben die Teilnehmenden die Erinnerungen ihrer Angehörigen zusammengetragen und sich auf einen sinnlich-leiblichen Dialog über die verschiedenen Kulturen hinweg eingelassen. Beendet wurde das Vorhaben mit einem momenthaften Theaterstück für ein kleines, interessiertes Publikum. Das autobiografische Theater als künstlerische Methode stellte das individuelle Erleben, die emotionale Berührung, Gefühle und Wahrnehmungen in den Mittelpunkt. Nicht das kognitiv erworbene Wissen um historische Begebenheiten, sondern persönliche Themen und Geschichten bildeten die Basis der inhaltlichen Auseinandersetzung. Über diesen Weg haben die Jugendlichen ihre eigenen Zugänge zu Teilen europäischer Vergangenheit gefunden, die Erfahrungen in gegenwärtige Kontexte und Sichtweisen eingebettet und so ihren eigenen Verstehens- und Erinnerungsprozess gestaltet.

WSTĘP Niemieccy, polscy i czescy uczniowie i uczennice udali się w wieloetapową podróż teatralną ze swym przewodnikiem, a zarazem aktorką i pedagogiem teatralnym Anją Häusser. Punktem wyjścia były pytania dotyczące własnej ojczyzny i związane z nimi istotne punkty styczności młodych ludzi. Dlatego właśnie badaniu poddane zostały historie poszczególnych rodzin z czasów II wojny światowej. W międzynarodowym spotkaniu uczestnicy zebrali wspomnienia swoich bliskich i zaangażowali się w zmysłowy i cielesny dialog na temat różnych kultur. Przedsięwzięcie zostało zakończone krótkim spektaklem dla małej, zainteresowanej publiczności. Teatr autobiograficzny jako metoda artystyczna na centralnym miejscu postawiła indywidualne doświadczenie, emocjonalne poruszenie, uczucia i poglądy. Nie poznawczo nabyta wiedza o wydarzeniach historycznych, ale sprawy osobiste i opowieści stały się podstawą do konstruktywnych rozmów. W ten sposób młodzi ludzie znaleźli swój własny dostęp do części europejskiej przeszłości, doświadczeń wbudowanych w obecną sytuację i perspektywę, a tym samym ukształtowali własne rozumienie i proces wspominania.

PŘEHLED Mladí lidé z Německa, Polska a České republiky se – z podnětu a za doprovodu herečky a divadelní pedagogy Anji Häusserové – vydali na etapové divadelní putování: výchozím bodem byla otázka vlastního domova a s ním spojené aktuální významné styčné body mladých lidí, na které navázalo pátrání po historii jednotlivých rodin z doby druhé světové války. V rámci nadnárodního setkání shromáždili účastníci vzpomínky svých rodinných příslušníků a pustili se do dialogu probíhajícího pomocí smyslů a těla za hranicemi jednotlivých kultur. Projekt byl zakončen jednorázovou divadelní inscenací pro nepočetné zainteresované publikum. Autobiografické divadlo, co by umělecká metoda, přidělilo ústřední pozici individuálnímu prožitku, doteku emocí, citům a vjemům. Nikoli kognitivně získané vědomosti o historických událostech, nýbrž osobní témata a příběhy tvořily základnu obsahových konfrontací. Touto cestou našli mladí lidé své vlastní přístupy k určitým obdobím evropské minulosti, začlenili zkušenosti do současných kontextů a pohledů a utvářeli tak vlastní proces chápání a vzpomínání.

PERSÖNLICHE GESCHICHTEN ALS KERN DES KREATIVEN AUSDRUCKS

Das autobiografische Theater nach Marcel Cremer, Begründer des belgischen Theaterensembles AGORA, geht davon aus, dass der größte Reichtum eines Spielers, also eines jeden Menschen, in ihm selbst und seinen Erfahrungen liegt. So sind Grundlage dieser Theaterform nicht vorgegebene Rollenbilder, Texte oder Stücke, die gefüllt und präsentiert, sondern individuelle Geschichten, die betrachtet und künstlerisch umgesetzt werden. Mit anderen Worten: Das eigene Erleben wird für den kreativen Ausdruck nutzbar gemacht. Dabei geht es zunächst darum, persönlichen Anliegen und Themen intensiv nachzuspüren – im Blick auf sich selbst, im Austausch untereinander sowie über verschiedene theatralische Übungen. Über einen solchen Weg können die Spielerinnen und Spieler weitere Bezüge zu ihren jeweiligen Belangen aufdecken. Sie haben die Möglichkeit, Positionen und Identitäten anders zu denken und neu zu entwerfen. Entlang des biografischen Materials wird nach dieser „Ich-Phase“ das „künstlerische Du“ erarbeitet. Unterschiedliche Methoden – Bewegungs- und Improvisationstheater, Körperarbeit – ermöglichen es, persönliche Erlebnisse und Empfindungen nicht ungefiltert abzubilden, sondern künstlerisch zu modifizieren. Erst dann, wenn sich die Spieler ihrer Individualität und Identität bewusst sind – im Wortsinn spielerisch mit Positionierungen umgehen können –, fließt das bearbeitete Material in ein Theaterstück. Auf die Bühne gebracht werden also subjektive Inhalte, jedoch nicht im direkten Sinne, sondern auf eine ästhetisch bearbeitete Weise.

DAS EIGENE ERLEBEN FÜR DEN KREATIVEN AUSDRUCK NUTZBAR MACHEN

Autobiografisches Theater ist keine Form des Psychodramas oder anderer Theatertherapien. Auch wenn Erfahrungen und Gefühle der Teilnehmenden in den Mittelpunkt gerückt werden, geht es nicht um die Aufarbeitung bestehender Problematiken, sondern um deren künstlerische Transformation. Dabei spiegeln persönliche Themen immer auch den gesellschaftlichen Kontext. Über einen solchen Ansatz finden also grundsätzliche menschliche Belange – Leben und Tod, Erinnerung und Sehnsucht, Macht und Verlust, Zuwendung und Abwertung, Heimat und Fremde – Eingang in die inhaltliche Auseinandersetzung. Den Jugendlichen ermöglicht diese Theatermethode einen mehrdimensionalen und be-

wussteren Zugang zu Emotionen und Gedanken. Im geschützten Rahmen widmen sie sich ihren Interessen und Erfahrungen und schärfen gleichzeitig die Aufmerksamkeit für übergeordnete Themen. Sie können ausprobieren und verändern, Potenziale aufdecken und entfalten, Lösungen entwickeln. Reflektieren die Beteiligten das, was sie ungeplant im sozialen Gefüge des Spiels tun, besteht die Chance, neue Handlungsmöglichkeiten zu erkennen und diese aus dem Theaterraum heraus in die eigene soziale Welt zu übertragen.

Für die Umsetzung des Projektes hat Anja Häusser einen mehrstufigen, prozessorientierten Verlauf vorgeschlagen. Es wurde im Vorfeld kein festes Ergebnis bestimmt; Teile des Vorhabens haben sich erst nach und nach entwickelt. Zu Beginn war offen, welche Geschichten die Einzelnen mitbringen und wie sich die Realitäten heute mit Vergangenen würden verbinden lassen.

OSOBISTE HISTORIE JAKO RDZEŃ TWÓRCZEJ EKSPRESJI

Według Marcela Cremera, założyciela belgijskiego teatru AGORA, w teatrze autobiograficznym największym bogactwem jest aktor, którym jest każdy człowiek sam w sobie i w swoich przeżyciach. Tak więc nie określony obraz roli, teksty lub ich fragmenty, które zostaną zagrane i przedstawione stanowią tę formę teatru, lecz indywidualne historie, które są realizowane i przerabiane artystycznie. Innymi słowy: własne doświadczenie będzie wykorzystane w twórczej ekspresji.

Będzie to przede wszystkim śledzenie bardzo osobistych problemów i zagadnień – z punktu widzenia samego siebie, w wymianie między sobą i podczas różnych teatralnych ćwiczeń. W ten sposób aktorzy i aktorki mogą bardziej odnieść się do osobistych zagadnień. Mają oni możliwość przemyślenia różnych odniesień tożsamości i nowego ich skonstruowania. Wzdłuż materiału biograficznego po fazie „Ja” rozwija się faza artystycznego „Ty”. Różne metody (ruch i improwizacja teatralna, praca ciałem) sprawiają, że osobiste doświadczenia i odczucia nie są przedstawione „bez filtra”, ale zostają artystycznie zmodyfikowane. Tylko wtedy, gdy aktorzy są świadomi swojej indywidualności i tożsamości (mówiąc dosłownie – mogą dla zabawy swobodnie się pozycjonować) można dany materiał przekształcić w sztukę teatralną. Tak więc na scenie przedstawione zostaną subiektywne treści, jednak nie w bezpośrednim znaczeniu, lecz w sposób estetycznie przetworzony.

Teatr autobiograficzny nie jest formą teatru psychodramy lub inną formą terapii teatralnej. Nawet jeśli doświadczenia i uczucia uczestników zostają wystrzone, nie chodzi o zmierzenie się z istniejącymi problemami, ale o ich artystyczną transformację. Przy tym sprawy osobiste zawsze odzwierciedlają się w ogólnym kontekście społecznym. Poprzez takie przedsięwzięcie podstawowe ludzkie wartości jak życie i śmierć, pamięć i tęsknota, władza i jej strata, miłość i obniżenie wartości, ojczyzna i obczyzna znajdują ujście w merytorycznej debacie. Ta metoda teatralna pozwala młodzieży na wielowymiarowy dostęp do emocji i świadomego myślenia. W bezpiecznym środowisku poświęcają się swoim zainteresowaniom i doświadczeniom, a w międzyczasie wystrzają zmysły na nadrzędne tematy. Mogą próbować i zmieniać, odkrywać i rozwijać swój potencjał, opracowywać rozwiązania. Jeśli uczestnicy odzwierciedlają to, co przypadkiem dzieje się na społecznym poziomie ich gry, narodzi się szansa określenia nowych możliwości i przeniesienia ich z przestrzeni teatralnej do własnego, społecznego świata.

WYKORZYSTANIE WŁASNEGO DOŚWIADCZENIA W TWÓRCZEJ EKSPRESJI

W celu realizacji projektu Anja Häusser zaproponowała jej wielopoziomowy, zorientowany na proces przebieg. Uzgodniono, że od początku nie będzie się decydowało o wyniku. Części całości projektu opracowywane były stopniowo. Kwestie, jakie historie zaprezentują poszczególne jednostki i jak dzisiejsza rzeczywistość połączyłaby się z przeszłością, pozostały otwarte.

OSOBNÍ PŘÍBĚHY JAKO JÁDRO KREATIVNÍHO ZTVÁRNĚNÍ

Autobiografické divadlo podle Marcela Cremera, zakladatele belgického divadelního souboru AGORA, vychází z toho, že největší bohatství každého herce, tedy každého člověka, tkví v něm samém a v jeho zkušenostech. Proto nejsou základem této divadelní formy předem definované role, texty nebo inscenace, které se obsadí a prezentují, nýbrž individuální příběhy, které jsou sledovány a umělecky ztvárněny. Jinými slovy: Vlastní prožitek je využit pro kreativní ztvárnění.

Nejprve jde především o to, intenzivně propátrat svůj vlastní případ, vlastní témata – ze svého pohledu, vzájemnou výměnou a pomocí různých divadelních cvičení. Touto cestou mohou herečky a herci odhalit spojitosti s vlastními náměty. Mají možnost promyslet si postoje a identity jiným způsobem a nově je navrhnout. Podle biografického materiálu se po této „fázi já” zpracuje etapa „uměleckého ty”. Různé metody – pohybové a improvizční divadlo, práce s tělem – umožňují ztvárnit osobní prožitky a pocity nikoli nefiltrované, nýbrž umělecky modifikované. Teprve tehdy, až si jsou herci vědomi své individuality a identity – dokážou si doslova zahrát se svými postoji – začne se zpracovaný materiál vlévat do divadelní hry. Na pódiu se tedy hrají subjektivní obsahy, nikoli však přímo, ale esteticky zpracované.

VLASTNÍ PROŽITEK JE VYUŽIT PRO KREATIVNÍ ZTVÁRNĚNÍ

Autobiografické divadlo není formou psychodramatu či jiné divadelní terapie. I když jsou do středobodu stavěny zážitky a emoce účastníků, nejde o zpracování existujících problémů, ale o jejich uměleckou transformaci. Osobní témata přitom vždy reflektují i celospolečenský kontext. Takovýmto přístupem nacházejí zásadní lidské zájmové okruhy – život a smrt, vzpomínky a touha, moc a ztráta, náklonnost a degradace, vlast a cizina – vstup do obsahové konfrontace. Mladým lidem umožňuje tato divadelní metoda vícerozměrný a vědomější přístup k emocím a myšlenkám. V chráněném rámci se věnují svým zájmům a prožitkům a současně bystří pozornost pro nadřazená témata. Mohou vyzkoušet, měnit, odkrývat a rozvíjet potenciály, vyvíjet řešení. Uvažují-li účastníci o tom, co neplánovaně dělají v sociální struktuře hry, je tu šance, že poznají nové možnosti pro své jednání a ty si přenesou z prostor divadla do vlastního sociálního světa.

Pro realizaci projektu navrhla Anja Häusserová vícestupňový procesně orientovaný průběh. Předem nebyl stanoven žádný pevný výsledek; jednotlivé části celé akce se teprve postupně vyvíjely. Na začátku zůstávalo otevřeno, jaké příběhy mají účastníci přivést a jak bude možno propojit realitu dneška s minulostí.

„Der Raum, den ich in mir habe, ist unermesslich und letztendlich unergründlich. Aber ich kann einzelne Facetten, Farben, Geschichten, Geheimnisse nach oben transportieren und diese Geschichten dann in Form, in Kunst, in Theater verwandeln. Es geht also darum, dass ich Brücken und Stege in mein Inneres baue, in meine Vergangenheit. Dann muss es mir gelingen, über diese Stege und Brücken die Geschichten in das Jetzt zu transportieren.“

Marcel Cremer (2006)

DAS EIGENE ERKENNEN UND ENTFALTEN

Für alle Teilnehmenden war die gewählte Theaterform völlig neu. Deshalb hat die Künstlerin einen Einstieg über mehrtägige Basisworkshops in den jeweiligen Schulen gewählt. Fünf Tage haben sich die Jugendlichen mit der speziellen Methodik vertraut machen können. Entlang des Hauptaspektes „Heimat“ wurde das persönliche Themenfeld weit geöffnet. Die Beschäftigung mit der eigenen Herkunft, dem Bedürfnis nach Zugehörigkeit und Geborgenheit, dem Wunsch nach freier Gestaltung des eigenen Lebensraumes bildete die Brücke zur Auseinandersetzung mit dem Verlust von emotionaler, sozialer und räumlicher Anbindung. Mit sich selbst in Kontakt und dem Eigenen auf die Spur zu kommen, ohne sich an (Rollen-) Vorgaben und der bekannten schulischen Unterrichtsstruktur festhalten zu können, war für fast alle Jugendlichen ungewohnt. Länger „für sich zu sein“, Spannungsmomente auszuhalten und sich nicht durch Reden oder Gekicher abzulenken, fiel manchen nicht unbedingt leicht. Für andere wiederum lag die besondere Herausforderung darin, sich in einen solch offenen Prozess zu begeben und eben nicht auf ein zuvor bestimmtes Ergebnis hinarbeiten. Gleichzeitig war der künstlerische Auftrag, den Raum für individuelle Aneignungsformen von und den schöpferischen Umgang mit Geschichte zu öffnen. Es galt, die Jugendlichen dort abzuholen, wo sie gerade stehen und ihnen zugleich neue Erfahrungsfelder zu ermöglichen. Für die Künstlerin bedeutete dies, eine gute Balance zu entwickeln zwischen sensibler Anleitung und kreativem Freiraum, die Einzelnen mit ihren Voraussetzungen ebenso im Blick zu haben wie die wechselnden Dynamiken in den Gruppen.

Beginnen haben die Workshops mit Einheiten zur Wahrnehmungsschärfung und Sinnes-schulung. Impulsspiele im Kreis oder Bewegungen in unterschiedlichen Geschwindigkeiten fordern die Aufmerksamkeit und richten die Teilnehmenden auf das „Hier und Jetzt“ aus. Atem- und Entspannungsübungen lenken den Blick auf das innere Erleben. Erste Improvisationen, etwa das Übersetzen von einzelnen Themen in kleine Szenen, fließen nach und nach in die Arbeit ein. Und allmählich wird die Wahrnehmung des Eigenen auf die weiteren Gruppenmitglieder, den Raum und seine Beschaffenheit ausgedehnt. Die Jugendlichen richten sich ein an „ihrem“ Platz, hinter dem Vorhang geborgen oder auf dem Logenplatz auf der Bühne und lassen die anderen teilhaben, wo genau und warum sie sich dort gut aufgehoben fühlen.

BALANCE ZWISCHEN SENSIBLER ANLEITUNG UND KREATIVEM FREIRAUM

Ein weiteres wichtiges Feld dieser Theaterform sind Körper- und Vertrauensübungen. Sich zum Beispiel blind führen oder von anderen tragen zu lassen, ist für die meisten ein großer Schritt. Insgesamt wurden die einzelnen Elemente zunächst aufeinander aufgebaut und haben sich im Prozess mehr und mehr ineinander verwoben.

Für den Übergang aus dem privaten Erleben in die Spielerrolle hat Anja Häusser die Teilnehmenden gewissermaßen auf die Reise geschickt. Mit verbundenen Augen sollten sie sich mit im Theaterraum verteilten Kleidungsstücken und Requisiten ausstatten und als „Fremde“ auf die Suche nach „ihrem Heimatort“ begeben. Manche sammelten so viel wie möglich, andere wogen ab, es wurde getauscht und weitergereicht, um Material und Habseligkeiten gerangelt. Schließlich sollte sich die Gruppe im Raum versammeln. Erst als ein gemeinsamer Platz gefunden war, wurden die Augenbinden abgenommen. Zunächst entstand viel Gelächter, dann begann das Spiel, wurden erste Charaktere und Rollen sichtbar.

Die weiteren inhaltlichen Aspekte wurden zum Teil durch gezielte Fragen und Impulse entlang des Oberthemas in den Prozessverlauf gebracht, zum Teil haben die Jugendlichen über Gespräche und Improvisationen ihre Belange selbst in den Mittelpunkt gerückt. So hat sich etwa eine der Gruppen aus sechs unterschiedlichen Nationalitäten zusammengesetzt und dies zum Anlass für die Beschäftigung mit Fremdheit und Vertrautheit genommen. Aus der Arbeit mit verschiedenen Sprachen Abgrenzung, Gemeinsamkeiten und Anderssein. Die Übergänge zwischen Privatheit und Darstellung waren dabei im Prozessverlauf nicht immer klar voneinander abgrenzbar. In einem der Kurse hat sich die Dynamik des Spiels mit Ausgrenzungsmustern derart zugespitzt, dass die Situation unlösbar schien. Im anschließenden Dialog reflektierten die Jugendlichen, wie ein so massiver Ausschluss möglich war: „Die ganze Gemeinschaft war so stark, dass wir gar nicht anders konnten. Und natürlich gibt es die innere Stimme, die klar verurteilt, was geschieht. Aber da ist auch noch die Seite in uns, die diese geschlossene Stärke genießt.“ Deutlich wurde, wie sehr eine Veränderung der Ereignisse von Einzelnen selbst abhängig ist; die Gruppe entwarf unterschiedliche Szenarien und lotete verschiedene Handlungsoptionen aus. In Reflexionsrunden haben die Schülerinnen und Schüler zurückgemeldet, wie wertvoll ihnen das Miteinander und der Einblick in die Erfahrungen der anderen sind: „Wir sind uns viel näher

gekommen. Vorher wussten wir eigentlich nur oberflächlich voneinander. Irgendwie haben wir hinter die Fassade geguckt und vieles mit anderen Augen gesehen.“

Entlang der Entwicklungen in den einzelnen Ländergruppen hat die Künstlerin momenthafte Stücke geformt, die zum Workshopabschluss im jeweils kleinen interessierten Kreis präsentiert wurden. Darin haben die Teilnehmenden ihre Suche nach Heimatorten dargestellt, Auseinandersetzungen und Begegnungen unterschiedlicher Menschen gezeigt, haben von Momenten der Nähe und Einsamkeit erzählt sowie vom Zusammenfinden und dem Mut, aufeinander zuzugehen. Ausklang der Darbietungen waren Installationen zum persönlichen Heimatbegriff.

FREMDE AUF DER SUCHE NACH IHREM HEIMATORT

An die Basiskurse angeschlossen hat sich eine Dreiländer-Theaterbegegnung, deren Ziel die Beschäftigung mit eigenen, fremden und verbindenden Geschichten der Teilnehmenden und ihrer Familien war. Eingeladen waren diejenigen, die Interesse an einer Weiterführung und Vertiefung hatten.

OKREŚLENIE I ROZWÓJ OSOBOWOŚCI

Dla wszystkich uczestników udział w wybranej formie teatralnej był czymś zupełnie nowym. Z tego powodu artystka, w ramach wstępu, zdecydowała się na kilkudniowe warsztaty w szkołach. Pięć dni młodzi ludzie zapoznawali się z tą szczególną metodyką. Obok głównego aspektu „ojczyzny“ otwarło się osobiste pole tematyczne. Zaabsorbowanie własnym pochodzeniem, potrzeba przynależności i bezpieczeństwa, pragnienie kształtowania własnej przestrzeni życiowej zbudowało pomost do zmierzenia się z utratą emocjonalnego, społecznego i przestrzennego przywiązania. Kontakt z samym sobą i odkrywanie siebie bez konieczności odgrywania ról i trzymania się stałych reguł struktury edukacji szkolnej było prawie dla wszystkich młodych ludzi nieznanym. Niektórym niełatwo było dłużej pobycć „sam na sam“ ze sobą, znieść chwilowe napięcia i nie rozpraszać się mimo rozmów lub chichotu innych. Dla innych szczególnym wyzwaniem było nie dążenie do ustalonego wcześniej wyniku, lecz stworzenie się na proces jaki

następował. Jednocześnie celem artystycznym było otwarcie przestrzeni na indywidualne i kreatywne podejście do historii. Chodziło o to, aby trafić do młodzieży w takim punkcie ich doświadczenia, by móc pokazać im nowe pola przeżyć. Dla artystki oznaczało to zachowanie równowagi pomiędzy ostrożnym udzielaniem wskazówek a twórczą wolnością, utrzymując kontrolę nad jednostkowymi założeniami i zmieniającej się dynamice w grupie.

RÓWNOWAGA POMIĘDZY OSTROŻNYM UDZIELANIEM WSKAZÓWEK A TWÓRCZĄ WOLNOŚCIĄ

Warsztaty rozpoczęły się od zadań, których celem było podniesienie świadomości i wyostrezenie zmysłów. Gry impulsywne lub poruszanie się w różnym tempie wymagają uwagi i skupienia oraz powodują, że uczestnik koncentruje się na „Tu i Teraz“. Ćwiczenia oddechowe i relaksacyjne zwracają uwagę na doznania wewnętrzne. Pierwsze improwizacje, na przykład tłumaczenie konkretnych tematów, wpływają na stopniowy rozwój pracy. Krok po kroku postrzeganie siebie samego rozciąga się na innych członków grupy

„Mit Leuten Theater zu spielen, die in der Schule so nichts miteinander zu tun haben, fand ich wirklich toll. Obwohl manche Sachen wirklich ernst waren, hatten wir viel Spaß. Es haben sich alle eingelassen auf das Spielen, auch wenn das Ganze für uns total neu war. Richtig gut gefallen haben mir deshalb die Vertrauensübungen und die Impulsspiele – weil man so sehr auf die anderen achten muss.“ Cindy, Schülerin

„Heimat bedeutet für mich: meine Freunde, meine Familie ... einfach Berlin, dort habe ich meine Schule, einfach alles, was ich brauche ... wenn ich mich wohl fühle und bei meinen Freunden bin ... langjährige Freundschaft ... meine Heimat ist da, wo ich nicht alleine bin ... dort, wo sich mein Herz geborgen fühlt ...“ Aus der Abschlussinstallation

„Ich finde unglaublich, was unsere Schüler hier heute gezeigt haben. Und sie haben echt eine Menge gelernt, vor allem in Feldern und über Wege, die im normalen Unterricht kaum unterzubringen sind.“ Rainer Haag, Pädagoge

„Które momenty były dla mnie ważne? Kiedy chodziło o to, by bronić naszych poduszek. Jeśli ktoś zabrał mi moją własność, czułam się źle. Lub jeśli inne osoby wchodziły na nie swoje terytorium, a tego nie powinni robić.“ Kasia, uczennica

i ich przestrzeń. Młodzi ludzie przygotowują sobie „swoje” miejsce, obojętne, czy ukryte za zasłoną lub na widowni przy scenie i tym samym pozwalają zrozumieć innym, gdzie i dlaczego właśnie tam czują się dobrze.

Kolejną ważną cechą tej formy teatru są ćwiczenia ciała i zaufania. To, by na przykład dać się prowadzić mając zawiązane oczy lub być niesionym przez innych, jest dla większości wielkim krokiem. Ogólnie rzecz biorąc, poszczególne elementy zostały pierwotnie do siebie dopasowane i w trakcie zostały ze sobą coraz bardziej powiązane.

Aby przejść z osobistych doświadczeń w odgrywane role, Anja Häusser wysłała uczestników w swoistą podróż. Mając zawiązane oczy, uczestnicy wyposażyli się w porozkładane na przestrzeni teatralnej ubrania oraz rekwizyty i jako „obcy” udali się na poszukiwania „swojego ojczystego domu”. Niektórzy zbierali tyle, ile się dało, inni zastanawiali się, co zabrać, niektórzy zamieniali się i podawali dalej, dochodziło też do utarek o materiały i przedmioty. W końcu grupa miała się zebrać w pomieszczeniu. Uczestnikom zdjęto z oczu opaski dopiero wtedy, gdy znalezione zostało wspólne miejsce. Najpierw było dużo śmiechu,

a następnie rozpoczęła się gra, w której pierwsze role oraz charaktery postaci zaczęły być widoczne.

Dalsze kwestie merytoryczne zostały wprowadzone częściowo przez konkretne pytania i bodźce na podstawie ogólnego tematu w trakcie procesu, a częściowo w trakcie rozmów oraz improwizacji młodzi ludzie sami stawiali w centrum zainteresowania swoje problemy. I tak na przykład jedna z grup, poprzez fakt reprezentowania sześciu różnych narodowości, miała możliwość zbadania kwestii wyobcowania i poufałości. Z pracy z różnymi językami szybko wyniknęła spontaniczna gra o zrozumienie i jego brak, solidarność i rozgraniczenie, podobieństwa oraz różnice.

W trakcie trwania zajęć nie zawsze można było rozgraniczyć sferę prywatności od odgrywanej roli. W jednym z kursów dynamika gry dotycząca kwestii wykluczenia osiągnęła taki punkt krytyczny, że sytuacja wydawała się nie do rozwiązania. W późniejszej dyskusji na ten temat młodzi ludzie zastanawiali się, dlaczego zjawisko wykluczenia na taką skalę w ogóle mogło mieć miejsce: „Cała społeczność była tak silna, że nie mogliśmy postąpić inaczej.

I oczywiście słyszeliśmy ten wewnętrzny głos, który wyraźnie potępiał to, co się dzieje. Ale jest w nas pewna strona, którą ta zamknięta siła cieszy.” Stało się jasne, jak bardzo wydarzenia są uzależnione od jednej osoby. Grupa stworzyła różne scenariusze i zbadała różne możliwości działania. W trakcie rozmów uczestnicy podzielili się swoimi spostrzeżeniami na temat, jak ważne jest bycie razem i wgląd w doświadczenia innych: „Bardzo się do siebie zbliżyliśmy. Wcześniej znaliśmy się tylko powierzchownie. Udało nam się popatrzeć głębiej i ujrzeć wiele rzeczy w innym świetle.”

OBCY W POSZUKIWANIU DOMU Wraz z rozwojem w grupach z poszczególnych krajów, artystka opracowała krótkie scenki, które zostały przedstawione na zakończenie warsztatów w małych zainteresowanych przedsięwzięciach grupach. W nich właśnie uczestnicy zaprezentowali swoje poszukiwania miejsca ojczystego, pokazali konflikty i spotkania z różnymi ludźmi, mówili o chwilach bliskości czy samotności, jak również o spotykaniu się z sobą i odwagą zbliżenia się ku sobie. Występy zakończyły się prezentacją instalacji skupionych wokół pojęcia „ojczyzna”. Warsztaty bazowe połączono ze spotkaniem teatru trzech krajów, którego celem była praca z własnymi, obcymi i łączącymi się opowieściami uczestników i ich rodzin. Zaproszeni byli ci, których zainteresowała kontynuacja i pogłębianie zdobytej podczas warsztatów bazowych wiedzy.

POZNAT A ROZVÍJET SVŮJ VNITŘNÍ SVĚT

Pro všechny účastníky byla zvolená divadelní forma zcela nová. Proto se umělkyně rozhodla uspořádat v jednotlivých školách jako vstup do této formy několikadenní základní workshopy. Pět dní měli mladí lidé možnost se seznámovat se speciální metodikou. Vedle hlavního aspektu „domov” se doširoka otevřela i oblast osobních témat. Zabývání se vlastním původem, potřebou sounáležitosti a bezpečí, přání svobodně utvářet vlastní životní prostor – to vše vytvořilo most ke konfrontacím se ztrátou emocíálního, sociálního a prostorového spojení. Dostat se do kontaktu sám se sebou a přijít na stopu tomu, co je mi vlastní, aniž by přitom bylo možno se držet zadání (role) a známých školských výukových struktur, bylo nezvyklé téměř pro všechny mladé lidi. Být delší dobu „sám sebou”, vydržet okamžiky napětí, nene-

chat se rozptýlovat mluvením nebo chichotáním nebylo pro některé z nich zrovna snadné. Pro jiné byla zvláštní výzva v tom, pustit se právě do takového otevřeného procesu a nepropracovávat se k předem zadanému výsledku. Uměleckým úkolem byla zároveň snaha otevřít prostor pro individuální formy osvojení si historických událostí a tvůrčího

VYVÁŽENOST MEZI CITLIVÝM NÁVODEM A VOLNÝM PROSTOREM PRO KREATIVITU

zacházení s nimi. Bylo třeba vyjít z pozice, ve které se mladí lidé právě nacházejí a současně jim dát možnost nových prožitků. Pro umělkyni to znamenalo zajistit dobrou vyváženost mezi citlivým návodem a volným prostorem pro kreativitu, sledovat jednotlivce a jejich předpoklady i střídavou dynamiku skupin.

„Mała ojczyzna i dzieciństwo oznacza dla mnie: gry i huśtawkę, przyjaciela ... zabawę i rodzinę ... moje łóżeczko, gdzie spałam pod kocem, drogich rodziców i mojego misia ... moje pluszowe zwierzątko o nazwie Baranek, ponieważ jest to mój najlepszy przyjaciel ... moja siostra, z którą spędzam dużo czasu ... drzewo, gdzie bawiłam się z moimi przyjaciółkami i rower, na którym lubię jeździć ... mojego szarego kota, przez którego mogłam zasnąć ... moja matka, która zawsze jest przy mnie i moje zabawki, które przypominają mi o moim dzieciństwie ...”

Z instalacji końcowej

„Podczas spektaklu wystąpiły małe błędy, ale poprzez improwizację były z zewnątrz niewidoczne.”

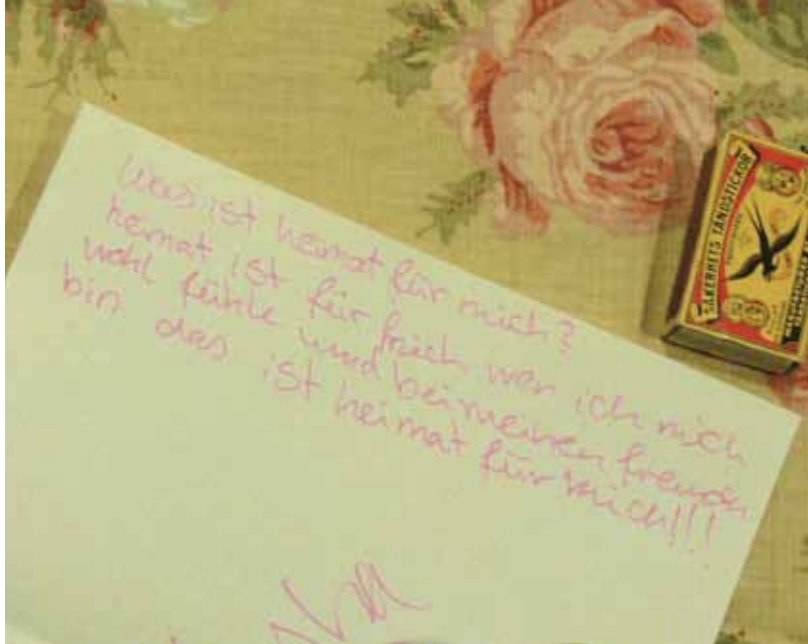
Magdalena, uczennica

„Taki teatr bez głosu to dla mnie zawsze coś ciężkiego i jednocześnie ekscytującego. Podobało mi się, jak nasze dzieci grają z uczuciem i dają z siebie wszystko. Byłam bardzo wzruszona, gdy moje dziecko opisał swoje dzieciństwo i napisało w końcowej instalacji, że my, rodzice jesteśmy dla niej najważniejsi. Poprzez przedstawienie zadałam sobie pytanie: jakie wartości są w życiu ważne?”

Matka uczestniczki

„Co přejí tomuhle světu: život v míru a lásku ... klid... lidskost a už žádné války ... štěstí ... svobodu ... spravedlnost ... solidaritu ... odvahu ... věrnost své zemi ...” Ze závěrečné instalace

místo, sundali si šátky ze zavázaných očí. Nejprve znělo hodně smíchu, pak začala hra, začaly se rýsovat první charaktery a role.

Další obsahové aspekty byly do průběhu procesu vneseny jednak cílenými dotazy a impulsy v souladu se zastřešujícím tématem, a jednak samotnými účastníky, kteří svými rozhovory a improvizacemi posunuli do středu zájmu vlastní problematiku. Tak např. jedna ze skupin, kde bylo zastoupeno šest různých národností, si právě tuto skutečnost vzala za podnět k tomu, aby se zabývala cizostí a důvěrnou znalostí. Z práce s různými jazyky rychle vyplynula spontánní hra o dorozumívání a nerozumění, solidaritě a degradaci, sounáležitosti a odlišnosti. Přechody mezi tím co je soukromé a tím, co je zobrazováno hrou, přitom nebyly v průběhu procesu vždy jasně vymežitelné. V jednom z kurzů se dynamika hry s příklady vyloučení natolik vyhrotila, že se situace zdála neřešitelná. V dialogu, který následoval, uvažovali mladí lidé o tom, jak mohlo dojít k až tak masivnímu vyloučení: „Celé společenství bylo tak silné, že to ani jinak nešlo. A samozřejmě, že existuje vnitřní hlas, který jasně odsuzuje, co se děje. Ale je v nás také ta stránka, která si tu stmelenou uzavřenou sílu vychutnává.“ Jasně se ukázalo, jak velmi je změna událostí závislá na samotných jednotlivcích; skupina načrtla různé scénáře a prozkoumala různé možnosti jednání.

V reflexním kole podávali žáci a žákyně zpětnou informaci o tom, jak cenné je pro ně společné bytí a nahlédnutí do zkušeností ostatních: „Hodně jsme se sblížili. Předtím jsme o sobě věděli jen povrchně. Tak nějak jsme nakoukli za fasádu a mnohé viděli jinými očima.“

VYDAT SE JAKO „CIZÍ“ HLEDAT „SVŮJ“ DOMOV

Na základě vývoje v jednotlivých mezinárodních skupinách vytvořila umělkyně jednorázové inscenace, které byly na ukončení workshopu prezentovány malému zainteresovanému okruhu diváků. V nich účastníci zobrazili hledání domova, konfrontaci a setkávání různých lidí, vyprávěli o okamžicích blízkosti a osamělosti, o sbližování a odvaze vyjít si v ústřety. Vyzněním celého vystoupení byly instalace o osobním chápání slova domov. Na základní kurzy navazovalo divadelní setkání tří zemí, jehož cílem bylo zabývat se vlastními, cizími a spojujícími příběhy účastníků a jejich rodin. Přivzání byli ti, kteří měli zájem o pokračování a prohloubení tematiky.

ERINNERUNGEN TEILEN UND BEGEGNUNG GESTALTEN

Zwei Schülerinnen aus Liberec machen sich nach dem Ausfall ihres Betreuers allein auf den Weg in ein ihnen fremdes Land, mutig und neugierig, nur einige der dort wartenden Menschen kennend und im Bewusstsein, nun selbst Verantwortung für das Zusammenkommen dreier Länder zu übernehmen. Zehn gemeinsame Tage mit Jugendlichen aus Berlin und Opole auf dem Künstlerhof im brandenburgischen Reichenow liegen vor ihnen. Währenddessen organisieren alle anderen den anstehenden 18. Geburtstag für eine der beiden Anreisenden. Das Willkommen ist herzlich und bevor die Veranstaltungshalle zum Partyraum wird, unternimmt die Gruppe eine nächtliche Wanderung an den nahe gelegenen See. Dort am Ufer verstummen die Gespräche und weichen einem gemeinsamen Lied. Zaghaft sind die Stimmen, dann kräftig, bis nur noch das Echo zu hören ist. Wir sind angekommen.

Auftakt für den anstehenden Theaterprozess sind kleine Ausstellungen zu den Geschehnissen in den einzelnen Basisworkshops. Die Jugendlichen schaffen originelle und informative Räume und laden zur Erkundung ein. Noch ist der Kontakt untereinander zögerlich, es muss alles übersetzt werden. Später löst sich die anfängliche Scheu. Aufwärmübungen münden rasch in freies Spiel, wobei die Teilnehmenden aus dem Erfahrungsfundus der Grundlagenkurse schöpfen.

Vom Miteinander in der Gruppe wechselt die Künstlerin zur konzentrierten Arbeit zu zweit. Paare, die unterschiedliche Sprachen sprechen, versuchen, andere Wege der Verständigung zu finden und rücken den körperlichen Ausdruck in den Vordergrund. Bald schon kugeln Körper übereinander, es wird gelacht und umarmt, gegenseitig gespiegelt und aus dem Gleichgewicht gebracht. Allmählich vertrauter werdend, begeben sich die Zweiergruppen nach draußen und leiten ihre Partner wechselweise blind und sehend durch die Landschaft. Sich auf eine noch fremde Person zu verlassen und umgekehrt die Verantwortung für das Zurechtfinden des anderen zu übernehmen, beschreiben später alle als „gar nicht leicht“ und gleichzeitig „wirklich schön“.

Inhaltliche Basis der Theaterbegegnung sind biografische Geschichten, die die Teilnehmenden als Fundus und Wissensschatz mit in die Gruppe hineinbringen. Dafür haben sie im Vorfeld individuelle Erfahrungen und persönliche Erlebnisse ihrer Familien aus der Zeit des

Zweiten Weltkrieges erforscht. Für einige aus dem Begleitetteam hat dieses Anliegen zunächst viele Tabus berührt. Die Sorge war, schmerzliche Erlebnisse hervorzuholen und Vorbehalte oder Klischees zu festigen. Deshalb wurde die Formulierung des Rechercheauftrags, mit dem die Jugendlichen an Eltern und Großeltern herangetreten sind, sorgfältig abgewogen: „Erzählt uns eine interessante Geschichte oder längere Episode aus eurem Leben während des Zweiten Weltkrieges.“

Um die Auszüge der Vergangenheit in die Gegenwart der Begegnung zu holen, werden die mitgebrachten Erzählungen in gemischten Paaren ausgetauscht. Die Künstlerin nimmt als Beobachterin authentische und sehr wachsame Begegnungen wahr: „Junge Menschen sitzen einander zugewandt in der Landschaft, sprechen unterschiedliche Sprachen, teilen, hören zu. Übersetzer unterstützen. Zurück in der Gemeinschaft sehen die Gesichter anders aus, die Verbindung ist intensiver und hat gewissermaßen eine Patenschaft für den biografischen Bericht des Partners entstehen lassen. Die Umarmungen anschließend habe ich selten als so berührend und innig erlebt.“

Über Schattenbilder tragen die Jugendlichen die Geschichten ihrer Angehörigen in den Theaterraum. Die jeweiligen Paten stellen die Berichte mit Hilfe der anderen nach; die Erzählerinnen

und Erzähler korrigieren von außen. Durch die abstrakte Betrachtung tritt das persönliche Involviertsein in den Hintergrund. Als Zuschauerinnen und Zuschauer wechseln die Teilnehmenden die Ebene, können erkunden, wie sich das Gesamtbild wandelt, wenn einzelne Aspekte verändert werden. Über die Neuordnung der Figuren entsteht alsbald ein Spiel mit Projektion und Wirkung. Wunschbilder erscheinen. Gleichzeitig äußern manche, die biografischen Erlebnisse

so, wie sie erzählt wurden, bewahren zu wollen. Das greift das Theaterteam auf und öffnet den Raum für ein gemeinsames Erinnern.

Während der täglichen „blauen Stunde“ am Abend bestätigten die Jugendlichen, wie wichtig ihnen der Austausch und das Miteinander war. „Die Familiengeschichten der anderen zu hören, war für mich sehr beklemmend und es war gut, Zeit zum Nachdenken zu haben“ erklärte Kristyna. Angesichts des sensiblen Themenfeldes schilderte die Gruppe das gegenseitige Vertrauen und das Gefühl, gut aufgehoben zu sein, als besonders und stärkend. Und noch etwas fiel auf: Es gibt ein großes Interesse, die Gedanken der anderen im Dialog oder über die künstlerischen Darstellungen zu erleben. Wie andere mit unterschiedlichen Geschehnissen umgehen, scheint relevant für die eigenen Erkenntnisse zu sein.

„Naše žákyně byly v průběhu celého projektu stále znovu konfrontovány s neznámými situacemi. Vyjádření pocitů pohyby, hlasem a mimikou, začlenění jednotlivců do celkového vyjádření skupiny bylo něco nového a nezvyklého. Ale i svoboda při vytváření vlastních postav, neorientovat se žádným zadáním, to je třeba nejprve zvládnout. S těmito výzvami se mládež musela vypořádat hned, protože na tom závisely další procesy a konečný výsledek. Jako poznatek si z projektu například odváželi to, že je třeba akceptovat přání a představy ostatních členů týmu. Každý přispěl k vytvoření konečného díla.“

Radmila Šenkýřová, pedagožka

„Die Großmutter meiner polnischen Gesprächspartnerin hatte während des Krieges ein fremdes Kind bei sich aufgenommen, um ihm das Leben zu retten. Eine Woche später wurde ihr Mann dafür erschossen. Wie weit würde ich heute gehen, um jemandem zu helfen, wenn es bedeuten würde, mein eigenes Leben zu riskieren? Und wie würde ich mich als Kind fühlen, wenn ich überlebt hätte?“

Walli Höfinger, Performancekünstlerin (Theaterteam)

„Ihr seid vom Charakter her wunderschöne Menschen.“ Cindy, Schülerin

„Der Austausch der Geschichten war unglaublich. Obwohl wir die Sprache des anderen nicht kannten, haben wir uns irgendwie verstanden.“

Vanessa, Schülerin

Zentral war daher auch das zweite große Erfahrungsfeld der Theatertage: die Begegnung unterschiedlicher Kulturen. Teilnehmende aus verschiedenen Ländern mit verschiedenen Sprachen brauchen Zeit, um Unsicherheiten zu überwinden und Kommunikationsformen zu entwickeln. Die notwendige Übersetzung verlangsamt die eigentlich situative Theaterarbeit; gleichzeitig wird gerade die Fremdheit zur spielerischen Chance. Phasen des Kennenlernens und tieferen Verstehens, die Suche nach Verbindendem und das Erkunden fremder Gepflogenheiten ermöglichen es, andere Sichten nachzuempfinden und anzuerkennen.

ANDERE PERSPEKTIVEN WAHRNEHMEN UND ANERKENNEN

Mehr über die Nachbarländer zu erfahren, eigene Assoziationen zu hinterfragen und mit gegenwärtigen Erlebnissen anzureichern, hat die Grenzen im Kopf erweitert und neue Perspektiven eröffnet. Mit Blick auf den inhaltlichen Schwerpunkt der Begegnung schilderte Stanislava: „Niemals habe ich daran gedacht, dass es auch in Deutschland den Menschen schlecht ging. Für mich waren sie immer Mörder. Nach dem Aufenthalt in Reichenow ist das anders. Wir hatten das gleiche Schicksal.“

Deutlich wird damit auch, dass Erinnerung und Geschichte nichts Statisches sind, sondern über nationale und persönliche Blicke und Einordnungsmuster immer wieder verändert werden.

DZIELENIE SIĘ WSPOMNIENIAMI I TWORZENIE SPOTKANIA

Z powodu niedyspozycji swojego opiekuna, dwie uczennice z Liberca udają się same w drogę do obcego kraju. Odważne i ciekawe, znające tylko kilka osób na nie czekających, mają świadomość odpowiedzialności, jaką niesie spotkanie się ze sobą trzech krajów. W posiadłości artystycznej w Reichenow czeka je dziesięć wspólnie spędzonych dni z młodzieżą z Berlina i Opola.

W międzyczasie inni uczestnicy organizują nadchodzące 18-te urodziny jednej z przyjezdnych. Powitanie jest serdeczne, a zanim sala stanie się salą do zabawy, grupa podejmuje nocną wędrówkę wokół pobliskiego jeziora. Tam na brzegu wyciszają się rozmowy i powstaje wspólna piosenka. Głosy są nieśmiałe, a po jakimś czasie energicznie rozbrzmiewa echo. Doszliśmy do celu.

Preludium do nadchodzącego procesu teatralnego stały się niewielkie wystawy oparte na wydarzeniach, które miały miejsce podczas poszczególnych warsztatów bazowych w szkołach. Młodzi ludzie tworzą oryginalne i pouczające miejsca, do których zapoznania zapraszają. Kontakt jest jeszcze niepewny, ponieważ wszystko musi zostać przetłumaczone. Później początkowa nieśmiałość zanika. Ćwiczenia rozgrzewające prowadzą szybko do wolnej gry, w której uczestnicy czerpią z doświadczeń nabytych na kursach podstawowych.

Od pracy grupowej artystka przechodzi do wymagającej koncentracji pracy w parach. Pary, które mówią różnymi językami, próbują znaleźć inne sposoby porozumiewania się i używają do tego przede wszystkim mowy ciała. Wkrótce ciała stykają się ze sobą, uczestnicy śmieją się, przytulają, naśladują siebie nawzajem czy wyprowadzają się z równowagi. Stopniowo następuje zbliżenie. Grupy dwuosobowe udają się na zewnątrz, gdzie na przemian prowadzą swoich partnerów (jako widzący i niewidomy) poprzez okoliczne tereny. Uczestnicy opowiedzą później, że zaufała całkiem obcej osobie, a następnie wziąć na siebie za nią odpowiedzialność jest dla nich „niełatwym”, ale zarazem „bardzo pięknym” przeżyciem.

DOŚWIADCZENIA I PRZEŻYCIA PO- SZCZEGÓLNYCH RODZIN Z CZASÓW II WOJNY ŚWIATOWEJ

Bazą spotkania teatralnego są opowieści biograficzne, które uczestnicy posiadają i którymi dzielą się wspólnie z grupą. Dlatego wcześniej zbadali osobiste doświadczenia i prywatne przeżycia swoich rodzin z czasów II wojny światowej. Dla niektórych z zespołu w pierwszej kolejności historii te dotknęły wiele tematów tabu. Problem stanowiło wydobywanie bolesnych doświadczeń czy ustalenie stereotypów i zastrzeżeń. Dlatego sformułowanie pytania młodych ludzi do rodziców czy dziadków zostało starannie przemyślane: „Opowiedzcie nam ciekawą historię lub długotrwały epizod swojego życia z czasów II wojny światowej”.

Aby przeprowadzić fragmenty historii do teraźniejszości, uczestnicy opowiadają sobie na przemian i w parach historie swych rodzin. Artystka postrzega je jako autentyczne i bardzo świadome spotkania: „Młodzi ludzie siedzą naprzeciw siebie, w tle krajobraz, mówią różnymi językami, słuchają się wzajemnie i dzielą się przeżyciami. Korzystają z pomocy tłumaczy. Po powrocie do grupy można zobaczyć inaczej wyglądające twarze. Relacje są mocniejsze i osiągnęły pewny związek z biograficznym sprawozdaniem partnera. Nigdy wcześniej nie postrzegałam obejmowania się jako tak wzruszającego i szczerego doświadczenia.”

„Co łączy trzy kraje? Dla mnie wczorajszy wieczór był trochę nietypowy – życzenia w trzech językach, szczerzy uśmiech, uściski. Czułam się związana z ludźmi, którzy kilka dni temu byli dla mnie jeszcze obcy. Myślę, że to jest coś, co nas łączy – uczuci.” Katarzyna Kaleta, pedagog

„Podobało mi się, kiedy byłam „niewidzialna” i mogłam wybrać sobie miejsce na zewnątrz. Miło było mi też, kiedy prowadziła mnie inna osoba.” Uczennica

„Pojednanie – tak dla mnie brzmiałby tytuł naszego spotkania tutaj. Myślę, że nasz stosunek do Niemców po wymianie historii się zmienił. Poruszyło mnie to i chcę o tym opowiedzieć w domu.” Magdalena, uczennica

„Z natury jestem raczej nieśmiała, a w Reichenow wszystko było dla mnie nowe. Ale poprzez projekt stałam się bardziej otwarta na ludzi. Zrozumiałam, że język ojczysty jest wprawdzie ważny, ale można komunikować się z innymi za pomocą gestów i mimiki.” Misia, uczennica

Poprzez sylwetki cieni młodzi ludzie przenoszą swoje historie do teatru. Odpowiednie osoby inscenizują opowieści z pomocą innych uczestników, te opowieści skorygowane zostaną z zewnątrz przez opowiadających. Przez abstrakcyjne postrzeganie osobiste zaangażowanie zanika w tle. Jako widzowie uczestnicy zmieniają poziomy, badają, jak zmienia się ogólny obraz i poszczególne aspekty. Reorganizacja figur w sztuce przekształca się w projekcję i działanie. Jednocześnie niektórzy wyrażają życzenie, by biograficzne doświadczenia zachować w formie i treści, w jakiej zostały przekazane. To wykorzystuje zespół teatralny i otwiera przestrzeń na wspólne wspomnienia.

DOSTRZEC I UZNAĆ INNE PERSPEKTYWY

Podczas codziennej wieczornej „niebieskiej godziny” młodzież potwierdziła znaczenie wymiany i współpracy. „Usłyszeć historie rodzinne innych osób było dla mnie bardzo przygnębiającym przeżyciem. Dobrze, że mieliśmy czas je przemyśleć”, powiedziała Kristyna. Biorąc pod uwagę wrażliwość obszaru tematycznego, grupa wykazała się wzajemnym zaufaniem i poczuła, że jest w dobrych rękach, co efektywnie wpłynęło na ich siłę. Można

było zauważyć jeszcze jedną rzecz: istniało duże zainteresowanie myślami innych osób i przedstawianie ich w dialogu lub spektaklu artystycznym. Kwestia, jak inne osoby poradzą sobie z różnymi przeżyciami, ważna była dla własnych ustaleń. Spotkanie różnych kultur było drugim co do ważności kierunkiem doświadczenia podczas dni teatru. Uczestnicy pochodzący z różnych krajów, mówiący w różnych językach potrzebują czasu, by przezwyciężyć brak pewności siebie i rozwinąć formy komunikacji. Konieczne tłumaczenie faktycznie spowalnia sytuacyjną pracę teatralną. Tym samym obcość staje się okazją do zabawy. Etapy poznania i głębszego zrozumienia, poszukiwanie i odkrywanie związków oraz badanie obcych zwyczajów pozwalają dostrzec i docenić inne perspektywy widzenia. Rozszerzenie wiedzy na temat sąsiednich krajów, własne asocjacje na pytania i wzbogacenie w dotychczasowe doświadczenia rozszerzyło granice i otworzyło nowe perspektywy. W odniesieniu do istotnego tematu spotkania Stanisława powiedziała: „Nigdy nie myślałam, że nawet ludziom w Niemczech było źle. Dla mnie zawsze byli mordercami. Po pobycie w Reichenow jest inaczej. Dzieliłiśmy te same losy.” Jest więc oczywiste, że pamięć i historia nie są statyczne, ale poprzez narodowe czy osobiste poglądy oraz wzory przyporządkowania ciągle bywają zmieniane.

SDÍLET VZPOMÍNKY, PŘIPRAVOVAT SETKÁNÍ

Dvě žákyně z Liberce se po té, co jim wypadl doprovod, vydávají samy na cestu do pro ně neznámé země, odvážně a zvědavě, znajíce jen několik málo lidí, které tam na ně čekají a s vědomím, že teď ony přebírají zodpovědnost za setkání tří zemí. Leží před nimi deset společných dní s mladými lidmi z Berlína a Opole na „statku umělců” v braniborském Reichenow. Ostatní už mezitím organizují 18. narozeniny jedné z příjizdějících žaček. Uvítání je srdečné a než se z divadelního sálu stává prostor pro chystanou party, podnikne skupina noční výlet k poblíž ležícímu jezeru. A tam na jeho břehu utichnou hovory a ustoupí společné písní. Nesměle znějí hlasy, pak silněji až je slyšet už jen ozvěna. Dorazili jsme.

Úvodem do divadelního procesu jsou malé výstavy k událostem z jednotlivých základních workshopů. Mladí lidé vytvářejí originální a informativní prostory a zvou k jejich prozkoumání. Vzájemné kontakty jsou ještě váhavé, všechno je nutno překládat. Později počáteční ostych ustupuje. Zahřívací cvičení rychle vyústí ve volnou hru, přičemž účastníci čerpají z fundusu zkušeností získaných během základních kurzů. Ze společné aktivity ve skupině přechází umělkyně k soustředěné práci ve dvou. Dvojice, které mluví rozdílnými jazyky, se pokoušejí najít jiné cesty k dorozumění a do popředí se dostává vyjádření pomocí těla. Zakrátko už se povaluje na zemi shluk těl, zní smích, objevují se objetí,

vzájemné reflexe a vyvádění z rovnováhy. Skupinky dvojic, které se postupně sblíží, odcházejí ven, střídavě vede jeden partner druhého jako slepce po krajině a pak se vystřídají. Spolehnout se na zatím ještě cizího člověka a naopak převzít odpovědnost za zorientování druhé osoby popsali všichni později jako „vůbec ne lehké” a současně „opravdu hezké”.

INDIVIDUÁLNÍ ZKUŠENOSTI A OSOBNÍ ZÁŽITKY SVÝCH RODIN Z DOBY DRUHÉ SVĚTOVÉ VÁLKY

Obsahovou bází divadelního setkání jsou biografické příběhy, které vkládají účastníci do skupiny jako fundus a vědomostní poklad. Předem už prozkoumali individuální zkušenosti a osobní zážitky svých rodin z doby druhé světové války. Někteří z doprovodného týmu se nejprve domnívali, že se tato záležitost dotkne mnohých tabu. Panovaly obavy, že se znovu vyvolají bolestné zážitky a utvrdí se výhrady nebo vžitá klišé. Proto se pečlivě zvažovala formulace úkolu pro řešerše, se kterou předstoupí mladí lidé před své rodiče a prarodiče: „Vyprávějte nám zajímavý příběh nebo delší epizodu z vašeho života během druhé světové války.” Pro převedení výšečí minulosti do současnosti divadelního setkání, dochází k výměně dovezených příběhů mezi smíšenými páry. Umělkyně v roli pozorovatele vnímá autentická a velmi ostražitá setkání: „Mladí lidé sedí v krajině otočení k sobě, mluví různými jazyky,

„Cała polska grupa w drodze powrotnej uczyła się języka niemieckiego.” Marcin Gambiec, tłumacz

„Já sama mám pocit, že české obyvatelstvo má zakotvenu ve vzpomínkách a v povědomí mnohem více dobu komunismu. Zdá se, jako by tehdejší události a dění překryly dobu druhé světové války. Proto bych si přála větší pozornost právě pro tuto část naší historie.” Hana Ibrahimová, pedagožka

„Myslím si, že se dost rychle sblížíjeme; je to pocit bezpečí a taky si člověk připadá, že je se svou rodinou.” Stanisława, žákyně

„Hezký pocit nebo zvláštní zážitek z dneška? Při scénkách ve dvou jsem byla šťastná, ráda bych, aby se to opakovalo. V odpolední pauze se mi líbil pocit klidu, míru a bezstarostnosti. Za co jsem vděčná po tomto setkání je, že jsem měla možnost být v tak milé a různorodé společnosti, že jsme se zabývali společným záměrem a cílem, a že jsme si mohli být nablízku.” Kristýna, žákyně

sdílejí, poslouchají. Překladatelé pomáhají. Zpátky ve skupině vypadají tváře jinak, spojení je intenzivnější a dalo vzniknout jistému kmotrovství pro biografickou reportáž partnera. Málokdy jsem zažila tak dojmavá a vřelá objetí, která následovala.“

Stínovými obrazy přenášejí mladí lidé příběhy svých rodinných příslušníků do divadelních prostor. Kmotrové inscenují reportáže za pomoci ostatních; vypravěčky a vypravěči korigují zvnějšku. Abstrahováním pozorováním ustupuje do pozadí osobní involvace. Jako divačky a diváci střídají účastníci roviny, mohou zkoumat, jak se celkový obraz mění, když se pozmění jednotlivé aspekty. Novým uspořádáním postav vzniká brzy hra s projekcí a účinkem. Objevují se iluzorní obrazy. Současně se mnozí vyjadřují, že chtějí biografické zážitky zachovat tak, jak byly vyprávěny. Toho se chápe divadelní tým a otvírá prostor pro společné vzpomínání.

Během každodenní večerní „modré hodinky“ potvrzují mladí účastníci, jak důležitá pro ně byla výměna příběhů a možnost být spolu. „Slyšet rodinné příběhy jiných pro mě bylo velice skličující a bylo dobře, že jsme měli čas na přemýšlení“ vysvětluje Kristýna. Vzhledem k citlivosti tematického pole líčila skupina jako zvláště posilující vzájemnou důvěru a pocit být v bezpečí. A ještě něco vzbudilo pozornost: Prožít myšlenky druhých v dialogu nebo pomocí uměleckého ztvárnění – o to

byl mezi účastníky skutečně velký zájem. Jak zacházejí s různými událostmi jiní lidé, se tedy zdá být relevantní pro vlastní poznatky.

Ústřední byla tudíž i druhá velká zážitková rovina divadelních dní: setkání rozdílných kultur. Účastníci z různých zemí hovořící různými jazyky potřebují čas, aby překonali nejistotu a vyvinuli si formy komunikace. Nutné překládání zpomaluje vlastní situativní divadelní práci; současně se však právě cizost stává hereckou šancí pro hravost. Fáze poznávání se a hlubšího porozumění, hledání toho, co spojuje a zkoumání cizích zvyklostí umožňuje vcítit se do jiného úhlu pohledu a uznat jej. Dozvědět se víc o sousedních zemích, zrevidovat vlastní asociace a obohatit je o současné zážitky – to vše posunulo hranice v hlavách a otevřelo nové perspektivy. S ohledem na stěžejní moment setkání řekla Stanislava: „Nikdy jsem si neuvědomila, že se lidé v Německu měli také špatně. Brala jsem je vždycky jako vrahy. Po pobytu v Reichenow se to změnilo. Byli jsme na tom stejně.“

Tím se také jasně ukazuje, že vzpomínky a příběhy nejsou nic statického, ale že jsou v důsledku národních a osobních interpretací a schémat, kterými jsou řazeny do určitých kategorií, stále znovu pozměňovány.

VCÍTIT SE DO JINÉHO ÚHLU POHLEDU A UZNAT JEJ

ERLEBTES WEITERTRAGEN

Abschluss der Begegnung war die szenische Gegenüberstellung der biografischen Geschichten und des Miteinanders im Hier und Heute. Mit einer collageartigen Aufführung hat die internationale Schülergruppe einen kleinen Teil der Öffentlichkeit an ihren eigenen Erfahrungs- und Erinnerungsprozessen teilhaben lassen – und über die Verbindung von Verganem, Gegenwärtigem und künftig Möglichem zum Miterleben und Nachdenken angeregt. So schilderte eine Zuschauerin nach der Werkschau: „Mich hat die Gleichwertigkeit der unterschiedlichen Geschichten und Sprachen auf der Bühne sehr berührt. Es ging nicht um die Zugehörigkeit zu Opfer- beziehungsweise Tätervolk, um ein ‚schlimmer‘ oder ‚tragischer‘, sondern um die Erkenntnis, dass der Krieg für alle eine traumatische Erfahrung war. Ich fand es gut, dass auch während der Aufführung selbst noch Auseinandersetzung stattgefunden hat. Man kann sich vorstellen, welche Qualität in der Begegnung der drei Länder über diese Arbeit entstanden ist. Das Leben steht so deutlich im Vordergrund.“

DAS LEBEN STEHT IM VORDERGRUND

Gezeigt haben die Jugendlichen damit auch, dass ihnen Erinnerung und Würdigung zurückliegender Geschehnisse wichtig sind und gleichzeitig das Zusammenfinden und die Begegnungen jenseits aller Verschiedenheit wesentliche Teile ihres Umgangs mit Geschichte ausmachen. Sichtbar wurde zudem, inwieweit ästhetische Bearbeitungsformen dazu beitragen können, eigene Positionen und Geschichtsbilder kritisch zu hinterfragen und neu zu deuten.

DALEJ NIESIONE DOŚWIADCZENIE

Zakończeniem spotkania było sceniczne zestawienie biograficznych opowieści i udział w „Tu i Teraz”. Poprzez przedstawienie kolażowe międzynarodowa grupa uczniów udostępniła niewielkiej części społeczeństwa swoje doświadczenia i przeżycia. Łącząc wspomnienia z przeszłości z teraźniejszością i przyszłością pobudzili do odczuwania, ale też i do refleksji. Jeden z widzów powiedział po przedstawieniu: „Wzruszyło mnie równoważenie się różnych historii i języków na scenie. Nie chodziło o nalezienie do grupy ofiar czy sprawców, o bycie tym gorszym czy tym bardziej tragicznym, ale o świadomość, że wojna była traumatycznym

przeżyciem dla wszystkich. Podobało mi się, że nawet w trakcie wykonania spektaklu istniała konfrontacja. Można sobie wyobrazić, co najbardziej charakteryzuje spotkanie tych trzech krajów w tym projekcie. Życie jest wyraźnie na pierwszym planie.“

ŻYCIE JEST NA PIERWSZYM PLANIE

Młodzi ludzie udowodnili, że wspomnienia i czczenie pamięci o wydarzeniach z przeszłości jest dla nich istotne. Wspólne spotkania i dostrzeganie różnic stanowią o obchodzeniu się z historią. Uwidocznione zostało również, jak estetyczne przetwarzanie formy przekazu może przyczynić się do krytycznego postrzegania własnych stanowisk na temat poglądów i historii i powodować może nawet reinterpretację.

PŘEDÁVAT PROŽITKY

Závěrem setkání byla scénická konfrontace biografických příběhů a společného bytí tady a teď. Představením typu koláže nechala mezinárodní skupina žáků malou část veřejnosti podílet se na jejím vlastním procesu sbírání zkušeností a vzpomínání – a podnítila propojením minulého, přítomného a v budoucnu možného ke společnému prožitku a zamyšlení. Jedna z divaček to po shlédnutí představení vyličila slovy: „Velice na mě zapůsobila rovnocennost různých příběhů a jazyků na scéně. Nešlo o příslušnost k národu obětí nebo národu páchajícího zločiny, o ‚horsí‘ nebo ‚tragičtější‘, ale o poznání, že válka byla traumatizujícím zážitkem pro všechny. Považuji za dobré, že i během představení docházelo k diskusím. Lze si představit, jaká kvalita vznikla díky této práci při setkání tří zemí. Život tak stojí jasně v popředí.“

ŽIVOT TAK STOJÍ JASNĚ V POPŘEDÍ

Mladí lidé rovněž ukázali, že příběhy a hodnocení událostí, které se odehrály již dávno, jsou důležité a zároveň prokázali, že nacházení cest, které je spojí a setkání bez zdůrazňování všech odlišností, představují podstatné součásti jejich zacházení s historií. Patrné bylo navíc i to, jak dalece mohou estetické formy zpracování přispět ke kritickému prozkoumání vlastních postojů a představ o historických událostech a k jejich nové interpretaci.

... auf das „Jetzt“ ausrichten
... ukierunkować się na „teraz“
... orientace na „ted“

... *persönlichen Belangen nachspüren*
... *poczuć osobistą chęć śledzenia*
... *vystopovat vlastní problémy*

... *sich einlassen*
... *zaufać innym*
... *pustit se do toho*

... *Anderes wahrnehmen*
... *dostrzegać inne zdanie*
... *vnímat jinakost*

... *suchen*
... *szukać*
... *hledat*

... das Eigene entdecken
... odkrywać siebie
... odhalit to, co je mi vlastní

... austauschen
... wymieniać
... vyměňovat

- ... mit Positionierungen spielen
- ... bawić się w pozycjonowanie
- ... pohrát si s postoji

... *entfalten*
... *rozwijać*
... *rozvíjet*

... wieder auf den Weg machen
... znowu w drogę
... zase se vydat na cestu

... *Vertrauen fassen*
... *budzić zaufanie*
... *získat důvěru*

... Neues kennenlernen
... poznawać nowe
... naučit se něčo nového

... *sich begegnen*
... *spotykać się*
... *setkávat se*

... Familiengeschichten teilen
... podzielić się historiami rodzinnymi
... sdílet rodinné příběhy

... *gemeinsam erinnern*
... *wspólnie wspominać*
... *společně vzpomínat*

... Sehgewohnheiten hinterfragen
... pytać o przyzwyczajenia
... prozkoumat, jak jsme zvyklí věci vidět

... das Fremde verstehen und anerkennen
... zrozumieć i uznać obce
... rozumět tomu, co je mi cizí a respektovat to

...zusammenfinden
...schodzić się razem
...najít cestu k sobě

... andere Menschen teilhaben lassen
... by inni ludzie mogli się dzielić
... nechat cizí lidi se podílet

FRIEDENSSTEINE: HAND ANLEGEN UND GESTALTEN KAMIENIE POKOJU: PRZYŁOŻYĆ RĘKĘ I KSZTAŁTOWAĆ KAMENY MÍRU: PŘÍSPĚT A UTVÁŘET

ÜBERBLICK Schülerinnen und Schüler aus Deutschland, Polen und Tschechien haben in ihren jeweiligen Heimatorten und gemeinsam mit der Kölner Künstlerin Anne R. Kieschnick Werke aus Stein erstellt. Inhaltlicher Hintergrund dieses Projektes ist die Geschichte der tschechischen Gemeinden Lidice und Ležáky, die im Juni 1942 von deutschen Nationalsozialisten vernichtet wurden. Mit den Geschehnissen der Zerstörung, Ermordung und Verschleppung haben sich die Projektteilnehmenden auf unterschiedlichen Wegen befasst. Unter künstlerischer Anleitung suchten sie nach Symbolen, die der Achtung des Schicksals der Orte Ausdruck geben und für ein friedvolles Miteinander stehen können. Die gewählten Zeichen wurden in Sandstein übertragen. Damit hatten die Jugendlichen Gelegenheit, ihre Eindrücke aus dem historischen Wissen in einen individuellen gestalterischen Ausdruck zu übersetzen. Diese Form der Auseinandersetzung mit Geschichte, die Bearbeitung über den Stein ermöglichte gewissermaßen eine ästhetische Distanz zum Unvorstellbaren: Sie hat zur inneren Reflexion angeregt und eigene Deutungen und Einschreibungen zugelassen. Entstanden sind so eindrucksvolle und vielfältige Kunstwerke, die den Blick gleichermaßen zurück wie nach vorn lenken.

WSTĘP Uczniowie i uczennice z Niemiec, Polski i Republiki Czeskiej pracowali w swoich miejscach zamieszkania nad rzezbami z kamienia wspólnie z pochodzącą z Kolonii artystką Anną R. Kieschnick. Tłem treściowym projektu stała się historia czeskich wsi Lidice i Ležáky, które zostały zniszczone w czerwcu 1942 roku przez wojska nazistowskie. Uczestnicy projektu na różne sposoby rozpatrywali wydarzenia dotyczące zniszczenia, mordów i deportacji. Pod okiem artystki szukali symboli, które mogłyby wyrazić szacunek dla tamtych miejsc oraz oznaczać pokojowe życie we wspólnocie. Wybrane znaki zostały przeniesione na kamienie piaszkowca. W ten sposób młodzi ludzie mieli możliwość przełożenia wrażeń z wiedzy historycznej na indywidualną ekspresję twórczą. Ta forma konfrontacji z historią, jej przetwarzanie poprzez kamień umożliwiła nabranie estetycznego dystansu do tego, co było niewyobrażalne: pobudzona została wewnętrzna refleksja i dopuszczenie własnych interpretacji i komentarzy. W rezultacie powstały przyciągające uwagę imponujące i różnorodne dzieła sztuki, które skłaniają do wglądu w przeszłość jak i przyszłość.

PŘEHLED Žákyně a žáci z Německa, Polska a České republiky tvořili ve svých domovských městech společně s kolínskou umělkyní Anne R. Kieschnick umělecká díla z kamene. Obsahovým pozadím tohoto projektu je historie českých obcí Lidice a Ležáky, které byly v červnu 1942 vyhlazeny německými nacisty. To, co se tehdy událo – vypálení, vraždění a odvezení obyvatel – účastníci projektu zpracovávali nejrozmanitějšími způsoby. Pod uměleckým vedením hledali symboly, které by vyjádřily úctu k osudu obou obcí a symbolizovaly mírové soužití. Zvolené znaky byly vytesány do pískovce. Mladí lidé měli příležitost ztvárnit své dojmy ze znalosti historie individuálním tvůrčím projevem. Tato forma konfrontace s historií, zpracování pomocí kamene, umožnila jistý estetický odstup od nepředstavitelného: podnítila k vnitřní reflexi a umožnila vlastní výklad a vyjádření. Vznikla tak působivá a různorodá umělecká díla, která směřují pohled nejen nazpět, ale i vpřed.

VON DER GESCHICHTE ZWEIER ORTE ZUR KÜNSTLERISCHEN IDEE

Es ist dunkel in dem kleinen Raum, die Atmosphäre bedrückend. Die Jugendlichen lauschen mit dem Begleiteteam einer Zeitzeugin, die ihre Erlebnisse der Zerstörung Lidices schildert. Ruhig und einfühlsam berichtet sie von der Abriegelung des Dorfes durch die Nationalsozialisten, von der Trennung der Familien, der Deportation von Frauen und Kindern. Sie erzählt von dem Irgendwie-Weiterleben im Lager Ravensbrück, von der Hoffnung, irgendwann zu Männern und Kindern zurückkehren zu können. Und von der unfassbaren Erfahrung weniger Überlebender, nach Kriegsende anstelle eines Dorfes und seiner Bewohner nur noch schweigendes, leeres Gelände vorzufinden. Wir alle sind zutiefst berührt, in den Gesichtern zeichnet sich Fassungslosigkeit ab, manche aus der Gruppe kämpfen gegen aufkommende Müdigkeit. Auf das Angebot, Fragen zu beantworten, weiß niemand so recht zu reagieren. Geäußert wird Dankbarkeit für die Offenheit. Bevor sich die Runde auflöst, verweist die ältere Dame auf ihre Hoffnung, ein Teil der Schilderungen möge im Herzen der Jugendlichen bestehen bleiben und jüngere Generationen dazu auffordern, sich für ein friedvolles Miteinander einzusetzen.

ZEICHEN, DIE DIE INDIVIDUELLEN AUSEINANDERSETZUNGSPROZESSE WIDERSPIEGELN UND WÜNSCHE FÜR DIE ZUKUNFT SICHTBAR MACHEN

Dieses Anliegen nehmen die Schülerinnen und Schüler ernst: Gemeinsam beteiligen sie sich an Pflegearbeiten auf der Gedenkstätte, säubern die Wege, beseitigen Unkraut, harken Laub. Die Künstlerin begibt sich auf Spurensuche. Bald schon wächst die Idee, skulpturale Werke mit jungen Erwachsenen aller drei Länder anzufertigen und so eine Möglichkeit zu schaffen, das Wissen um die Geschichte der Orte und die Ohnmacht angesichts des unvorstellbaren Leids in kreative Ausdrucksformen zu übersetzen. Es sollen plastische Zeichen entstehen, die die individuellen Auseinandersetzungsprozesse widerspiegeln und Wünsche für die Zukunft sichtbar machen. Abschließend sollen die Einzelwerke in Form einer Spirale zusammengefügt werden – als Zeichen der Solidarität und gemeinsames Versprechen für den Frieden.

Anne R. Kieschnick verfügt über viel Erfahrung in Kunstprojekten mit Kindern und Jugendlichen. Sie entscheidet sich für die Arbeit mit einem weichen Sandstein, der auch für Ungeübte geeignet ist. Die Bildhauerworkshops wurden bewusst in den Schulen und damit an den Orten des täglichen Lernens und Lehrens durchgeführt. Eingeladen waren diejenigen, die etwas Neues lernen wollten und ein wirkliches Interesse an der Sache hatten. Ablauf, notwendige Materialien, die Einrichtung temporärer Werkstätten und die Aufgabenverteilung wurden in Vorabbesuchen geklärt. Innerhalb des geschichtlichen und konzeptionellen Rahmens sollten die Teilnehmenden ihre Zeichen selbst wählen können. Damit war das Projekt prozessorientiert angelegt und gleichzeitig auf ein konkretes Ziel ausgerichtet. Der Ort für die Steinspirale war von Beginn an offen.

OD HISTORII DWÓCH MIEJSC DO ARTYSTYCZNEGO POMYSŁU

W małej ciemnej sali, w której młodzi ludzie z całym zespołem słuchają naocznego świadka opisującego swoje doświadczenia ze zniszczenia czeskich Lidic, panuje atmosfera skupienia i zadumy. Spokojnie i wrażliwie opisuje ona, jak hitlerowcy odcięli całą wioskę, rozdzielili rodziny, deportowali kobiety i dzieci. Opowiada o dalszym życiu w obozie w Ravensbrück, o nadziei na powrót do mężczyzny i dzieci. Opisuje niewyobrażalne przeżycie, kiedy po zakończeniu wojny wróciła do rodzinnej okolicy by odkryć, że wioska i jej mieszkańcy zniknęli z powierzchni ziemi.

ODZWIERCIEDLIĆ ZNAKI KONFRONTACJI I UWIDOCZNIĆ ŻYCZENIA NA PRZYSZŁOŚĆ

Uczestnicy spotkania są głęboko poruszeni prezentowanymi wspomnieniami. Na niejednych twarzach pojawia się niedowierzenie, inni walczą z nadchodzącym zmęczeniem. Nikt nie wie, jak zareagować, kiedy ze strony opowiadającej pada propozycja odpowiedzi na pytania. Wyrażona zostaje wdzięczność za otwartość. Przed zakończeniem starsza kobieta

wyraża nadzieję, że jej opowieść pozostanie w sercach młodych ludzi i zachęci ich pokolenie do pokojowego dążenia do współistnienia. Uczniowie i uczennice biorą to życzenie na poważnie. Wspólnie uczestniczą w pracach konserwacyjnych na terenie pomnika, czyszczą ścieżki, usuwają chwasty, grabią liście. Artystka udaje się na poszukiwanie śladów. Wkrótce powstaje idea wykonania rzeźb przez młodzież wszystkich trzech krajów. Tym samym powstaje możliwość przełożenia wiedzy na temat historii miejsca i bezradności w obliczu niewyobrażalnego cierpienia na twórczą ekspresję. Powstać mają znaki plastyczne, które by odzwierciedlały indywidualne konfrontacje i uwidoczniłyby życzenia dotyczące przyszłości. W końcu, na znak solidarności i wspólnego zaangażowania na rzecz pokoju, poszczególne prace powinny zostać ze sobą połączone w formie spirali.

Anne R. Kieschnick posiada ogromne doświadczenie w projektach artystycznych realizowanych z dziećmi i młodzieżą. Do pracy używa miękkiego piaskowca, który jest odpowiedni dla początkujących. Warsztaty rzeźbiarskie zostały celowo przeprowadzone w szkołach czyli miejscach codziennego uczenia się i nauczania. Zaproszeni zostali ci, którzy chcieli nauczyć się czegoś nowego i byli zainteresowani tym konkretnym projektem. Przebieg, niezbędne materiały, tworzenie tymczasowych warsztatów i podział zadań zostały ustalone podczas wcześniejszych wizyt. W ramach pewnej koncepcji i ze względu na historię, uczestnicy mogli wybrać swoje własne znaki. W ten sposób projekt został zorientowany na proces i jednocześnie posiadał konkretny cel. Kwestia miejsca na spiralę kamieni pozostawała od początku otwarta.

OD HISTORIE DVOU OBCÍ K UMĚLECKÉ MYŠLENCE

V malé místnosti je šero, atmosféra je tísnivá. Mladí lidé naslouchají společně s týmem, který je doprovází, vyprávění očitě svědkyně, která líčí své zážitky ze zničení Lidic. Klidně a s hlubokou empatií podává informace o uzavření obce nacisty, rozdělení rodin, deportaci žen a dětí. Vypráví o snaze nějak přežít v koncentračním táboře Ravensbrück, o naději na návrat domů k mužům a dětem. A o nepředstavitelné zkušenosti několika málo

preživších, kteří po skončení války našli místo své obce a jejích obyvatel jen němou holou pláň. Všichni jsou hluboce dojatí, ve tvářích se zračí zaraženost, mnozí ze skupiny bojují s únavou, která je začíná zmáhat. Na nabídku, že budou zodpovězeny dotazy, nikdo pořádně neví, jak zareagovat. Je vyjádřen dík za otevřenost. Než se skupina rozchází, vyslovuje vypravěčka, která už je starší paní, naději, že část jejího vyprávění snad zůstane uchována v srdci mladých lidí a přiměje příští generace, aby se zasadily o společný život v míru.

SYMBOLY REFLEKTUJÍCÍ INDIVIDUÁLNÍ PROCES KONFRONTACE A ZVIDITELŇUJÍCÍ PŘÁNÍ SMĚROVANÁ DO BUDOUCNOSTI

Tuto záležitost berou žákyně a žáci vážně: společně se zúčastňují prací na úpravě památníku, čistí cesty, vytrhávají plevel, shrabují listí. Umělkyně se vydává pátrat po stopách. Zkrátka už se rodí myšlenka zhotovit s mladými lidmi ze všech tří zemí skulptury a umožnit jim tak převést poznatky o historii těchto míst a bezmocnost pociťovanou tváří v tvář nepředstavitelnému utrpení do kreativních výrazových forem. Mají vzniknout plastické symboly reflektující individuální proces konfrontace a zviditelňující přání směřovaná do budoucnosti. Jednotlivá díla se na závěr spojí do spirály – jako výraz solidarity a společného příslibu míru.

Anne R. Kieschnick má bohaté zkušenosti z oblasti uměleckých projektů s dětmi a mládeží. Rozhoduje se pro práci s měkkým pískovcem, který je vhodný i pro nezkušené začátečníky. Sochařské workshopy se úmyslně konaly ve školách, tedy v místech, kde se běžně učí a vyučuje. Přiváni do projektu byli ti, kteří se chtěli naučit něco nového a měli o celou akci skutečně zájem. Průběh, nezbytný materiál, zřízení dočasných dílen a rozdělení úkolů – to vše bylo vyjasněno při návštěvách konaných před zahájením vlastního projektu. Účastníci měli mít možnost si v historickém a koncepčním rámci vybrat své symboly samostatně, což umožnilo organizaci procesně orientovaného projektu a současně směřování ke konkrétnímu cíli. Od začátku zůstala otevřená otázka, kam bude kamenná spirála nakonec umístěna.

Am 27. Mai 1942 wurde der höchste SS-Repräsentant im Reichsprotektorat Böhmen und Mähren, Reinhard Heydrich, durch ein Attentat tschechoslowakischer Widerstandskämpfer schwer verletzt. Er verstarb am 4. Juni. Daraufhin leiteten die Nationalsozialisten massive Vergeltungsmaßnahmen gegen die Zivilbevölkerung ein. Am 10. Juni wurde der nordwestlich von Prag gelegene Ort Lidice niedergebrannt. Alle männlichen Bewohner über 16 Jahre wurden erschossen, die Frauen ins Konzentrationslager Ravensbrück gebracht, die meisten Kinder im Vernichtungslager Chelmno ermordet, einige wenige deutschen Familien zur „Germanisierung“ übergeben. Mit dem Attentat hatte die Gemeinde nichts zu tun. Direkt nach Kriegsende begann der Wiederaufbau der Ortschaft; 143 Frauen und 17 Kinder von ehemals 503 Einwohnerinnen und Einwohnern kehrten zurück.

Die Nachricht von der Vernichtung Lidices ging um die ganze Welt. Heute erinnert die Gedenkstätte an Massaker und Zerstörung. Gemeinden unter anderem in Brasilien, Mexiko und den USA tragen aus Solidarität den Namen Lidice. Ležáky bei Pardubice hingegen verschwand mit seinen 47 Einwohnern vollständig von der Landkarte. Am 24. Juni 1942 wurden die dort lebenden Männer und Frauen erschossen, die Kinder in KZ's verschleppt, die Häuser niedergeissen. Anders als in Lidice unterstützten einige wenige Bewohner tatsächlich den Widerstand. Ležáky wurde nie wieder aufgebaut; nur zwei Mädchen überlebten. An das Verbrechen erinnert eine Gedenkstätte. Auszüge aus den Informationen unter www.lidice-memorial.cz und www.lezaky-memorial.cz

„Das Bild des Hauptschülers, der kaum Chancen hat, sich in der Gesellschaft frei zu entwickeln, ist bei einigen fest verankert. Es fallen Anmerkungen wie ‚Warum sollte ich mir etwas wünschen, geht eh nicht in Erfüllung...‘ oder ‚Ich glaub‘ an gar nichts...‘ Das Anliegen, die eigene Gegenwart bewusst zu gestalten, scheint angesichts dessen fast überheblich. Zum Teil haben die Jugendlichen selbst keine einfachen Lebensgeschichten – was also verbinden sie mit Wünschen für die Zukunft? Wir fragen uns, wo genau künstlerische Konzepte ansetzen können.“

Kerstin Huven, Projektleiterin

DIE EIGENE WIRKSAMKEIT SPÜREN

So richtig will der Stein nicht zu dem werden, was sich mit Ton zuvor noch leicht formen ließ. Für einen kurzen Moment erinnert das gewählte Symbol an die Silhouette eines Tieres. Die Erkenntnis, dass eine Idee sich nicht ohne Weiteres auf das Tatsächliche übertragen lässt, ist nicht leicht zu verdauen. Vielmehr entwickelt der Arbeitsprozess eine eigene Dynamik, bringt Ungeplantes hervor und verlangt Alternativen. Die Tätigkeit selbst ist anstrengend, der Stein fordert heraus, setzt Grenzen, formt sich nur langsam. Aufmerksame Betrachter können die vielen konzentrierten Stunden mit Eisen, Fäustel und Feile erahnen, die intensive Auseinandersetzung mit einem Material, das, ebenso wie die Geschichte selbst, nur schwer zugänglich ist.

Rund eine Woche hat die Erstellung eines Friedenssteins benötigt, begonnen mit der Erläuterung der Arbeitstechniken und der Auswahl von Symbolen, über erste Zeichnungen, die Anfertigung kleiner Ausgangsmodelle in Ton, handwerkliche Versuche in Probesteinen, bis hin zum fertiggestellten Kunstwerk. Zum Einstieg in die Workshops hat Anne R. Kieschnick den Jugendlichen unterschiedliche Formen der künstlerischen Beschäftigung mit den Themen Gewalt, Gewaltherrschaft und Frieden aufgezeigt. Teilweise ergab sich so rasch ein reger Dialog über die regionale Geschichte, aber auch über aktuelle rechtsradikale Tendenzen oder Ereignisse wie Hiroshima oder Vietnam. Ebenso wurde deutlich, wie künstlerische Beiträge erinnern, anmahnen, aufzeigen oder inspirieren können.

„Ihre“ Zeichen haben die Schülerinnen und Schüler dann selbst entwickelt oder aus Vorlagenbüchern herausgesucht und ergänzt. Die Auswahl selbst verlief bewusst oder unbewusst im Zusammenhang mit eigenen Berührungspunkten mit der Geschichte. Zuweilen haben sich persönliche Verbindungen zu den gewählten Symbolen erst im Prozessverlauf gezeigt: „Als ich an meiner Maske gearbeitet habe, habe ich mich fast wie zu Hause gefühlt und an Afrika gedacht“, sagt Saliou und wirft damit die Frage nach der Bedeutung von Heimat auf. Jessica und Mandy haben sich an Lidice erinnert, an ein Herz aus zusammengerechtem Laub. Sie geben mit Friedenstaube und Rose ihrem Wunsch für „Liebe und Frieden in der ganzen Welt“ Ausdruck.

DER STEIN FORDERT HERAUS, SETZT GRENZEN, FORMT SICH NUR LANGSAM

An den Steinen gearbeitet wurde einzeln, zu zweit oder in kleinen Gruppen. Die Anleitung durch die Künstlerin war unterschiedlich intensiv und hat sich an den verschiedenen Herangehensweisen der Jugendlichen orientiert. So wurde in einem Kurs sehr planvoll und überlegt gearbeitet, in dem anderen wesentlich kraftvoller und spontaner, in dem dritten eher spielerisch. Insgesamt verliefen die Prozesse wenig planbar. Wichtig war deshalb die sensible und auf den Einzelnen ausgerichtete Unterstützung durch Künstlerin und pädagogisches Begleiteteam, die keine konkreten Vorgaben gemacht, sondern vielmehr orientierende Hinweise gegeben, zur Vertiefung angeregt und die Jugendlichen in der Richtigkeit und Besonderheit ihrer Arbeit bestätigt haben.

Allen Teilnehmenden gemeinsam war die Erfahrung der eigenen Wirksamkeit. „Was das Beste für mich an dem Kurs war? Die Kraft, die ich auslösen kann!“, fasst Katarzyna nach dem Kurs zusammen. Wichtig ist den Gruppen auch, das Wissen über die Geschichte der beiden Orte in eine konstruktive, schöpferische Form übersetzen zu können und die künstlerische Arbeit eben nicht losgelöst von der Historie zu betrachten: „Man muss die Geschichte kennen, um mit den Steinen zu arbeiten – ohne die Geschichte machen die Steine für mich keinen Sinn“, erklärt Magda.

Auffällig war die intensive, fast versunkene Atmosphäre während der Workshops. Die Begleitetteams schilderten, wie überraschend konzentriert sie die Jugendlichen in einem Arbeitsprozess erlebt haben, der sich sehr vom üblichen Unterrichtsgeschehen unterschied. Insbesondere für Teilnehmende, die überwiegend unruhig und sprunghaft agieren, hat sich die Beschäftigung mit dem Material als guter Weg erwiesen, sich den komplexen Zusammenhängen des Projektes anzunähern. Über drei Länder hinweg an einem gemeinschaftlichen Konzept zu arbeiten, unter professioneller Anleitung vorzeigbare und ästhetische Werke zu erstellen, sichtbare Zeichen zu setzen, hat einen besonderen Teil der Motivation ausgemacht: „Andere sollen sehen, wie viel Mühe wir uns gegeben haben und wie toll unsere Steine geworden sind.“ Oder: „Eigentlich würde ich meinen Stein gerne mit nach Hause nehmen, aber es ist gut, wenn am Ende alles an einem Ort zusammenkommt.“

WAS DAS BESTE FÜR MICH AN DEM KURS WAR? DIE KRAFT, DIE ICH AUSLÖSEN KANN!

Die einzelnen Workshops wurden mit einer Präsentation der fertigen Arbeiten abgeschlossen. Von Kurs zu Kurs haben wir Fotografien der bereits entstandenen Kunstwerke in die kleinen Ausstellungen integriert, so dass mit der letzten Etappe in Opolo alle Bausteine der Spirale sichtbar wurden. Wichtig war den Jugendlichen, etwas Gutes und Ästhetisches tatsächlich fertigzustellen und die Eindrücke und Lesarten unbeteiligter Betrachter zu hören: „Dass ich mein Kunstwerk so gut gemacht habe, hat mich selbst überrascht. Und dass meine Lehrer meinten, dass ich es drauf habe, hat mich gefreut“, sagt Eshtrif.

POCZUĆ WŁASNĄ SKUTECZNOŚĆ

Kamienia nie da się urobić tak łatwo jak gliny. Przez chwilę wybrany symbol przypomina sylwetkę zwierzęcia. Uświadomienie sobie, że pomysłu nie da się łatwo przenieść w rzeczywistość, nie było łatwe. Proces roboczy rozwija się dynamicznie, zaskakuje i wymaga rozwiązań alternatywnych. Sama praca jest wyczerpująca. Kamień jest trudnym materiałem, ustala granice, urabia się powoli. Uważni obserwatorzy mogą wyobrazić sobie wiele godzin spędzonych z żelazem, młotkami i pilnikami; to intensywna konfrontacja z materiałem równie trudnym jak sama historia.

Około tygodnia potrzebowano by stworzyć kamień pokoju, poczynając od wyjaśniania techniki pracy i wyboru symboli, poprzez pierwsze rysunki, przygotowanie modelu wyjściowego w glinie, małe eksperymenty w kamieniu, aż do powstania gotowego dzieła sztuki. Jako wprowadzenie do warsztatów Anne R. Kieschnick pokazała młodzieży różne formy artystyczne na temat przemocy, tyranii i pokoju. W niektórych przypadkach spowodowało to ożywiony dialog na temat historii regionalnej, ale także dyskusję o aktualnych prawicowych tendencjach lub wydarzeniach takich jak Hiroshima czy Wietnam. Stało się jasne, że artystyczny wkład umożliwia wspomnianie, prezentację i inspirację.

KAMIEŃ USTALA GRANICE, URABIA SIĘ POWOLI

Swoje znaki uczennice i uczniowie stworzyli sami lub opracowywali na podstawie książki, z której wybierali i uzupełniali modele. Sam wybór przebiegał świadomie lub nieświadomie w związku z własnymi punktami styczności z historią. Osobisty stosunek do wybranych symboli był widoczny dopiero podczas procesu tworzenia. „Kiedy pracowałem nad moją maską, czułem się prawie jak w domu i myślałem o Afryce” mówi Saliou, odnosząc się tym samym do znaczenia kwestii ojczyzny. Jessica i Mandy przypominały sobie o Lidicach, o ułożonym z liści sercu. Poprzez swój symbol wnioskują o „Miłość i pokój na świecie”.

„Ich würde gern mal mit Marmor arbeiten. Der ist noch härter.“ Jan, Schüler

„Ich kann gar nicht so genau sagen, warum ich genau dieses Zeichen ausgesucht habe. Wir haben in den Büchern geblättert und gesucht und irgendwann war mein Zeichen einfach so da.“ Mandy, Schülerin

„Es war nicht so leicht, das Zeichen zu übertragen. Meine Rose ist nicht so geworden, wie sie eigentlich werden sollte. Es ist hier mal was weg geplatzt oder dort und dann sah es gar nicht mehr nach Rose aus. Dann haben wir den Stiel aber doch noch hinbekommen. Jetzt ist sie nur nicht mehr so groß.“ Jessica, Schülerin

„Mit Blick auf die Erfahrungen, die wir im Schulalltag machen, war die Sorge groß, dass unsere Schüler die Geduld verlieren und mitten in der Arbeit abspringen würden. Stattdessen gab es nicht einen Moment des Desinteresses. Zu sehen, wie sehr die Jugendlichen bei der Sache sind und wirklich beeindruckende Kunstwerke fertigstellen, hat mich unglaublich gefreut.“ Helmut Ruppertsberg, Pädagoge

Z kamieniami pracowano zarówno indywidualnie, jak i w parach lub w małych grupach. Wskazówki artystki były urozmaicone oraz dostosowane do różnych punktów wyjścia młodych ludzi. Tak więc w niektórych grupach pracowano według konkretnego planu, w innym pozwalano sobie na dużą spontaniczność, w kolejnym praca przyjęła formę zabawy. Ogólnie rzecz biorąc, procesy przebiegały mniej przewidywalnie, gdyż ważniejsze było wrażliwe i skupione na indywidualnej pomocy dla zespołu wsparcie artystki i zespołu pedagogicznego, które nie wskazywało żadnych konkretnych metod, lecz udzielało wskazówek do pogłębienia i utwierdzenia młodzieży w dokładności i specyfice ich pracy. Wszyscy uczestnicy mogli doświadczyć własnej skuteczności. „Co było najlepsze dla mnie na kursie? Siła, którą mogę wywołać!” mówi Katarzyna po zakończeniu kursu. Równie istotnym aspektem było przełożenie przez grupę wiedzy o historii dwóch miejsc w konstruktywny i twórczy sposób oraz nie rozpatrywanie pracy artystycznej w oderwaniu od historii. „Trzeba znać historię, by pracować z kamieniami. Praca przy kamieniach nie ma dla mnie sensu bez historii!” mówi Magda.

CO BYŁO NAJLEPSZE DLA MNIE NA KURSIE? SIŁA, KTÓRĄ MOGĘ WYWOŁAĆ!

W trakcie warsztatów unosiła się intensywna atmosfera pracy. Zespół towarzyszący opisał, jak bardzo zaskoczyła ich koncentracja młodzieży podczas procesu twórczego, który różnił się znacznie od zwykłego procesu lekcyjnego. Szczególnie dla uczestników, którzy zazwyczaj zachowują się niespokojnie i pośpiesznie, praca z tym materiałem okazała się właściwa by w pełni oddać złożoność projektu.

Międzynarodowej pracy nad wspólnym konceptem i tworzeniem prac artystycznych pod profesjonalnym przewodnictwem przyświecał szczególny rodzaj motywacji: „Niech inni widzą, jak wiele wysiłku włożyliśmy w powstanie tych wspaniałych kamieni” mówili. „Właściwie chciałbym wziąć swój kamień do domu, ale to dobrze, gdy w końcu wszystko zostanie zebrane w jednym miejscu.”

Każdy z warsztatów zakończył się prezentacją gotowych prac. Na każdym z kursów prezentowano dokumentację zdjęciową powstałych dzieł. W ostatnim etapie w Opolu powstała gotowa spirala wszystkich bloków. Ważne dla młodych ludzi było to, że coś dobrego i estetycznego udało im się rzeczywiście

zrealizować. Po zakończeniu prac można było usłyszeć komentarze i interpretacje niezaangażowanych obserwatorów. „Fakt, że moje dzieło sztuki jest tak dobre, zaskakuje mnie samego. Ale że moi nauczyciele uznali, że mi się to udało, wprawiło mnie w zachwyt” mówi Eshtref.

POCÍTIT ÚČINEK VLASTNÍ TVOŘIVOSTI

Kámen se tak nějak úplně nechce stát tím, co se původně dalo ještě lehce vytvarovat do hlíny. Na chvilku připomíná zvolený symbol siluetu zvířete. Poznatek, že myšlenku nelze jen tak snadno přenést do hmatatelné reality, je těžko stravitelný. Pracovní proces si spíš vyvíjí vlastní dynamiku, přináší neplánované a žádá alternativy. Činnost sama je namáhavá, kámen je výzva, vymezuje hranice, nabírá tvar jen pomalu. Vnímaví pozorovatelé tuší to množství hodin soustředění se železem, kladivem a pilníkem, tu intenzivní konfrontaci s materiálem, který je stejně jako historie, jen těžko přístupný.

Celý týden trvalo vytvoření jednoho kamene míru, od vysvětlení pracovních technik a výběru symbolů přes první náskry, zhotovení malých výchozích modelů z hlíny, pokusy se zkušebními kameny až po dokončení uměleckého díla. Anna R. Kieschnick seznámila v úvodu workshopu mladé účastníky s různými formami umělecké tvorby, které se zabývají zpracováním témat násilí, tyranie a míru. Rychle se z toho vyvinul živý dialog o regionální historii, ale také o aktuálních pravicově radikálních tendencích nebo událostech jako Hirošima nebo Vietnam. Rovněž se jasně ukázalo, že umělecká díla dokážou upomínat, varovat, upozornit a inspirovat.

„Své“ symboly si pak žákyně a žáci buď vytvořili sami, nebo si je vyhledali z knih s předlohami znaků, které si podle uvážení doplnili. Vlastní výběr probíhal vědomě nebo nevědomě v souvislosti s osobními vjemy historické skutečnosti. V některých případech se osobní spojení se zvoleným symbolem ukázalo až v průběhu procesu: „Když jsem pracoval na své masce, cítil jsem se skoro jako doma a myslel jsem na Afriku“, říká Saliou a nadhazuje tak otázku významu domova. Jessica a Mandy si vzpomněly na Lidice, na srdce ze shraného listí. Vyjádřily holubici míru a růží své přání „lásky a míru na celém světě“. Na kamenech se pracovalo buď individuálně, po dvou nebo v malých skupinách. Instrukce

ze strany umělkyně měly rozdílnou intenzitu a orientovaly se podle přístupu účastníků. Proto se v jednom kursu pracovalo velice plánovitě a uvážlivě, v jiném výrazně energičtěji a spontánněji, ve třetím spíše hravě. Celkově byl průběh procesů jen málo plánovatelný. Důležitá proto byla citlivá a individuálně zaměřená podpora účastníků ze strany umělkyně a pedagogického týmu, podpora, která nepředepisovala, nýbrž dávala orientační pokyny, podněcovala k zamýšlení a mladé lidi utvrdila ve správnosti a výjimečnosti jejich práce.

KÁMEN JE VÝZVA, NABÍRÁ TVAR JEN POMALU

Společná všem účastníkům byla zkušenost se silou vlastní činnosti. „Co pro mě bylo na kursu nejlepší? Síla, kterou v sobě dokážu vyvolat!“ shrnula po kursu Katarzyna. Za důležité považují pracovní skupiny také umět transformovat vědomosti o historii obou obcí do konstruktivní umělecké formy a neposuzovat uměleckou práci odděleně od historie: „Musím znát historii, abych mohla s kameny pracovat – bez historie pro mě kameny nedávají smysl“, vysvětluje Magda.

„Situace v projektu byla pro mladé účastníky zcela novou zkušeností. Naučili se, jak lze abstraktní témata vyjádřit tvarováním tak nepoddajného materiálu, jako je kámen. I když někteří prošli skutečně bolestným tvůrčím procesem, byli nakonec nadšeni z výsledků. Profesionální vedení a plné nasazení umělkyně inspirovaly naše dívky k vytvoření úžasných děl.

Projekt pro nás představoval vhodnou cestu, jak zpracovat témata, která mladé lidi zajímají. Ukázal nutnost zamyslet se nad souvislostmi historie a současnosti, procesem příčiny a následku. Jasně ukázal, že chyby minulosti nejsou překonány, naopak existuje možnost jejich opakování. I v současném světě hrozí násilí v různých podobách.“

Radmila Senkýřová, pedagožka

„Zebrałam dużo nowych doświadczeń, kiedy pracowaliśmy razem przy kamieniu – to umożliwiło lepsze poznanie historii, ale i samego siebie. Ryba na moim kamieniu jest chrześcijańskim symbolem pokoju, krzyż oznacza Chrystusa, serce miłość, a poduszka przypomina mi o projekcie z Reichenow, gdzie z innymi krajami zebraliśmy się dla pokoju w Europie.“

Ania, uczennica

CO PRO MĚ BYLO NA KURSU NEJLEPŠÍ? SÍLA, KTEROU V SOBĚ DOKÁŽU VYVOLAT!

Nápadná byla intenzivní, téměř zahloubaná atmosféra během workshopu. Doprovodné týmy líčily, jak překvapivě koncentrované mladé lidi zažily během pracovního procesu, který se velmi lišil od běžného dění při výuce. Především pro účastníky, kteří reagují převážně neklidně a inkoherentně, se práce s materiálem ukázala jako dobrá cesta, jak se přiblížit komplexním souvislostem projektu. Pracovat na společné koncepci v rámci tří zemí, vytvořit pod profesionálním vedením předložitelná a estetická díla, nastavit viditelné trendy bylo zvláštní součástí motivace: „Ať každý vidí, kolik jsme si s tím dali práce a jak se naše kameny podařily.“ Nebo: „Vlastně bych si ráda vzala svůj kámen sebou domů, ale je dobře, že se nakonec všechno sejde na jednom místě.“

Jednotlivé workshopy byly zakončeny prezentací hotových prací. Průběžně jsme z každého kurzu integrovali fotografie již vzniklých uměleckých děl do malých výstav, takže v poslední etapě v Opole byly k vidění už všechny moduly spirály.

Pro mladé účastníky bylo důležité skutečně vytvořit něco dobrého a estetického a slyšet dojmy a interpretaci nezúčastněných pozorovatelů: „Že jsem své dílo udělal tak dobře, to mě samotného překvapilo. A že moje učitelka řekla, že na to mám, to mě potěšilo“, dal se slyšet Eshtref.

Einblick gewähren und Assoziationen wecken

Die entstandenen Steinzeichen sind in Art und Wirkung ganz unterschiedlich: Die Gruppe in Liberec hat vor allem nach Verbindungen von Gegensätzen gesucht und Vergangenes und Zukünftiges, Vernichtung und Lebenskraft in ihren Symbolen zusammengefügt. Die Teilnehmenden aus Berlin haben mit ihren Steinzeichen zum Teil das in Lidice Erlebte und Gehörte aufgegriffen sowie teilweise einen sehr persönlichen Bezug gewählt und Zeichen gesetzt gegen die Gewalt, die sie selbst im Alltag erleben. Die Arbeiten aus Opole decken vielfältige Verbindungen der drei Projektländer auf und verweisen auf den Wunsch nach einem friedvollen Miteinander.

Über die gestalterische Auseinandersetzung verweben sich Vergangenheit, eigene Gegenwart und Anliegen für die Zukunft

Über die gestalterische Auseinandersetzung mit der Geschichte der Vernichtung zweier Orte verweben sich Vergangenheit, eigene Gegenwart und Anliegen für die Zukunft. Die Kunstwerke geben Einblick in persönliche Bilder, die die jungen Erwachsenen aus ihrem historischen Wissen heraus in das Heute mitnehmen. Sie enthalten und bewahren Vergangenes. Gleichzeitig geben sie in ihrer Bedeutungsfülle und Aussagekraft auch Hinweise auf Zukünftiges.

Was die Jugendlichen aus ihren Erfahrungen in Zukunft machen werden, wissen wir nicht. Die Teilnehmenden haben uns aber gezeigt, wie das Wissen um die Geschichte und die Verarbeitung über den Stein persönliche Einstellungen verändern kann: indem die eigene Wirksamkeit erfahren und das Bewusstsein des eigenen Handelns geschärft wird.

WGLĄD I POBUDZENIE SKOJARZEŃ

Powstałe z kamienia znaki mają różny charakter i przesłanie. Grupa w Libercu dążyła przede wszystkim do ukazania przeciwieństw i połączyła w swoich znakach przeszłość z przyszłością, zniszczenie z siłą życiową. Uczestnicy z Berlina w kamiennych znakach podjęli się tematu Lidic. To, co tam usłyszeli i przeżyli, przełożyli na bardzo osobistą formę plastycznego wyrazu, nawiązując do protestu przeciw przemocy, której doświadczają w życiu codziennym. Prace z Opola odsłaniają związki z trzema krajami uczestniczącymi w projekcie i odnoszą się do chęci życia w pokoju. Przeszłość, własna teraźniejszość i troska o przyszłość przeplatają się w twórczej rozprawie z historią ukazującą zniszczenia dwóch miejsc. Dzięki sztuki zapewniają wgląd w osobiste obrazy, które młodzi ludzie przekładają z ich historycznej wiedzy w teraźniejszość. Zawierają i zachowują przeszłość. Jednocześnie poprzez bogactwo sensu i moc wypowiedzi przekazują wskazówki na przyszłość.

Nie wiemy, co w przyszłości młodzi ludzie uczynią ze swoich doświadczeń. Uczestnicy pokazali nam jednak, jak wiedza historyczna i przetwarzanie kamienia może zmienić osobiste podejście: poznaje się własną skuteczność i wyostrzona zostaje świadomość własnego działania.

PRZY TWÓRCZEJ KONFRONTACJI OCIERAJĄ SIĘ ZE SOBĄ PRZESZŁOŚĆ, TERAŹNIEJSZOŚĆ I WNIOSKI NA PRZYSZŁOŚĆ

NECHAT NAHLÉDNOUT A VZBUDIT ASOCIACE

Kamenné symboly, které během projektu vznikly, jsou co do typu a působivosti zcela rozdílné: skupina z Liberce hledala především spojení protikladů a sloučila ve svých symbolech minulé a budoucí, zničení a životní sílu. Účastníci z Berlína jednak zachytili svými kamennými symboly to, co zažili a slyšeli v Lidicích, a jednak zvolili zčásti velice osobní přístup a vyslali signál proti násilí, které sami v každodenním životě zažívají. Práce z Opole odkrývají mnohotvárné propojení tří zemí, které se projektu zúčastnily a odkazují na přání společného života v míru. Pomocí tvůrčí konfrontace s historií zničení dvou obcí se prolíná minulost s vlastní přítomností a přáními směřovanými do budoucnosti. Umělecká díla dovolují nahlédnout do individuálních obrazů, které si mladí lidé z historických poznatků odnášejí do současné doby. Zachycují a uchovávají věci minulé. Současně vyjadřují svou významovou hojností a výpovědní hodnotou náměty pro věci budoucí.

TVŮRČÍ KONFRONTACI S HISTORIÍ SE PROLÍNÁ MINULOST S VLASTNÍ PŘÍTOMNOSTÍ A PŘÁNÍMI DO BUDOUCNOSTI

Jak mladí lidé své zkušenosti v budoucnu zúročí, nevíme. Účastníci nám ale ukázali, jak vědomosti z historie a jejich zpracování pomocí kamene dokážou změnit osobní postoje: poznáním vlastní tvořivé činnosti a výraznějším uvědoměním si vlastního jednání.

„Für mich war es sehr spannend, wie unterschiedlich die Jugendlichen in den jeweiligen Ländern beziehungsweise Schulen an die Arbeiten herangegangen sind. Die einen haben sich intensiv mit Material und Technik vertraut gemacht und lange an der Entwicklung und Umsetzung ihrer Zeichen gefeilt. Die zweite Gruppe hat sich direkt in die Arbeit mit dem Stein gestürzt – der gesamte Prozess war fast explosiv. Wiederum ganz anders war der Verlauf des dritten Kurses. Hier wurden die Steine eher aus dem Bauch heraus und mit spürbarer Leichtigkeit gestaltet. Die Schwere der Historie war in den jeweiligen Gruppen ganz unterschiedlich spürbar. Wenn ich die Steine nun in ihrer Gesamtheit anschau, sind für mich die Beiträge aus Liberec gewissermaßen das ‚Auge‘ der Spirale, die Steine aus Berlin stehen für ‚Kraft‘ und die Werke aus Opole für das ‚Fliegende‘, dessen Abschluss ein Symbol aus Deutschland bildet.“

Anne R. Kieschnick, Künstlerin

„Es war faszinierend, vor diesem Berg Steine zu stehen und dann zu sehen, wie rasch aus dem Nichts etwas werden kann. Für mich zeigen die Kunstwerke auch die Auseinandersetzung unserer Jugendlichen mit ihren eigenen Wurzeln, den eigenen Weg und Umgang mit diesem sperrigen Material, ihre Wünsche für die Zukunft. Die Kunst hat hier Potenziale zum Vorschein gebracht, die sonst nicht sichtbar würden, und zwar jenseits des kognitiven Zugangs und der helfenden Arbeiten auf der Gedenkstätte.“

Hannelore Weimar, Schulleiterin

„Ich kenne die Geschichte von Lidice. Mein Zeichen aber hat mit mir selbst zu tun. Es steht für Freiheit – dafür, in Freiheit leben zu können, frei entscheiden zu können, unabhängig von Religion oder Hautfarbe.“

Pascal, Schüler

„Ścieżki w moim kamieniu są labiryntem i oznaczają zbłąkanie zbrodniarzy. Ale jest w nim również wyjście, oznaczające drogę do światła, do pokoju.“ Katarzyna, uczennica

... sich mit der Geschichte befassen
... zajmować się historią
... zabývat se historií

... dem Thema weiter annähern
... zbliżać się do tematu
... přibližovat se k tématu

... Symbole wählen
... wybór symboli
... vybrat symboly

... mit Material und Werkzeugen vertraut machen
... zapoznać się z materiałami i narzędziami
... seznámit se s materiálem a nástroji

... entscheiden
... decydować
... rozhodnout

... ausprobieren
... próbować
... vyzkoušet

... zum eigenen Ausdruck finden
... wyrazić na swój sposób
... najít cestu k vlastnímu vyjádření

... zuschreiben
... dopisać
... přiřadit význam

... zweifeln
... mieć wątpliwości
... pochybovat

... Wirksamkeit spüren
... czuć skuteczność
... vnímat účinek

... abschließen
... zamykać
... dokončit

SICHTBARMACHEN UND WEITERWIRKEN

Das Zusammenfügen der 25 Kunstwerke zu einem gemeinschaftlichen Werk ist Teil des Gesamtkonzeptes. Es hat überdies eine grundlegende Motivation der Jugendlichen für die gestalterische Arbeit ausgemacht. Gleichzeitig war das Projekt inhaltlich, jedoch nicht räumlich an geschichtlich bedeutsame Orte angebunden.

ZU EIGENEN ASSOZIATIONEN UND AKTIVITÄTEN ANREGEN

Die Möglichkeit und Richtigkeit, gestalterische Äußerungen Jugendlicher öffentlich zu präsentieren, entscheidet sich mit dem künstlerischen Ansatz und war in diesem Projekt durchaus gewollt. Das, was im Schutzraum der Workshops passiert ist, die individuellen Such- und Findungsprozesse, bleiben verborgen. Zentrale Aussagen und Sichtweisen der Teilnehmenden auf den bearbeiteten Teil von Geschichte hingegen werden mit den Symbolen deutlich. So können und sollen die Friedenssteine möglichst viele Menschen zu eigenen Assoziationen und Aktivitäten anregen.

„Eine Sorge war, mit der Idee, die Steine öffentlich sichtbar auszulegen, die Jugendlichen unter Druck zu setzen. Letztlich aber sind vorzeigbare Werke entstanden und ich habe von verschiedenen Seiten gehört, wie erstaunlich und ermutigend es ist, dass aus der schrecklichen Geschichte so viel Gutes erwachsen kann, und dass dies unbedingt weitergetragen werden sollte.“

Kerstin Huven, Projektleiterin

Wichtige Fragen für uns sind in diesem Zusammenhang:

- Wie gelingt eine angemessene Würdigung der Gestaltungsbeiträge?
- Ist eine öffentliche Ausstellung der Workshopprodukte sinnvoll und notwendig?
- Können die Arbeiten für sich stehen und an neutralen Orten unabhängig von Gedenkstätten ihre Wirkung entfalten?
- Wie können sich die Arbeiten von Jugendlichen – mit ihrem ganz eigenen ästhetischen Anspruch – in Orte des Gedenkens sinnvoll einpassen und diese bereichern?

Und, über das Projekt hinausgehend:

- Sollte das gegenseitige „Geschichte sehen lernen“ unterschiedlicher Generationen Bestandteil solcher Vorhaben sein? Kann man durch die öffentliche Präsentation Einsicht in die Perspektiven der vierten Nachkriegsgeneration erlangen und zugleich im Bewusstsein älterer Menschen etwas bewegen?
- Gibt es Menschen, Situationen, Kontexte oder Orte, die nach genau dieser Form des künstlerischen Ausdrucks suchen, ihn als wesentliche Bereicherung empfinden und zukünftig verantworten wollen?

Ein geeigneter Ort für die Niederlegung der Steinspirale wird bislang noch gesucht.

UWIDOCZNIĆ I DZIAŁAĆ DALEJ

Połączenie dwudziestu pięciu dzieł sztuki jako wspólnego przedsięwzięcia jest częścią ogólnej koncepcji. Było to również możliwe dzięki motywacji młodych ludzi do twórczej pracy. Jednocześnie, poprzez treść a nie przestrzeń, projekt związany był z historycznymi miejscami.

Możliwość i dokładność kreatywnego oraz publicznego przedstawienia prac młodych ludzi decyduje o twórczym podejściu, co w tym projekcie było celowe. Co działo się za drzwiami warsztatów, procesy poszukiwań i odkryć pozostały ukryte. Główne postulaty i opinie uczestników dotyczące przerabianej części historii stają się wyraźniejsze poprzez symbole. W ten sposób kamienie pokoju powinny wielu ludzi pobudzić do własnych asocjacji i działań.

PUBUDZIĆ DO WŁASNYCH ASOCJACJI I DZIAŁAŃ

Ważnymi pytaniami w związku z tym są:

- Jak można należycie docenić prace projektu?
- W jakim stopniu publiczna wystawa dzieł stworzonych podczas warsztatów jest pożyteczna i potrzebna?
- Czy prace mogą spełniać swoją funkcję niezależnie od ich umiejscowienia, tj. prezentować swoje przesłanie w neutralnym miejscu?
- W jaki sposób prace młodych ludzi w swej estetycznej różnorodności mogą dopasować się do miejsca pamięci i je wzbogacić?

Oraz wykraczając poza projekt:

- Czy wzajemna „nauka spoglądania na historię” z perspektywy różnych pokoleń ma być częścią takich projektów? Czy poprzez publiczną prezentację można uzyskać wgląd w punkt widzenia czwartego powojennego pokolenia i czy poruszy ona równocześnie świadomość ludzi starszych?
- Czy istnieją ludzie, sytuacje, konteksty lub miejsca, które szukają dokładnie tej artystycznej formy, odczuwają ją jako znaczącą i wzbogacającą oraz odpowiadającą przyszłości? Jak dotąd nie znaleziono jeszcze odpowiedniego miejsca dla spirali kamieni.

„Obrazy, które jsme do kamenů vytesali, pro nás měly velký význam. Dozvěděli jsme se něco z minulosti, o čem jsme dříve nic nevěděli. A i když to nebylo zrovna nic pěkného, mám na sochání hezké vzpomínky. Nejdůležitější se mi zdá účel, pro který jsme tyto kameny vytvářeli. Chtěli jsme ostatním říci, že hrůzy spáchané kdysi dávno jsou už pryč, ale nemělo by se na ně zapomínat. Je důležité, si z toho vzít ponaučení, spojit národy, aby se takovým událostem předešlo. Proto by ty kameny také měly být vidět! Symbol smíření je velmi důležitý.“

Stanislava, žákyně

ZVIDITELNIT A MOTIVOVAT

Spojení 25 uměleckých děl do jednoho společného výtvoru je součástí celkové koncepce. Kromě toho se ovšem tato integrace stala i základní motivací mladých lidí k tvůrčí činnosti. Zároveň byl projekt obsahově, nikoli však prostorově navázán na historicky významná místa. Zvolený umělecký přístup opravňoval možnost a správnost veřejné prezentace tvůrčích projevů mladých lidí a v tomto projektu byl tento výsledek rozhodně čtěný. Co probíhalo v chráněném prostoru workshopů, všechny individuální procesy hledání a nalézání, zůstává skryto. Ústřední výpovědi a pohledy účastníků na zpracovávané historické období se naopak díky symbolům stávají zjevnými. Kameny míru tak mohou a také mají inspirovat co nejvíce lidí k vlastním asociacím a aktivitám.

V této souvislosti jsou pro nás důležité tyto otázky:

- Jak přiměřeně ocenit tvůrčí příspěvky?
- Jak dalece má smysl a je nutné výtvoř workshopů veřejně vystavit?
- Mohou jednotlivé práce vystavené samostatně rozvinout svou působivost i na neutrálních místech, nezávisle na památnících?
- Jak se dokážou práce mladých lidí – se svými zcela vlastními estetickými nároky – smysluplně začlenit do pietních míst a obohatit je?

INSPIROVAT K VLASTNÍM ASOCIACÍM A AKTIVITÁM

A nad rámec projektu:

- Měla by být vzájemná mezigenerační snaha „Učit se vidět historii“ součástí takovýchto projektů? Lze veřejnou prezentací nahlédnout do způsobu, kterým vnímá dějinné události čtvrtá poválečná generace a zároveň pohnout něčím v povědomí starších lidí?
- Existují lidé, situace, kontexty nebo místa, která hledají právě takovouto formu uměleckého vyjádření, vnímají ho jako výrazné obohacení a jsou ochotni nést za něj v budoucnu odpovědnost?

Vhodné místo pro umístění kamenné spirály se stále ještě hledá.

„Jsem překvapen, co všechno se dá s mladými lidmi dokázat, když nechybí zajímavé nápady a chuť s mládeží pracovat a věnuje se tomu také čas. Zdá se mi skvělé, že jsou děti schopné s tak velkou fantazií a bohatstvím nápadů vytvořit tak překrásné věci. A doufám, že podobné projekty, které sblíží různé země, přispějí malými krůčky k míru a lidskosti v naší společnosti.“

Návštěvník závěrečné prezentace v Liberci

GARTEN DER ZUKUNFT: ANEIGNEN UND VERANTWORTEN
OGRÓD PRZYSZŁOŚCI: PRZYSWOIĆ I WZIĄĆ ODPOWIEDZIALNOŚĆ
ZAHRADA BUDOUNOSTI: OSVOJIT A ZODPOVÍDAT

ÜBERBLICK Gemeinsam mit Schülerinnen und Schülern eines Kölner Gymnasiums hat die Künstlerin Valentina Pavlova einen Baumkreis aus 20 jungen Hainbuchen gepflanzt. Die Installation im Böckingpark in Köln-Mülheim erinnert an die Schicksale ermordeter Kinder im Zuge der nationalsozialistischen Euthanasie-Verbrechen, die die Künstlerin umfassend recherchiert hat.

Im Vorfeld der Pflanzung haben sich die Jugendlichen im Rahmen des Unterrichtes dem inhaltlichen Hintergrund des Vorhabens gewidmet. Der unmenschliche Umgang mit Verschiedenheit und der gesellschaftliche Ausschluss all derjenigen, die nicht der rassistischen Ideologie und Programmatik entsprachen, waren für die Schülerinnen und Schüler, die aus unterschiedlichen Herkunftsländern kommen, unfassbar und unvorstellbar.

Ihre Betroffenheit und Traurigkeit haben sie durch die Mitgestaltung des Kunstwerkes in aktives Handeln übersetzen können; gleichzeitig haben sie ihrem Anliegen für einen humanen, ethisch geprägten Umgang miteinander öffentliche Sichtbarkeit verliehen.

Damit leistet der Baumkreis als lebendiges Denkmal einen Beitrag der besonderen Verantwortung für das Gewesene sowie für eine menschenwürdige Gegenwart und Zukunft.

WSTĘP Wspólnie z uczniami gimnazjum w Kolonii, artystka Valentina Pavlova posadziła krąg dwudziestu młodych grabów. Instalacja w Böckingparku, leżącym w Kolonii-Mülheim, wspomina los dzieci zamordowanych przez nazistów w ramach eutanazji. Artystka przeprowadziła szczegółowe badania na ten temat.

Posadzenie drzew poprzedziło zapoznanie się, w ramach szkolnej lekcji, z treściowym zapleczem projektu. Nieludzkie postępowanie z kwestią różnorodności oraz społeczne wykluczenie wszystkich osób, które nie zgadzały się z ideologią rasistowską oraz programem nazistowskim były dla uczniów, pochodzących z różnych krajów, niezrozumiałe i niewyobrażalne.

Swój niepokój i smutek mogli wzajemnie wyrazić w trakcie aktywnego formowania dzieła sztuki. Jednocześnie mogli wyrazić publicznie troskę o humanitarne etyczne postępowanie.

W ten sposób krąg drzew jako żywy pomnik przyczynia się do odpowiedzialności za to, co się stało, ale też oznacza godną teraźniejszość i przyszłość.

PŘEHLED Společně se žáčkami a žáky jednoho kolínského gymnázia vytvořila umělkyně Valentina Pavlova kruh ze stromů vysazením 20 habrů. Instalace v Böckingově parku ve čtvrti Kolín-Mülheim má připomenout osudy zavražděných dětí v době nacistických zločinů euthanasie, které umělkyně podrobně prostudovala.

Před vlastním vysazením stromů se mladí lidé nejprve v rámci vyučování věnovali obsahovému pozadí celé akce. Nelidské zacházení s tím, co je odlišné a společenská exkluze všech těch, kteří nevyhovovali rasistické ideologii a programovým cílům, bylo pro žáky a žákyň, kteří pocházejí z různých zemí, nepochopitelné a nepředstavitelné.

Jejich zaraženost a smutek se účastí na spoluvytváření uměleckého díla přetransformovaly na aktivní jednání; a současně zviditelnily jejich snahu o humánní a etické zacházení.

Kruh stromů tak přináší, jako živý památník, svůj přínos zvláštní odpovědnosti za to se odehrálo i za lidsky důstojnou přítomnost a budoucnost.

EIN BAUMKREIS GEGEN DAS VERGESSEN

Projektidee und Konzept des „Gartens der Zukunft“ stammen von der Berliner Künstlerin Valentina Pavlova. Seit rund zwei Jahrzehnten widmet sie sich mit ihrer künstlerischen Arbeit dem Schicksal von jungen Opfern nationalsozialistischer Verbrechen – deutschen und jüdischen Kindern, jungen Sinti und Roma. Umfassend hat sie einzelne Schicksale von Kindern recherchiert, die zwischen 1942 und 1945 unter der NS-Herrschaft getötet wurden:

„Von 1939 bis 1945 wurden schätzungsweise 300.000 Menschen Opfer der nationalsozialistischen Euthanasie-Verbrechen. Der Vernichtungswille schreckte auch nicht vor kranken und behinderten Kindern zurück. In besonderen ‚Kinderfachabteilungen‘ wurden zwischen 1940 und 1945 bis zu 5.200 Säuglinge, Kinder und Jugendliche erst ‚beobachtet‘, und ‚untersucht‘ und dann mit überdosierten Medikamenten und gezielter Unterversorgung ermordet. In der zweiten Phase der ‚Euthanasie‘-Morde (1942 bis 1945) wurden allein aus dem Großraum Köln 257 Kinder direkt in den Tod transportiert.“ Valentina Pavlova

ERINNERN VERBINDEN MIT DER VERANTWORTUNG FÜR GEGENWART UND ZUKUNFT

Im Jahr 2000 gestaltete die Künstlerin zum Gedenken an die Mädchen und Jungen, die aus der damaligen Provinzial-Heil- und Pflegeanstalt Bonn nach Hadamar verschleppt wurden, auf dem Gelände der heutigen LVR-Klinik Bonn einen „Garten der Erinnerung“. Dieser Baumkreis besteht aus zwanzig russischen Moorbirken und einer von ihr bearbeiteten „Säule der Kinder“ aus Marmor in seiner Mitte. Im Kontext der Projektreihe „Morphing History“ entstand die Idee, einen weiteren Baumkreis gemeinsam mit Schülerinnen und Schülern zu errichten, der das Erinnern mit der Verantwortungsübernahme für die Gegenwart und Zukunft verbindet. Wunsch der Künstlerin war es, mit diesem Vorhaben jungen Menschen Beispiele für vielfältige Lebensformen und den damaligen unmenschlichen Umgang mit der Abweichung von gesellschaftlichen Normen näherzubringen. Mit der Pflege des Baumkreises und über verschiedene Wege der Bespielung sollen nachfolgende Schülergenerationen diesen Teil der Geschichte auch weiterhin lebendig halten. „Der ‚Garten der Zukunft‘ soll denen eine dauerhafte Erinnerung geben, die nicht aufbegehren konnten und am ehesten vergessen werden“, formuliert Valentina Pavlova ihr zentrales Anliegen.

Anders als in den Projekten „Dreiländertheater“ und „Friedenssteine“ wurde mit diesem Vorhaben auf ein konkret beschriebenes Ergebnis hingearbeitet. Gleichwohl sollten die Jugendlichen den festen Rahmen für sich nutzen können: über die Erfahrung der eigenen Wirksamkeit und das „Beleben“ der Installation mit eigenen Assoziationen und Ideen.

KRĄG DRZEW PRZECIW ZAPOMNIENIU

Idea projektu i koncepcja „Ogrodu przyszłości“ pochodzi od berlińskiej artystki Valentyny Pavlovej. Prawie dwie dekady poświęciła ona pracy twórczej na temat losu młodych ofiar zbrodni hitlerowskich – niemieckich i żydowskich dzieci oraz młodzieży Sinti i Romów. Zajmowała się szeroko badaniem indywidualnych historii dzieci, które zginęły w latach 1942–1945 w ramach reżimu nazistowskiego:

„Od roku 1939 do 1945 około 300.000 ludzi padło ofiarami nazistowskich zbrodni w formie eutanazji. Nie ominęło to również dzieci chorych i niepełnosprawnych. W szczególności w tzw. ‚oddziałach dziecięcych‘, działających w latach 1940–1945, obserwowano i badano do 5200 niemowląt, dzieci i młodzieży, a następnie zabijano je za pomocą przedawkowania lub nie podawania leków. W drugiej fazie, mordów eutanazyjnych‘ (1942 do 1945) z samej tylko Kolonii wysłano 257 dzieci na śmierć.“ Valentina Pavlova

WSPOMNIENIE POŁĄCZYĆ Z ODPOWIEDZIALNOŚCIĄ ZA TERAŹNIEJSZOŚĆ I PRZYSZŁOŚĆ

W roku 2000 artystka, chcąc uczcić pamięć dziewcząt i chłopców, którzy zostali przetransportowani z ówczesnego punktu opieki medycznej i szpitalnej w Bonn (teren obecnej kliniki LVR Bonn) do Hadamar, zorganizowała „Ogród pamięci“. Krąg dwudziestu drzew składa się z rosyjskich brzoź, a w centrum umieszczony jest wykonany z marmuru „Filar dzieci“. W ramach serii projektu „Morphing History“ powstał pomysł postawienia razem z uczniami kolejnego kręgu drzew, którego celem będzie pamięć i przejęcie odpowiedzialności za teraźniejszość i przyszłość. Pragnieniem artystki było również przybliżenie młodym ludziom przykładów różnych form życia oraz przykładów nieludzkiego traktowania jako odchylen od normy społecznej. Poprzez opiekę nad kręgiem drzew kolejne pokolenia uczniów powinny utrzymać w pamięci tę część historii. „„Ogród przyszłości“ powinien stanowić dla uczniów długotrwałe wspomnienie, któremu nie mogą się sprzeciwić i o którym najszybciej się zapomina“ mówi Valentina Pavlova o swym głównym zamierzeniu.

W przeciwieństwie do projektów „Teatru trzech krajów“ i „Kamieni pokoju“, praca nad tym projektem zmierzała do konkretnego celu. Niemniej jednak, młodzi ludzie powinni umieć korzystać z pewnych stałych ram: poprzez doświadczenie własnej skuteczności oraz „ożywienie“ instalacji przez własne skojarzenia i pomysły.

KRUH ZE STROMŮ JAKO PŘIPOMÍNKA

Myšlenka a koncepce projektu „Zahrady budoucnosti“ pocházejí od berlínské umělkyně Valentiny Pavlové. Už skoro dvacet let se svou uměleckou prací věnuje osudu mladých obětí nacistických zločinů – německým a židovským dětem, mladým Sintům a Romům. Podrobně prozkoumala jednotlivé osudy dětí, které byly za nacistické nadvlády zabity mezi roky 1942 a 1945:

„Od roku 1939 až 1945 se stalo odhadem 300.000 lidí oběťmi nacistických zločinů eutanazie. Zvláště hubit se nezastavila ani před nemocnými a postiženými dětmi. Ve speciálních ‚odborných dětských odděleních‘ bylo mezi lety 1940 a 1945 nejprve ‚pozorováno‘ a pak ‚vyšetřováno‘ a po té zavražděno předávkováním léky a cílenou podvýživou na 5.200 kojenců, dětí a mladých lidí. Ve druhé fázi ‚zločinů eutanazie‘ (1942 až 1945) bylo jen z kolínských aglomerací transportováno přímo na smrt 257 dětí.“ Valentina Pavlova

SPOJIL VZPOMÍNÁNÍ S PŘEVZETÍM ODPOVĚDNOSTI ZA PŘÍTOMNOST A BUDOUCNOST

V roce 2000 vytvořila umělkyně na pozemku dnešní LVR-kliniky Bonn „Zahradu vzpomínání“ na památku děvčat a chlapců, kteří byli odvečeni z tehdejšího Provenčníálního léčebného a pečovatelského ústavu Bonn do Hadamaru. Tento kruh ze stromů tvoří dvacet ruských bříz bělokorych, v jeho středu stojí „Sloup dětí“, který autorka vytvořila z mramoru. V souvislosti s projektovou řadou „Morphing History“ se zrodila myšlenka, vytvořit společně se žáčkami a žáky další kruh stromů, který by spojil vzpomínání s převzetím odpovědnosti za přítomnost a budoucnost. Přáním umělkyně bylo, přiblížit tímto projektem mladým lidem příklady mnohotvárnosti forem života a tehdejší nelidské zacházení s odchylkami od společenských norem. Péči o stromy a využíváním tohoto prostoru pro různá vystoupení by pak měly další generace žáků udržovat nadále tuto část dějin života. „Trvalou vzpomínkou by měla být ‚Zahrada budoucnosti‘ na ty, kteří se nemohli vzepřít a na které se zapomíná nejdřív“, formulovala svůj ústřední motiv Valentina Pavlova.

Na rozdíl od projektů „Divadlo tří zemí“ a „Kameny míru“ se v tomto projektu směřovalo ke konkrétně popsanému výsledku. Přesto však měli mít mladí lidé možnost využít pevně daný rámec pro sebe: zažitím vlastní relevance a „oživením“ instalace vlastními asociacemi a myšlenkami.

ZUGANG ZUR GESCHICHTE FINDEN

Mit dem Anliegen der Künstlerin, den „Garten der Zukunft“ in die Verantwortung einer Schule zu übergeben und dauerhaft zu bespielen, haben wir uns für die Einbindung einer einzelnen Partnereinrichtung entschieden: das Genoveva-Gymnasium in Köln-Mülheim. Angesiedelt wurde das Vorhaben im Fachbereich Gesellschaftswissenschaften des 8. Jahrgangs. Die Erarbeitung des geschichtlichen Hintergrundes lag in Händen der Schule selbst. Ihre Herangehensweise und das Erleben der Kursteilnehmenden schildert die pädagogische Leiterin Ulrike Güßgen:

„Gerade in der Zeit der Vorpubertät und Pubertät zeigt sich sehr deutlich das Erkenntnisinteresse von Kindern und Jugendlichen an existenziellen und ethischen Fragestellungen: ‚Wer bin ich? Was bedeute ich für mich und für andere? Wie gehe ich mit anderen und wie gehen andere mit mir um? Bin ich zufrieden mit den vorgegebenen Bedingungen meines Lebens? Könnte das Leben anders aussehen? Was muss ich dafür tun? Was müssen wir gemeinsam dafür tun?‘

All diesen Fragen liegt ein Dreischritt von Verstehen, Bewerten und Handeln-Wollen zugrunde, den ich als Basis für meinen Unterricht gewählt habe. Eine Einführung in den Nationalsozialismus am Beispiel der Rassenideologie schien mir geeignet, um die unmenschliche und entwürdigende Einteilung der Menschheit in ‚wertvolle‘ und ‚unwerte‘ Vertreter vorzustellen. Die Tatsache, dass in Nazi-Deutschland Menschen aufgrund ihrer angeblichen ‚Rassezugehörigkeit‘ unterschiedlich be- und gewertet wurden, war einem Großteil meiner Schülerinnen und Schüler zwar bekannt, aber dennoch unfassbar und unvorstellbar. Jugendliche von heute, mit Wurzeln in ganz Europa, Afrika, Vorderasien und im Fernen Osten können sich nicht erklären, wie Unterschiede im Äußeren, in Herkunft, Kultur, Religion oder Sprache neben der Feststellung des Andersseins auch zu einer anderen Bewertung der Individuen führen können. Dass die Ideologie des Nationalsozialismus genau dies im Rahmen ihrer ‚Rassenhygiene‘ öffentlich vertrat und zu entsprechenden praktischen Konsequenzen und Handlungen aufforderte, erschreckte die Jugendlichen sehr. Aus einer vermeintlichen ‚Volksgemeinschaft‘ alle auszuschließen, die aus rassistischer Sicht dort nichts zu suchen hatten, und diejenigen zu entfernen, die eine ‚unnötige‘ Belastung des ‚gesunden Volkskörpers‘ bedeuteten, waren für meine Kursteilnehmenden schockierende

JUGENDLICHE MIT WURZELN IN DER GANZEN WELT KÖNNEN SICH NICHT ERKLÄREN, WIE GEGEBENE UNTERSCHIEDE ZU EINER ANDEREN WERTUNG DER INDIVIDUEN FÜHREN KÖNNEN

Ansichten. Als ich sie mit dem entsprechenden Behandlungs- bzw. Tötungssystem am Beispiel der Landesheilanstalt in Hadamar konfrontierte, wurde es im Klassenraum ganz still. Zaghafte Fragen zeigten, dass sich die Schülerinnen und Schüler nicht damit abfinden konnten und wollten, derart mit den schwächsten und abhängigsten Menschen in einer Gesellschaft umzugehen – zumal in einer so menschlich anmutenden und Hilfe assoziierenden Einrichtung wie einer ‚Kinderfachabteilung‘. Die Ermordung von Menschen mit dem zynischen Begriff ‚Euthanasie‘ zu belegen, stellte in den Augen der Jugendlichen ein weiteres Indiz für ein unmenschliches Regime dar, gegen dessen Grundideen man etwas unternehmen muss.

Um der Gruppe weitere Anhaltspunkte für die persönliche Einschätzung des Naziregimes zu geben, ergänzte ich ihr bisheriges Wissen um Begriffe wie Sozialdarwinismus, Selektion, Arier, Herrenmenschen, Eugenik, Erbgesundheitspolitik, Sterilisation, Ausmerzung und Genozid. Allein das Denken, geschweige denn die konkrete Vorstellung dieser Begriffe, fiel den Schülerinnen und Schülern sichtlich schwer. Als sie der konkreten Umsetzung dieser Ideen in der Praxis gewahr wurden, quoll es aus manchen heraus: ‚Wer macht bei so was mit? Wie konnten die so viele Menschen töten? Wie hat man das den Opfern beigebracht? Wie hat man die Eltern informiert? Was haben Ärzte und Betreuer gedacht? Hat das nicht gegen den Hippokratischen Eid verstoßen? Hat sich jemand geweigert, mitzumachen? Haben die kein Gewissen? Was haben die Eltern getan, als sie später vom wirklichen Tod ihrer Kinder erfuhren? Sind die Täterinnen und Täter verurteilt worden?‘ All diese Fragen führten zu der Erkenntnis, dass es zahlreiche Mitwisser, Mittäter und Mitverantwortliche gegeben haben musste. Begriffe wie ‚Schreibtischtäter‘ oder ‚Erfüllungsgehilfen‘ wurden zum Zeichen für die Verstrickung Vieler, ohne deren Zutun ein solcher Vernichtungsapparat nicht hätte ‚funktionieren‘ können!

Zu diesem Zeitpunkt stand eine Klausur an und eine Aufgabe bestand darin, die Tatsache der Mitverantwortung zu erkennen und zu benennen. Ein Schüler hatte statt ‚Mitverantwortung‘ den Begriff ‚Vorverantwortung‘ verwendet und ging davon aus, dass seine Lösung nicht ganz dem Geforderten entsprochen haben könnte. Während er die von ihm geprägte Formulierung erläuterte, stellten alle fest, dass es sich hierbei um den weit treffenderen

und besseren Begriff handelte: Das Wesen der Verantwortung liegt darin, dass man sie wahrnimmt, bevor man handelt. Um dies tun zu können, muss man die Bedeutung der eigenen Handlung einschätzen und bewerten und sich entsprechend dem ethisch Angemessenen verhalten können. Somit zeigte sich, dass das selbst Erkannte und selbst Formulierte zutreffender sein kann als etwas Vorgegebenes. Genau so, nämlich durch Suchen und Finden eines eigenen Zugangs, habe ich mir die Behandlung einer solchen Thematik mit Schülerinnen und Schülern dieser Altersgruppe vorgestellt. Dass sich aus dem Wissen und Bewerten der vorgegebenen Sachverhalte eine persönliche Einstellung bei jedem Einzelnen ergibt, ist folgerichtig. Dass diese Einstellung zu Vorstellungen vom eigenen Handeln in Gegenwart und Zukunft führen wird, ist anzunehmen.“

Parallel zur inhaltlichen Bearbeitung verliefen die Planungen für den praktischen Projektteil: Eine innerstädtische Freifläche zu finden, die nicht anderweitig genutzt wird, fußläufig zur Schule liegt und für eine solche Installation geeignet ist, hat einen längeren Abstimmungsprozess mit vielen Beteiligten und immer wieder zeitliche Angleichungen erfordert. Wiesenflächen und kleine Parks wurden besichtigt, vermessen, wieder verworfen, bis das Grünflächenamt schließlich einen Teilbereich des Kölner Böckingparks für die dauerhafte Bepflanzung zur Verfügung stellen konnte: ein frei zugängliches Gelände mit Anbindung an das Viertel und ein neutraler Ort.

ODNALEŻĆ PODEJŚCIE DO HISTORII

Jako że głównym założeniem artystki było przekazanie odpowiedzialności za „Ogród przyszłości” na jedną ze szkół, podjęliśmy decyzję, że będzie to instytucja partnerska – Genoveva Gymnasium in Kolonii-Mülheim. Zadanie opieki nad „Ogrodem przyszłości” zostało wpisane w program nauczania nauk społecznych dla klasy ósmej. Opracowanie tła historycznego pozostawiliśmy w gestii samej szkoły. Swoje podejście i doświadczenia z uczestnikami kursu opisuje dyrektor ds. pedagogicznych Ulrike Güßgen: „Zwłaszcza w okresie dojrzewania i dorastania u dzieci i młodzieży pojawiają się poznawcze zainteresowania etycznymi i egzystencjalnymi pytaniami: ‚Kim jestem? Co znaczę dla siebie i

dla innych? Jak obchodzę się z ludźmi i jak oni obchodzą się ze mną? Czy jestem zadowolony z warunków określonych w moim życiu? Czy życie może wyglądać inaczej? Co muszę zrobić, by było inne? Co musimy zrobić wspólnie?’

DZISIEJSZA MŁODZIEŻ POCHODZĄCA Z CAŁEGO ŚWIATA NIE POTRAFI SOBIE WYJAŚNIĆ, DLACZEGO TAKIE ROZBIEŻNOŚCI PROWADZIĆ MOGĄ DO INNEJ OCENY OSÓB

Wszystkie te pytania są oparte na tzw. trójkącie: zrozumienia, oceny i woli działania, który wybrałam jako podstawę do nauczania mojego przedmiotu. Jako wprowadzenie do narodowego socjalizmu wybrałam przykład ideologii rasistowskiej, by zademonstrować nieludzki i poniżający podział ludzkości na ‚cennych‘ i ‚niegodnych‘. Fakt, że ludzi w nazistowskich Niemczech z powodu ich rzekomej ‚przynależności rasowej‘ inaczej traktowano i uznawano był dużej części moich uczniów znany, ale wciąż niezrozumiały i niewyobrażalny. Dzisiejsza młodzież pochodząca z Europy, Afryki, Azji i Dalekiego Wschodu nie potrafi wyjaśnić, dlaczego rozbieżności w wyglądzie, w pochodzeniu, kulturze, religii czy języku powodują, oprócz stwierdzenia odmienności, także inną ocenę osób. Młodzież przeraził fakt, że ideologia narodowego socjalizmu właśnie ten aspekt demonstrowała publicznie w ramach swej ‚czystości rasowej‘ i że prowadził on do konkretnych działań. Zaskokowały ich zarówno praktyki wykluczania ze ‚wspólnoty narodowej‘ wszystkich tych osób, które z rasistowskiego punktu widzenia nie miały w niej czego szukać, jak również usuwanie wszystkich tych, którzy stanowili ‚niepotrzebne‘ obciążenie ‚zdrowego organu państwowego‘. Kiedy skonfrontowałam moich uczniów z historią zbrodni w Hadamar w klasie zapanowała cisza. Nieśmiało pytania były dowodem na to, że młodzi ludzie nie mogli i nie chcieli pogodzić się z tak okrutnym traktowaniem ludzi najsłabszych i najbardziej uzależnionych od pomocy innych, szczególnie, że miejscem ich cierpienia był ‚Oddział dziecięcy‘ – placówka uosabiająca pomoc i bezpieczeństwo. Fakt, że zbrodni dokonano pod cynicznym pojęciem ‚eutanazja‘ jedynie utwierdził młodzież, że trzeba walczyć przeciw nieludzkiemu reżimowi i jego założeniom. Aby zapewnić grupie punkty odniesienia do oceny nazistowskiego reżimu, zapoznałam ich z następującymi pojęciami: darwinizm społeczny, selekcja, rasa aryjska, nadludzie, eugenika, polityka dziedziczenia genów, sterylizacja, eksterminacja i ludobójstwo.

Same rozważania, nie mówiąc już o szczegółowym wyobrażeniu sobie tych pojęć, były dla uczniów trudne. Kiedy uczniowie zdali sobie sprawę ze znaczenia tych pojęć, tj. przełożenia idei na praktykę, przestali tłumić w sobie pytania: ‚Kto się do czegoś takiego może posunąć? Jak mogli zabić tak wielu ludzi? Jak odbierały to ofiary? Jak informowano ich rodziców? Co myśleli w tym czasie lekarze i ich opiekunowie? Czy to nie było naruszeniem przysięgi Hipokratesa? Czy ktoś odmówił udziału? Nie mają sumienia? Co zrobili rodzice, kiedy później dowiedzieli się o rzeczywistej śmierci swoich dzieci? Czy sprawcy zostali skazani?’ Wszystkie te pytania prowadziły do wniosku, że musiało być wielu współników, którzy byli świadomi tej zbrodni, brali w niej czynny udział i ponosili odpowiedzialność. Takie terminy jak ‚biurkowy morderca‘ lub ‚agent‘ symbolizowały zaangażowanie wielu osób, bez których funkcjonowanie takiej maszyny zniszczenia nie byłoby możliwe. W tym czasie miejsce miał pisemny egzamin, w którym zadaniem było objaśnić pojęcie współodpowiedzialności. Pewien uczeń zamiast tego terminu posłużył się pojęciem ‚przedodpowiedzialność‘, którego właściwości nie był pewny. Podczas gdy objaśniał wszystkim swoją tezę, wszyscy uznali, że termin ten o wiele lepiej oddaje tę myśl: Istota odpowiedzialności leży w tym, żeby ją sobie uzmysłowić, zanim podejmie się działanie. Aby móc to zrobić, trzeba umieć ocenić znaczenie swoich działań i zachować się odpowiednio etycznie. Tak więc okazało się, że coś, co sami rozpoznaliśmy lub sami sformułowaliśmy, może być trafniejsze od czegoś, co jest już nam dane.

ISTOTA ODPOWIEDZIALNOŚCI LEŻY W TYM, ŻEBY JĄ SOBIE UZMYSŁOWIĆ, ZANIM PODEJMIE SIĘ DZIAŁANIE

Dokładnie tak, poprzez poszukiwanie i znalezienie własnego ‚wejścia‘, wyobrażałam sobie pracę z uczniami tej grupy wiekowej nad tymi zagadnieniami. Logiczne jest, że z tej wiedzy i oceny opisanych faktów musi wynikać osobiste nastawienie. Mogę założyć, że to nastawienie będzie prowadziło do wyobrażania sobie własnych działań w teraźniejszości oraz przyszłości.”

Równolegle do przetwarzania treściowego przebiegały plany projektu pod kątem praktycznym: znalezienie w centrum miasta wolnego miejsca w pobliżu szkoły, które można pokonać na piechotę, a zarazem odpowiedniego dla tego rodzaju instalacji, wymagało

„Im ersten Vorgespräch zum Projekt haben wir auch die sprachlichen und kulturellen Facetten am Genoveva-Gymnasium thematisiert. Gesprochen werden bei uns rund 40 Muttersprachen. Ich erläuterte, wie diese Verschiedenheit neugierig macht und bereichert: Sie bietet reichhaltige Anreize, andere Lebensphilosophien kennenzulernen, eigene Ziele zu hinterfragen und die Sinnfrage in völlig neuen Kontexten zu stellen. Es gibt hier Schülerinnen und Schüler aus Krisengebieten, in Einzelfällen haben sie die Grausamkeit von Krieg, Vertreibung und deren Folgen selbst spüren müssen. Dies war ein Kristallisationspunkt, der dieses Vorhaben gerade für unsere Schüler als wichtig und bedeutungsvoll auszeichnet.“

Bernd Knorreck, Schulleiter

„Die Verbindung von Lernen aus der Geschichte und dem Pflanzen eines ‚Gartens der Zukunft‘ war für uns auf den ersten Blick noch nicht ganz nachvollziehbar, wirkte aber interessant und verlockend auf uns. [...] Während der inhaltlichen Bearbeitung des Themas Kindereuthanasie lernten wir neue Begriffe und Hintergründe kennen [...] Texte, Bilder und Filme wirkten oft als seien sie nicht real! Dies alles lastete schwer auf uns und meist begleitete uns ein Gefühl von Traurigkeit.“

Aus der Projektrückschau der Schülerinnen und Schüler

długiego okresu decyzyjnego z wieloma zainteresowanymi stronami. Zwiedzono łąki i małe parki, zmierzono je, odrzucono, aż wreszcie biuro do spraw zagospodarowania zieleni udo-
stępniło część parku „Böckingpark” w Kolonii do stałego obsadzenia drzewami. Miejsce to
jest ogólnodostępne, związane z dzielnicą i zarazem neutralne.

NAJÍT PŘÍSTUP K DĚJINÁM

Na základě přání umělkyně předat „Zahradu budoucnosti“ do odpovědnosti jediné škole
a trvale ji využívat pro umělecká představení, jsme se rozhodli zapojit do projektu pouze
jedno partnerské zařízení: Gymnázium Genoveva v Kolíně-Mülheimu. Projekt byl zařazen
do obsahové náplně společenských věd přednášených v osmém ročníku. Zpracování
historického pozadí bylo záležitostí školy. Její přístup, a jak vše prožívali účastníci kurzu,
líčí pedagogická vedoucí Ulrike Güßgenová:
„Právě v období předpubertálním a pak v pubertě se
jasně ukazuje zájem dětí a mládeže o nové poznatky
související s existenciálními a etickými otázkami:
,Kdo jsem? Co znamenám pro sebe a pro ostatní? Jak
zacházím s jinými lidmi a jak oni zacházejí se mnou?
Jsem spokojený s předem danými podmínkami svého
života? Mohl by život vypadat jinak? Co proto musím
udělat? Co proto musíme udělat společně?’

Fundamentem všech těchto otázek je triáda porozumění, hodnocení a vůle jednat, kterou
jsem zvolila pro svou výuku. Úvod do národního socialismu na příkladě rasové ideologie se
mi zdál vhodný k představení nelidského a nedůstojného rozdělení lidstva na ‚hodnotné‘
a ‚nehodnotné‘ zástupce. Skutečnost, že v nacistickém Německu byli lidé na základě jejich
údajné ‚příslušnosti k určité rase‘ různě hodnoceni a ceněni sice většina mých žáků a žákyň
věděla, ale přesto to pro ně bylo nepochopitelné a nepředstavitelné. Dnešní mladí lidé,
s kořeny v celé Evropě, Africe, Přední Asii i na Dálném východě si nedokážou vysvětlit, jak
mohou rozdíly v zevnějšku člověka, v jeho původu, kultuře, víře nebo jazyce vést kromě
zjištění, že vypadá jinak, i k jeho jinému hodnocení jako člověka. To, že ideologie nacionalis-
mu veřejně zastupovala právě tento postoj v rámci ‚rasové hygieny‘ a vyzývala k odpovída-
jícím praktickým důsledkům a jednáním, mladé lidi velice poděsilo.
Vyloučit z domnělé ‚pospolitosti národa‘ všechny, kteří tam z rasového pohledu nemají co
pohledávat, a odstranit ty, kteří představují ‚nepotřebnou‘, zátěž pro ‚zdravé tělo národa‘,

byly pro účastníky mého kurzu šokující názory. Když jsem je konfrontovala se systémem
léčení resp. zabíjení na příkladě Zemského léčebného ústavu v Hadamaru, zavládlo ve třídě
naprosté ticho. Nesmělé dotazy dokládaly, že se žákyně a žáci nedokážou a ani nechtějí
vyrovnat s tím, že se takovým způsobem v nějaké společnosti zacházelo s těmi nejslabšími
a nejzávislejšími – navíc v zařízení nazvaném ‚odborné dětské oddělení‘, které evokuje lids-
kost a asociuje pomoc. Dokládat vraždění lidí cynickým výrazem ‚euthanasie‘ představovalo
v očích mladých lidí další nepřímý důkaz o nelidském režimu, proti jehož základním idejím
je třeba něco podniknout.

Abych poskytla skupině další vodítko pro osobní hodnocení nacistického režimu, doplnila
jsem dosavadní znalosti účastníků o pojmy jako sociální darwinismus, selekce, árijská rasa,
panská rasa, eugenika, zdravotní politika dědičnosti, sterilizace, vyhlazení a genocida.
Pouhé přemýšlení v těchto pojmech, natož představa, co se za nimi skrývá, bylo žákům
viditelně zatěžko. Když spatřili konkrétní realizaci těchto idejí v praxi, z mnohých vybuchlo:

‚Kdo na něčem takovém mohl spolupracovat? Jak
mohli zavraždit tolik lidí? Jak to vysvětlili obětem?
Jak informovali rodiče? Co si mysleli lékaři a ošetřující?
Neporušovalo to Hippokratovu přísahu? Odmítl někdo
spolupracovat? Copak neměli svědomí? Co dělali rodiče,
když se později dozvěděli pravdu o smrti svých dětí?
Byli pachatelé a pachatelky odsouzeni?’

Všechny tyto otázky vedly k poznatku, že musela existovat celá řada těch, kteří znali pravdu,
kteří spolupracovali, kteří byli spoluodpovědní. Označení jako ‚zločinci od psacího stolu‘
nebo ‚přísluhovači‘ se staly znamením pro zapletení se mnohých, bez jejichž přičinění by
takovýto vyhlazovací aparát nebyl mohl ‚fungovat‘!

V učebním plánu byla právě na řadě Klausurní práce a jeden z úkolů zněl identifikovat a po-
jmenovat podstatu spoluodpovědnosti. Jeden ze žáků použil místo výrazu ‚spoluodpovědnost‘
pojmu ‚předjímání odpovědnosti‘ a počítal s tím, že jeho řešení asi tak úplně zadání nesplni-
lo. Zatímco vysvětloval svou upřednostňovanou formulaci, ostatní zjistili, že se v tomto
případě jedná o mnohem výstižnější a lepší výraz: Podstata odpovědnosti leží v tom, že si
ji uvědomíme dřív, než začneme jednat. Abychom to mohli udělat, musíme odhadnout a vy-
hodnotit význam vlastního jednání a umět se chovat v souladu s tím, co je eticky přiměřené.
Ukázalo se, že to co sami rozpoznáme a sami naformulujeme, může být vhodnější než to, co
je zadáno.

Přesně tak, totiž hledáním a nacházením vlastního přístupu, jsem si představovala, že se
žákyněmi a žáky této věkové skupiny budeme s touto tematikou zacházet. Že ze znalosti
a hodnocení daných skutečností vyplyne osobní postoj každého účastníka, je logické. A dá
se předpokládat, že tento postoj povede k představám o vlastním jednání v přítomnosti i v
budoucnu.“

PODSTATA ODPOVĚDNOSTI LEŽÍ V TOM, ŽE SI JI UVĚDOMÍME DŘÍV, NEŽ ZAČNEME JEDNAT

vyžádalo delší odsouhlasovací proces mezi mnoha účastníky a představovalo stále nové
časové úpravy projektu. Proběhla prohlídka zatravněných ploch, malých parků, zameřovalo
se, opět zamítlo, až Správa městské zeleně poskytla k trvalému osázení část kolínského Bō-
ckingova parku: volně přístupnou plochu s napojením na městskou čtvrt' a zcela neutrální
místo.

ETWAS AM LEBEN HALTEN

Es ist einiges zu tun für die Jugendlichen an diesem grauen Morgen. Im Böckingpark in
Köln-Mülheim haben Künstlerin und Gartenbaumeister bereits den Standort des Gartens
und die genaue Position der einzelnen Bäume abgesteckt und geben eine kurze Einweisung
zum Verlauf der Pflanzaktion. 20 Hainbuchen werden angeliefert und dann macht sich die
erste Schülergruppe auch schon an die Arbeit. Gesprochen wird – bis auf knappe Erklärung-
en und einige Nachfragen – wenig. Konzentriert ist die Atmosphäre, energievoll. Die Bäum-
chen werden entlaubt, einige der Gruppe bereiten mit der Spitzhacke das Erdreich vor, andere
heben mit Schaufel und Spaten die Pflanzgruben aus, messen nach, kontrollieren, lockern
die Bodensohle. Erste Blasen bilden sich auf den Händen. Nach und nach werden die jungen
Buchen in die Gruben gesetzt, Holzpfähle zur Sicherung eingeschlagen, der Boden wird
wieder aufgefüllt und gewässert. In wechselnden Gruppen und über zwei Tage verteilt
errichten insgesamt 33 Schülerinnen und Schüler unter fachkundiger Leitung so den etwa
50 Meter umfassenden „Garten der Zukunft“.
Den Schaffensprozess selbst empfanden die Teilnehmenden als Möglichkeit, ihre Betroffen-
heit angesichts der vorangegangenen Auseinandersetzung mit den für sie unfassbaren

„Dass eine umfassende und menschenverachtende Ideologie hinter allen konkreten Taten stand, war den Menschen damals wohl nicht so bewusst und auch wir konnten uns nicht
vorstellen, dass man Menschen, die anders sind, als ‚lebensunwert‘ bezeichnet und ihre Tötung unter anderem aus Kostengründen befehlen kann. [...] Die Suche nach den Wertmaß-
stäben zur Beurteilung eines Menschenlebens beschäftigte uns sehr stark.“
Aus der Projektrückschau der Schülerinnen und Schüler

„Und wir lernten weitere Beispiele für andersartiges Leben und damalige Formen des Umgangs damit kennen:
Juden, Sinti und Roma, Homosexuelle, Widerständler aus religiösen, politischen und militärischen Kreisen. Die
Vorstellung, dass man selbst aufgrund willkürlicher Entscheidungen Mächtigerer hätte ‚aussortiert‘ werden können,
ließ uns nicht los.“
Aus der Projektrückschau der Schülerinnen und Schüler

Wissen und ihrer Einstellung zum Thema ‚Kindereuthanasie‘ und zur Pflanzaktion befragt. Bewohnerinnen und Bewohner aus der Umgebung sprachen uns an und fragten nach den Hintergründen des Projektes. Vertreter von Vereinen und Gruppen, die sich mit der NS-Zeit in Köln und Köln-Mülheim befassen, kamen auf uns zu und begrüßten uns im Kreis der Aktiven. Alle waren interessiert, manche sogar begeistert, gelobt haben sie uns alle für unser Engagement. Wir spürten, dass wir mit unserer Arbeit in einen größeren gesellschaftlichen Zusammenhang getreten sind.“

Die Jugendlichen haben erfahren, dass das eigene Wissen über einen Teil der Geschichte Relevanz für andere hat, dass ihr Handeln etwas auslöst in der Öffentlichkeit. Damit regte das Projekt auch dazu an, zu erkennen, dass die Art und Weise des Gedenkens, der Umgang mit Vergangenen sich auch auf Gegenwart und Zukunft auswirken. Zu spüren, welche Bedeutung individuelle Handlungen und Haltungen haben, heißt, sich als Teil der Geschichte zu begreifen.

Und noch etwas hat sich im Verlauf der Arbeiten gezeigt: Wird die kognitive Beschäftigung mit körperlichen Erfahrungsfeldern verbunden, finden Gedanken und Emotionen noch einmal andere Wege als im rein inhaltlichen Dialog. Die Schülerinnen und Schüler deckten weitere Zugänge zu den Inhalten des Projektes auf und entwickelten persönliche Zusammenhänge zwischen den erforschten Kinderschicksalen und der Pflanzaktion selbst. So gaben die jeweiligen Arbeitsgruppen ihren Bäumen und sogar einzelnen Blättern fiktive Namen und füllten auf diese Weise auch den festen konzeptionellen Rahmen mit individuellen Assoziationen und inneren Bildern.

Diese Wege der Aneignung waren nicht planbar; sie zeigen jedoch, dass auch die Umsetzung einer klar bestimmten künstlerischen Idee genug Spielraum für eigenes Erleben und Gestalten lassen kann. Die Jugendlichen haben den „Garten der Zukunft“ zu „ihrer eigenen Sache“ gemacht. Der vormalig neutrale Ort hat eine eigene, in Interaktion mit anderen Menschen auch kollektive gegenwärtige Bedeutung erhalten – und steht nun offen für weitere Deutungen durch alle zukünftigen Besucherinnen und Besucher, Nutzerinnen und Nutzer.

Den Schülerinnen und Schülern selbst ist es wichtig, nicht nur ein Zeichen gegen Unmenschlichkeit, Willkür und Ausgrenzung zu setzen, sondern auch auf die besondere Verantwortung für eine menschenwürdige und gerechte Gegenwart und Zukunft hinzuweisen: „Mit dem Pflanzen des Baumkreises als ‚Garten der Zukunft‘ wollen wir zeigen, dass wir fest

WIR SPÜRTE, DASS WIR IN EINEN GRÖßEREN ZUSAMMENHANG GETRETEN SIND

DIE ARBEIT BEFREITE UNS AUCH EIN WENIG VON DER TRAUIGKEIT

historischen Ereignissen in eine konstruktive Richtung lenken zu können: „Durch die manchmal sehr anstrengende körperliche Arbeit wurden wir auch ein wenig von der Traurigkeit und Beklommenheit befreit, die durch das Thema aufgekommen war. Einige von uns fühlten sich teilweise sogar von ihren alltäglichen Sorgen befreit.“ Das Angebot, tatsächlich aktiv zu werden und den eigenen Anliegen Sichtbarkeit zu verschaffen, führte auch aus dem Gefühl der Hilflosigkeit heraus und damit zu der Erkenntnis, im Hier und Heute handlungsfähig zu sein. Entsprechend bedeutsam war es für alle Beteiligten, sich mit einem eigenen, lebendigen Gestaltungsbeitrag in ein solch stark normativ und emotional besetztes Feld der nationalsozialistischen Geschichte einbringen zu können. Dabei hat insbesondere das Interesse von außen die Gruppen in der Wirksamkeit ihres Handelns bestärkt:

„Während der beiden Arbeitstage im Park erhielten wir immer wieder ein ganz großes Lob für unseren Einsatz. Einige von uns konnten sich mit Ehrentiteln für ganz besondere persönliche Fähigkeiten schmücken; auf ‚bester Erklärer‘ oder ‚beste Erklärerin‘, ‚Messer-mann‘ oder ‚stärkster Mann‘ waren sie zu Recht stolz. Journalisten verschiedener Kölner Zeitungen fotografierten die Vorgänge. Einige von uns wurden interviewt und zu ihrem

„Ganz besonders hat uns auch das Interesse der Kinder aus der angrenzenden Kita berührt. Ihre Neugier, ihre Fragen, ihre Mithilfe beim Wässern der Bäume und ihre fast andächtige Ehrfurcht vor dem gesamten Werk haben dazu geführt, dass wir ihnen sehr gerne die gewünschten Erklärungen gegeben und sie als feste Helferinnen und Helfer für die kommende Sommerzeit eingeplant haben.“

Aus der Projektrückschau der Schülerinnen und Schüler

entschlossen sind, die schlimme Zeit des Nationalsozialismus und seine Opfer nicht zu vergessen. Unter Hitler hat man behinderte Kinder und Jugendliche umgebracht; wir wollen etwas am Leben halten! So unterschiedlich wie die einzelnen Bäume, so unterschiedlich sind auch wir Menschen. Wir wollen nicht, dass ein Baum oder ein Mensch ‚aussortiert‘ wird! Alle gehören zusammen! Unsere Bäume sind lebendig, man wird sie wohl auch noch in fünfzig Jahren sehen können. Die behinderten Kinder und Jugendlichen hätten auch leben können, wenn sich Menschen anders verhalten und sich für jede Form von Leben eingesetzt hätten.“

UTRZYMAĆ COŚ PRZY ŻYCIU

W ten szary poranek młodzi ludzie mają wiele do zrobienia. W Böckingparku w Kolonii Mülheim artystka i architekt ogrodnicy określili już dokładne położenie każdego z drzew i udzielili krótkich wskazówek na temat samej procedury ich sadzenia. Dwadzieścia grabów zostało dostarczonych i pierwsza z grup uczniów zabiera się do pracy. Rozmawia się mało – za wyjątkiem krótkich objaśnień i pytań. W atmosferze wyczuwa się koncentrację i energię. Z drzew usuwa się liście, niektóre osoby z grupy przygotowują glebę z pomocą kilofa, inni

kopią za pomocą łopaty czy szpadla, mierzą głębokość, spulchniają. Na dłoniach pojawiają się pierwsze odciski. Stopniowo młode graby zostają usadowione w dołach, podtrzymywane dla bezpieczeństwa przez drewniane pale. Gleba zostaje uzupełniona i nawodniona. W zmieniających się grupach w sumie trzydziestu trzech uczniów pod kierunkiem ekspertów przez dwa dni obsadziło teren około pięćdziesięciu metrów, który stał się „Ogrodem przyszłości”.

PRACA FIZYCZNA ODWRACAŁA NASZĄ UWAGĘ OD PRZYGNĘBIENIA

Praca nad „Ogrodem przyszłości” umożliwiła uczniom skierowanie uwagi ze smutku, jaki odczuwali po zapoznaniu się z tymi niewyobrażalnymi wydarzeniami historycznymi, na konstruktywny tor: „Praca fizyczna, czasem bardzo wytężona, odwracała naszą uwagę od przysięgnięcia, które nastąpiło po zapoznaniu się z tą historią. Niektórzy nawet zapomnieli o swoich codziennych troskach.” Propozycja, by stać się aktywnym i uwidocznić swoje zainteresowanie, wyprowadziła także z poczucia beznadziei i doprowadziła do spostrzeżenia, że należy działać Tu i Teraz. Możliwość osobistego artystycznego zaangażowania się w tak silnie ukształtowany przez normy i emocje obszar nazistowskiej historii była dla wielu równie istotna. W szczególności

„Zum Abschluss der Arbeiten hat Valentina Pavlova unseren Schülerinnen und Schülern einige der Fotos der getöteten Kinder gezeigt, die sie während ihrer Recherchen in den Rheinischen Kliniken entdeckt hatte und man konnte die Betroffenheit der Jugendlichen deutlich spüren. Aber ich merkte auch, dass es hier an ihre eigenen Wurzeln ging. Sie haben sich die Bilder nicht mit einem historischen Blick dessen angeschaut, der von außen von der Vergangenheit erfährt. Sondern es gab direkt eine enge Verwobenheit mit der eigenen Biografie.“

Bernd Knorreck, Schulleiter

zajíjí. V průběhu dvou dnů se po skupinách vystřídá celkem 33 žákyň a žáků a za odborného vedení tímto způsobem obdělají 50 metrů obklopujících „Zahradu budoucnosti“.

PRÁCE NÁS TAKÉ TROCHU ZBAVILA SMUTKU

Tvořivý proces vnímali účastníci jako možnost nasměrovat pocit sklíčenosti z předcházející konfrontace – s pro ně nepochopitelnými historickými událostmi – konstruktivním směrem: „Díky občas hodně namáhavé tělesné práci jsme se trochu zbavili smutku a stísněnosti, které v nás probírané téma vzbudilo. Někteří se dokonce cítili osvobozeni od svých každodenních starostí.“

Nabídka být skutečně aktivní a zviditelnit vlastní problémy vyvedla mnohé i z pocitu bezmocnosti a pomohla tím dojít k poznání, že jsme schopni jednat teď a tady. Proto bylo pro všechny účastníky důležité moci se vlastním živým tvořivým příspěvkem vypořádat s tak silně normativním a emocionálně nabitým polem dějin jakým je národní socialismus. Především zájem okolí posiloval skupiny v přesvědčení, že jejich jednání má efektivní dopad:

„Během obou pracovních dnů v parku jsme opakovaně dostávali velikou pochvalu za naše úsilí. Někteří z nás se mohli pochlubit čestnými tituly za mimořádné osobní schopnosti; na ‚nejlepší objasňovač‘ nebo ‚nejlepší vysvětlivačka‘, ‚nožíř‘ nebo ‚největší sílák‘ byli právem hrdí. Novináři z různých kolínských novin fotili průběh prací. S některými z nás udělali interview, ptali se, co víme o tématu ‚eutanazie dětí‘, i na akci sázení stromů, jaký na to máme názor. Obyvatelky a obyvatelé z okolí nás oslovovali a ptali se nás na okolnosti projektu. Zástupci svazů a skupin, které se zabývají dobou nacistů v Kolíně a v Kolíně-Mülheimu, za námi přicházeli a vítali nás v kruhu aktivních. Všichni měli zájem, někteří byli dokonce nadšeni a všichni nás chválili za naši angažovanost. Cítili jsme, že naší práci jsme vstoupili do velkého společenského propojení.“

Mladí lidé zjistili, že jejich vlastní znalosti o určitém úseku historie jsou důležité pro druhé, že jejich jednání dokáže ve společnosti vyvolat odezvu. Tím je projekt také dovedl k poznání, že způsob připomenutí, zacházení s minulým, ovlivňuje přítomnost i budoucnost. Uvědomit si, jaký význam má individuální jednání a postoj, znamená chápat sám sebe jako součást dějin.

A ještě něco se ukázalo v průběhu prací: Pokud se propojí kognitivní činnost se sférou tělesných zážitků, nacházejí myšlenky a emoce ještě další cesty než jen v ryze obsahovém dialogu. Žákyně a žáci odhalili další přístupy k obsahovým složkám projektu a vyvinuli osobní souvislosti mezi prozkoumanými osudy dětí a vlastní akcí sázení stromů. Pracovní

zainteresowanie spoza grupy przyczyniło się do skuteczności ich działania:

„W ciągu tych dwóch dni roboczych w parku otrzymaliśmy wiele pochwał za naszą pracę. Niektórzy z nas mogli poszczycić się za wyjątkowymi, nadanymi za specjalne umiejętności, tytułami: ‚najlepiej objaśniający‘, ‚najlepiej objaśniająca‘, ‚ekspert od noża‘ lub ‚najsilniejszy mężczyzna‘, z których byli bardzo dumni. Dziennikarze różnych kolońskich gazet fotografowali wydarzenia. Niektórzy z nas udzielili wywiadu na temat swojej wiedzy i postaw wobec ‚dziecięcej eutanazji‘ czy zagadnień dotyczących sadzenia drzew. Mieszkańcy z sąsiedztwa rozmawiali z nami i pytali o tło projektu. Przedstawiciele stowarzyszeń i grup zajmujących się tematyką nazizmu w Kolonii i Kolonii-Mülheim powitali nas w kręgu aktywnych. Wszyscy wyrażali zainteresowanie, niektórzy nawet zachwyt, chwając nas za nasze zaangażowanie. Czuliśmy, że nasza praca dotknęła szerszego kontekstu społecznego.“

Młodzi ludzie nauczyli się, że własna wiedza na temat części historii odnosi się też do innych, że ich działania coś wywołują w opinii publicznej. W ten sposób projekt przyczynił się do spostrzeżenia, że sposób upamiętniania i radzenie sobie z przeszłością wpływa także na teraźniejszość i przyszłość. Aby poczuć, jaką rolę odgrywają poszczególne działania i postawy, należy postrzegać siebie jako część historii. W trakcie prac ujawniła się jeszcze jedna cecha: jeśli połączy się część poznawczą z cielesnymi polami doświadczeń, myśli i emocje znajdują ujście na inne sposoby, aniżeli tylko w czysto

merytorycznym dialogu. Uczniowie powoli poznawali inne aspekty projektu i nawiązali osobiste relacje między poznanymi losami dzieci i akcją sadzenia drzew. I tak na przykład niektóre grupy robocze nadały drzewom, a nawet liściom fikcyjne imiona, wypełniając w ten sposób stałe ramy koncepcyjne indywidualnymi skojarzeniami i wewnętrznymi obrazami.

CZULÍSMY, ŽE NASZA PRACA DOTKNĘŁA SZERSZEGO KONTEKSTU SPOŁECZNEGO

Sposobów wdrazania nie można było zaplanować; udowodniły one jednak, że realizacja nawet jasno określonej idei artystycznej może zostawić dużo miejsca dla osobistych doświadczeń i kształtowania. Młodzi ludzie stworzyli „Ogród przyszłości” według własnego punktu widzenia. Wpierw neutralne miejsce otrzymało swoje własne zbiorowe znaczenie i jest teraz otwarte na kolejne interpretacje wszystkich przyszłych gości czy użytkowników.

Istotnym dla samych uczniów jest nie tylko przeciwstawić się okrucieństwu, samowoli i wykluczeniu, ale także zwrócić uwagę na szczególną odpowiedzialność za ludzką i sprawiedliwą teraźniejszość i przyszłość: „Za pomocą drzew ‚Ogrodu przyszłości‘ chcemy

pokazać, że nie zapomnimy o strasznych czasach narodowego socjalizmu i jego ofiar. Pod rządami Hitlera pozbawiano życia niepełnosprawne dzieci i młodzież; my chcemy utrzymać coś przy życiu! Tak różni, jak pojedyncze drzewa, tak różni jesteśmy i my, ludzie. Nie chcemy, aby ‚sortowano‘ drzewa czy ludzi! Wszyscy jesteśmy jednością! Nasze drzewa są żywe, prawdopodobnie za 50 lat nadal będziemy mogli je jeszcze zobaczyć. Niepełnosprawne dzieci i młodzież też mogliby żyć, gdyby ludzie zachowali się inaczej i walczyli o każdą formę życia.“

ZACHOVAT PŘI ŽIVOTĚ

Toho šedého rána čeká na mladé lidi dost práce. V Böckingově parku ve čtvrti Kolín-Mülheim už umělkyně a zahradník vykolíkovali plochu pro budoucí zahradu i přesná místa pro jednotlivé stromy a krátce instruuji o průběhu sázení. Je dovezeno 20 habrů a pak už se první skupina pouští do práce. Mluví se málo – až na stručná vysvětlení a pár dotazů. Panuje atmosféra soustředění, nabitá energií. Stromky jsou zbaveny listů, někteří ze skupiny připravují krumpáčem půdu, jiní hloubí lopatou a rýčem jámy, znovu proměřují, kontrolují, kypří zem. Na rukách se objevují první puchýře. Jeden po druhém jsou mladé stromky habrů vsazeny do jámy, pro oporu se zarazí dřevěné kůly, jámy se zase zasypou zemí a

„Wir haben unserer Hainbuche den Namen ‚LJL Alma‘ gegeben. Das sind die Anfangsbuchstaben unserer Vornamen, und Alma kam uns in den Sinn, weil ein ermordetes Mädchen so geheißen haben könnte. Und ein wenig kommt uns der Baum vor wie ein eigenes Kind.“

Lisa, Jasmin und Laura, Schülerinnen

„Während der Pflanztag waren viele Spaziergänger im Park unterwegs, die uns ganz interessiert auf die Vorgänge dort angesprochen haben. Einmal erläutert, was unsere Jugendlichen gerade machen und warum, haben viele sich ganz spontan bereit erklärt, selbst auf die Bäume zu achten und weiterzugeben, wenn etwas nicht stimmen sollte. Manche haben sich sogar bedankt!“

Ulrike Güßgen, Pädagogin

Pro žákyně a žáky je důležité, nevyslat jen signál proti nelidskosti, zlovůli a vyloučení, ale také poukázat na zvláštní odpovědnost za spravedlivou a důstojnou přítomnost a budoucnost: „Osázením kruhu stromy jako ‚Zahrady budoucnosti‘ chceme ukázat, že jsme pevně rozhodnutí nezapomenout na strašnou dobu nacismu a na její oběti. Za Hitlera se zabíjely postižené děti a mládež; my chceme při životě něco zachovat! Tak rozdílní, jako jednotlivé stromy, tak rozdílní jsme i my lidé. Nechceme, aby byl nějaký strom, nebo člověk ‚vytříděn‘! Patříme všichni k sobě! Naše stromy jsou živé, bude je ještě vidět asi i za padesát let. Postižené děti a mladí lidé také ještě mohli žít, kdyby se lidé bývali chovali jinak a zasadili se o každou formu života.“

DIE ZUKUNFT MITGESTALTEN

Rund ein halbes Jahr nach den Pflanztagen wurde der „Garten der Zukunft“ eingeweiht. In der Aula des Genoveva-Gymnasiums haben die vielen Beteiligten gemeinsam mit zahlreichen Gästen einen Blick auf den Werdegang des Projektes und die künftige Verantwortung geworfen. Gleichzeitig hat die Schule ihr Anliegen verdeutlicht, über das Projekt nicht nur die emotionale Auseinandersetzung mit Teilen der Vergangenheit anstoßen zu wollen.

Klar und eindringlich erklärte Ulrike Güßgen, man möchte „den Köpfen und Herzen der Bürgerinnen und Bürger einer künftigen Weltbevölkerung die Einsicht vermitteln in die Unverzichtbarkeit grundlegender ethischer Bedingungen für eine positive, eine gelingende Weltpprägung. [...] Wir wollen als Schule mit einer ganz besonderen Andersartigkeit durch die Pflege und Arbeit an diesem wachsenden Baumkreis das Bewusstsein für einen humanen Umgang miteinander in die Zukunft tragen. Mögen deshalb diese Bäume wachsen und gedeihen, einzeln und als Gruppe, wie auch unsere Kinder und Jugendlichen wachsen und gedeihen mögen und mit ihnen ein Bewusstsein, das sie in Zukunft antreibt, eine humane Welt mitzugestalten.“

DAS BEWUSSTSEIN FÜR EINEN HUMANEN UMGANG MITEINANDER IN DIE ZUKUNFT TRAGEN

Der zweite Teil der Einweihungsfeierlichkeiten hat im Böckingpark selbst stattgefunden. Mit musikalischen Beiträgen und ausgewählten Aphorismen zu den Aspekten Erinnerung, Verantwortung und Zukunft hat die Schülergruppe den „Garten der Zukunft“ erstmals bespielt und die Verantwortung für den Baumkreis an den nachfolgenden Jahrgang übergeben.

KSZTAŁTOWAĆ PRZYSZŁOŚĆ

Dokładnie sześć miesięcy minęło od powstania „Ogrodu przyszłości“, kiedy zainaugurowano jego otwarcie. W auli gimnazjum wielu uczestników projektu wraz z licznymi gośćmi podsumowało realizację projektu i przyszłe zadania uczniów. Jednocześnie szkoła wyraziła życzenie, by projekt nie wywoływał jedynie emocjonalnej konfrontacji z fragmentami historii. Ulrike Güßgen jasno i dobitnie stwierdziła, że chce by „serca i umysły obywateli przyszłego świata wypełnić poglądem, że podstawowe wartości etyczne są niezbędne do pozytywnego i udanego kształtowania świata. [...] Jako szkoła chcemy, poprzez szczególną pracę i troskę o krąg rosnących drzew, nieść świadomość humanitarnego obchodzenia się ze sobą nawzajem w przyszłości. Niech zatem te drzewa rozwijają się indywidualnie i jako grupa, tak jak również nasze dzieci i młodzież rosną i rozwijają się, a wraz z nimi świadomość, która im w przyszłości pomoże kształtować bardziej ludzki świat.“

NIEŚĆ ŚWIADOMOŚĆ HUMANITARNEGO OBCHODZENIA SIĘ ZE SOBĄ NAWZAJEM W PRZYSZŁOŚCI

Druga część inauguracji odbyła się w parku Böckingpark. Przy muzycznej oprawie i przy pomocy aforyzmów dotyczących kwestii pamięci, odpowiedzialności i przyszłości, grupa uczniów opisała wpierv „Ogród przyszłości“, a następnie przekazała odpowiedzialność za krąg drzew następnej klasie.

SPOLUUTVÁŘET BUDOUCNOST

Půl roku po zasadění stromů byla „Zahrada budoucnosti“ slavnostně otevřena. V aule Gymnázia Genoveva účastníci projektu spolu s početnými hosty znovu nahlédli do průběhu projektu i do budoucí odpovědnosti za vytvořené dílo. Škola rovněž objasnila svůj záměr nepodnítit projektem jen emocionální konfrontaci s určitým úsekem minulosti. Jasně a důrazně prohlásila Ulrike Güßgenová, že chceme „hlavám a srdcím občanek a občanů příští světové populace zprostředkovat náhled do nepostradatelnosti základních etických předpokladů pro pozitivní, úspěšné utváření světa [...] Chceme jako škola se zcela zvláštní specifičností svou prací a péčí o tento rostoucí kruh stromů nést do budoucnosti vědomí humánního zacházení lidí mezi sebou. Ať proto tyto stromy rostou a prospívají, každý zvlášť a jako skupina, a stejně ať rostou a prospívají naše děti a s nimi vědomí, které je bude v budoucnu motivovat, aby spoluutvářeli humánní svět.“

NÉST DO BUDOUCNOSTI VĚDOMÍ VZÁJEMNÉHO HUMÁNNÍHO ZACHÁZENÍ

Druhá část oslav slavnostního otevření proběhla přímo v Böckingově parku. Hudebními příspěvky a vybranými aforismy k aspektu vzpomínání, odpovědnost a budoucnost uskutečnila skupina žáků v „Zahradě budoucnosti“ poprvé veřejné vystoupení a předala odpovědnost za kruh stromů následujícímu ročníku.

Nicht von Denkmälern sollst Du leben, sondern vom Handeln. Denkmäler sind kein Bonus für die Vergangenheit, sondern eine Investition in die Zukunft.
Gedanken aus einem christlich geprägten Jugendprojekt

Bäume der Gerechtigkeit
wachsen auf zu unsrer Zeit,
eingepflanzt mit Herz und Mut,
machen sie das Leben gut.

Jesaja 61,3

Wer einen Baum pflanzt,
wird den Himmel gewinnen.
Konfuzius

Leben wie ein Baum,
einzeln und frei.
Und brüderlich wie ein Wald –
das ist unsere Sehnsucht.
Nazim Hikmet

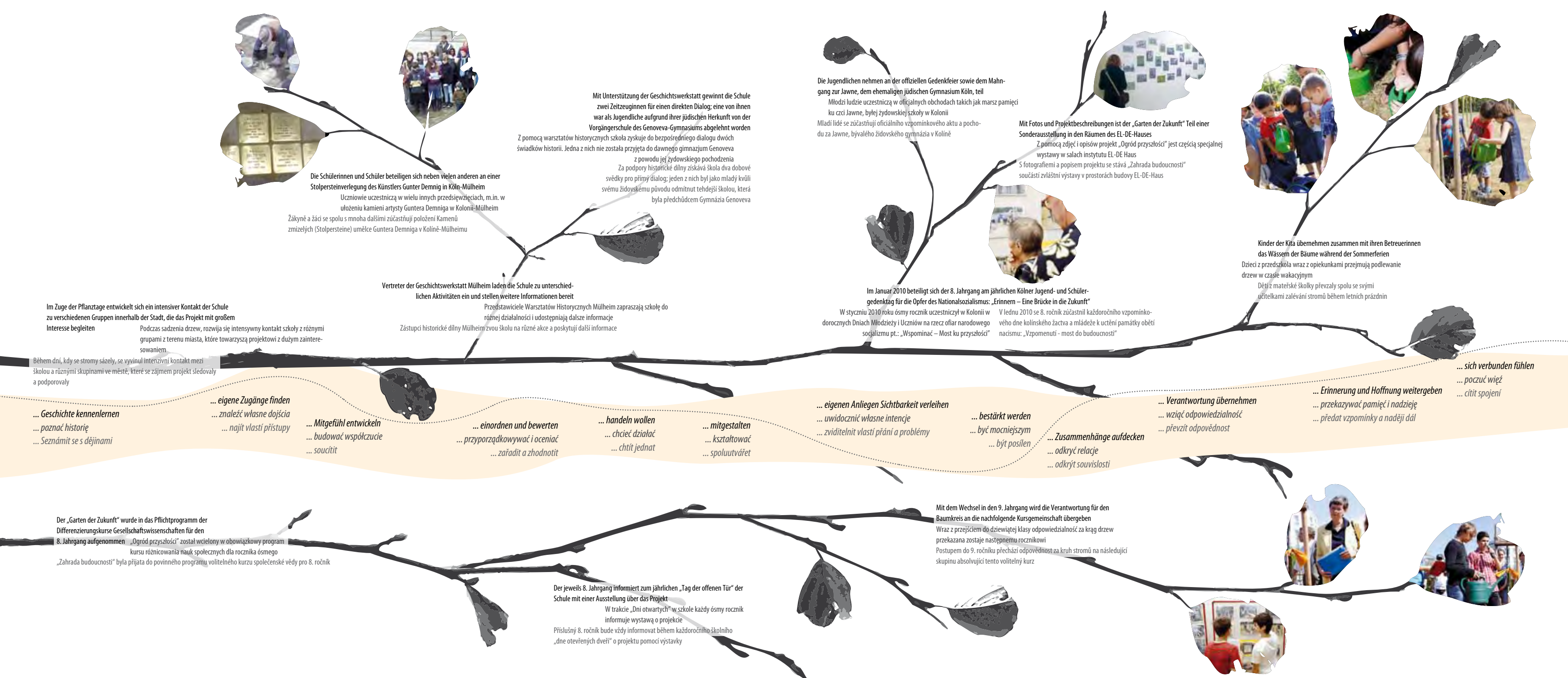
Verantwortlich ist man nicht nur für das,
was man tut,
sondern auch für das,
was man unterläßt.
Laotse

Man muss nicht dabei gewesen sein, um sich zu erinnern.
Schülerkommentar aus der Sonderausstellung zum Jugend- und
Schülergedenkttag 2010 im EL-DE-Haus

Bäume sind Gedichte,
die die Erde in den Himmel schreibt.
Khalil Gibran

Als die Nazis die Kommunisten holten, habe ich geschwiegen,
ich war ja kein Kommunist.
Als sie die Gewerkschafter holten, habe ich geschwiegen,
ich war ja kein Gewerkschafter.
Als sie die Sozialisten einsperrten, habe ich geschwiegen,
ich war ja kein Sozialist.
Als sie die Juden einsperrten, habe ich geschwiegen,
ich war ja kein Jude.
Als sie mich holten, gab es keinen mehr,
der protestieren konnte.
Martin Niemöller

ÜBERBLICK Menschen zu bewussten Gestalten ihrer Zeit werden zu lassen – mit diesem Anliegen haben wir das Leitprojekt „Morphing History“ begonnen. Wir wollten herausfinden, inwieweit ästhetische Herangehensweisen individuelle Zugänge zu Teilen der Vergangenheit und ein sinnliches Begreifen von Geschichte ermöglichen – und gleichzeitig eine Brücke über die historische Distanz hinweg in das Heute schlagen können.

Über drei Jahre praktische Projektarbeit liegen nun hinter uns, angefüllt mit manch Erhofftem und viel Unerwartetem, mit kleinen Begebenheiten am Rande ebenso wie mit für uns bedeutsamen Ergebnissen. In dieser Zeit haben wir etliche Erfahrungen gesammelt, haben erkundet und ermöglicht, hinterfragt und neu justiert, koordiniert und reflektiert. Verschiedene künstlerische Ansätze, die jeweiligen Methoden, die Menschen in den Projekten, die behandelten Themen – all dies hat den Verlauf der Vorhaben auf eigene Weise geprägt. Mit den nachstehenden projektbezogenen Einsichten – keinesfalls allgemein gültigen Erkenntnissen – möchten wir dazu einladen, die Fäden unserer Auseinandersetzung weiterzuspinnen, Impulse aufzugreifen oder zu verwerfen, eigenen Fragen und Ideen nachzugehen.

WSTĘP Umożliwić ludziom stanie się świadomymi twórcami swoich czasów – tym założeniem rozpoczęliśmy projekt pilotażowy „Morphing History“. Chcieliśmy dowiedzieć się, jak estetyczne podejście i zmysłowe rozumienie historii pozwolą na indywidualny dostęp do części przeszłości i jednocześnie także zbudują most z historii minionej do czasów teraźniejszych. Minęły ponad trzy lata praktycznych prac w ramach projektu, wypełnionego czasem nadziejami i wieloma niespodziewanymi, nieznacznymi wydarzeniami na boku, jak również dla nas znaczącymi rezultatami. W tym czasie zdobyliśmy wiele doświadczenia oraz oddaliśmy się badaniu i umożliwianiu, wysłuchaniu i ponownemu dostosowywaniu, koordynacji i refleksji. Różne wysiłki artystyczne, ich metody, ludzie projektu, omawiane tematy – wszystko to na swój sposób ukształtowało realizację projektu. Posiłkując się spostrzeżeniami związanymi z projektem – a nie powszechnie obowiązującą wiedzą, zapraszamy do dalszych konfrontacji, do podjęcia sygnałów lub odrzucenia ich, do zadawania pytań i realizowania własnych pomysłów.

PŘEHLED Umožnit lidem, aby se stali vědomými tvůrci své doby – s tímto záměrem jsme zahájili ústřední projekt „Morphing History“ (prolínání dějin). Chtěli jsme zjistit, jak dalece mohou estetické přístupy ovlivnit individuální přístup k určitým úsekům minulosti a smyslové chápání dějin – a současně vytvořit most klenoucí se přes vzdálenost historických událostí až do dnešní současnosti.

Máme za sebou přes tři roky praktické projektové činnosti naplněné mnohým, v co jsme doufali a mnohým, co jsme ani neočekávali, malými okrajovými příhodami stejně jako výsledky pro nás významnými. Za tuto dobu jsme nasbírali mnoho zkušeností, prozkoumávali a umožňovali, ověřovali a nově nastavovali, koordinovali a reflektovali. Různé umělecké přístupy, metody, lidé v projektech, zpracovávaná témata – to vše svým vlastním způsobem formovalo průběh projektu. Rádi bychom následujícími poznatky z projektu – v žádném případě však poznatky obecně platnými – motivovali k pokračujícímu spřádání vláken našich konfrontací, k chopení se impulsů či jejich zavrhnutí, prozkoumání vlastních otázek a myšlenek.

GESCHICHTE BEGEGNEN – ZEIT GESTALTEN: EINSICHTEN SPOTKANIE Z HISTORIĄ – KSZTAŁTOWANIE CZASU: SPOSTRZEŻENIA STŘETNOUT SE S DĚJINAMI – UTVÁŘET DOBU: NÁHLEDY

WAS KANN DIE KUNST?

Sinnlich-mehrdimensionale Erfahrungsräume öffnen

Die Projekte haben gezeigt, dass die künstlerische Arbeit Erfahrungsebenen erreicht, die mit einer rein kognitiven Betrachtung von Geschichte nicht auf gleiche Weise erschlossen werden. Im ästhetischen Prozess werden bestimmte Inhalte mehrdimensional und ganzheitlich erarbeitet, geformt und kommuniziert. Die Jugendlichen haben Gelegenheit, sich aktiv, selbstverantwortet, entlang eigener Fragen, über Körper und Geist der Geschichte zuzuwenden. Sie können sich – durch Erkunden, Ausprobieren, Assoziieren, Schöpferischsein, Erkennen, Abwägen und Entscheiden – in Beziehung setzen, zu dem, was sie an Wissen erwerben. Und sie erhalten die Möglichkeit, über künstlerische Produkte ihren Eindrücken einen individuellen Ausdruck zu verleihen. Gefühle und Einschätzungen lassen sich im Gestaltungsprozess unmittelbarer ausdrücken als im Gespräch und können dann aus verschiedenen Perspektiven weiter betrachtet werden. Über die Kunst – aus der Distanz heraus oder dem Hineinbegeben in bestimmte Erfahrungen – wird Unvorstellbares begreifbarer, werden Verbindungen deutlich, Positionierungen verhandelbar und neue Realitäten erzeugt.

Wir haben den Eindruck, dass sinnlich erfahrbares Handeln eine gewinnbringende Ergänzung zur text- und faktenorientierten Bildungsarbeit ist – und unabhängig vom Bildungsniveau der Zielgruppen und über die kulturellen und sprachlichen Grenzen hinweg funktioniert. Die Zusammenarbeit mit professionellen Künstlern, die unter authentischen künstlerischen Bedingungen tätig sind, unterscheidet sich vom gewohnten geschichtlichen Wissenserwerb. Die Kunst stellt hier ihr kreatives Potenzial für die subjektive Wahrnehmung, eingehende Beschäftigung und Deutung eines normativ und emotional stark besetzten und komplexen Feldes zur Verfügung. Sie öffnet Freiräume und zeigt Handlungsmöglichkeiten auf. Sie lässt Einschreibungen und neben all dem Bedrohlichen auch den Blick auf Ermutigendes zu.

Unterschiedliche Wirkungen erzielen

Gleich welcher künstlerisch-ästhetische Ansatz für die Auseinandersetzung mit Geschichte gewählt wird: Ziel und Absicht der Projekte und die jeweiligen Zielgruppen einerseits sowie Kunstsparte, künstlerische Herangehensweise und entsprechende Vermittlungsmethoden andererseits müssen zueinander passen.

Je nachdem, wie Künstlerinnen und Künstler und pädagogisches Begleitteam das Setting der Vorhaben anlegen, nehmen die Teilnehmenden auf unterschiedliche Weise Einfluss auf die Gestaltungs- und Arbeitsprozesse. Und je nachdem, welche Qualitäten in den Blick genommen werden – flüchtig, permanent oder wachsend, gestaltend, mitwirkend oder partizipierend – wirkt dies unterschiedlich auf Projektverlauf, Produkte und Ergebnisse.

Was wir in allen drei Vorhaben beobachten konnten, ist, dass die Beschäftigung mit der Vergangenheit für die Jugendlichen dann einen Sinn ergibt, wenn sie Wissen und Ergebnisse in ihre aktuelle Lebenswelt einbetten können. In diesem Zusammenhang hat sich auch gezeigt, dass die eigene Wirksamkeit, das Sichtbarmachen dessen, was erarbeitet wurde, für die Teilnehmenden von hoher Bedeutung ist. Andere teilhaben zu lassen am Prozess der Auseinandersetzung, an eigenen Erkenntnissen, Botschaften und Anliegen, macht einen großen Teil der Motivation aus.

Ebenso haben wir in allen drei Projekten gesehen, dass, wenn die inhaltliche Auseinandersetzung mit der eigenen Person, ihren Wahrnehmungen und Empfindungen sowie mit ihrem Körper verbunden ist, Gedanken und Einsichten andere Wege finden, als dies mit einer rein kognitiven Leistung möglich wäre. Eigene Zugänge zu Geschichte scheinen sich dann vermehrt zu öffnen, wenn das Erlernen von Inhalten durch Eigentätigkeit und schöpferisches Gestalten geprägt ist.

Entsprechend hängen Wissenserwerb und ästhetische Bearbeitung unmittelbar zusammen. Dies erleichtert und fördert die weitere Reflexion.

Offenheit aushalten und Unvorhersehbarem Raum geben

Steht der Projektprozess im Mittelpunkt, verlaufen die Wege der ästhetischen Bearbeitung nicht linear. Mitunter nicht zu wissen, welche Ergebnisse am Ende sichtbar werden, kann durchaus Unsicherheit erzeugen – und zwar bei allen Beteiligten.

Mit Blick auf ihre Hoffnungen und Befürchtungen äußerten die Teilnehmenden Sätze wie: „Ich hoffe, dass ich alles richtig mache“ oder „Es soll gelingen, was man mit uns vorhat“. Insbesondere im Theaterprojekt wurde häufig nach einem Leitfaden gefragt. Dabei gehört es gewissermaßen zum Alltag der Künstlerinnen, den Schwerpunkt der Arbeit auf die individuelle Auseinandersetzung zu legen – jenseits von Richtig oder Falsch, Bewertung und Beurteilung. Es ist Teil dieser künstlerischen Vorgehensweise, zunächst vage und unbestimmt zu sein, kleine Spuren zu verfolgen und Verborgenes sichtbar zu machen. Übersprudelnde Energie und freies Experimentieren gehören ebenso dazu wie Phasen des Zweifels

Fragen, deren Beantwortung die Projektarbeit erleichtern kann:

Ist ein klares, gemeinsames Ziel formuliert, mit dem sich alle Beteiligten identifizieren können? Gibt es einen „Kümmerer“ für diesen Leitgedanken, der das „große Ganze“ und die einzelnen Fäden zusammenhält?

Sind folgende Aspekte vor Beginn und je nach Zielgruppe und Zielsetzung hinreichend geklärt: Rolle der Kunst, Selbstverständnis der künstlerischen Leitung, Wahl des künstlerischen Mediums?

und der Überforderung. Sich davon nicht lähmen zu lassen, sondern Ungewissheit als Möglichkeit für neue Erfahrungen, als Potenzial zur Entwicklung zu begreifen, Fehlerhaftes und Fragiles in die individuellen Findungsprozesse einzubinden – dies kann die Kunst.

Zur Kompetenz der Künstlerinnen und Künstler gehört es, Offenheit auszuhalten und Sicherheit zu geben in für die Beteiligten ungewohnten Verläufen. Dies ist eine Voraussetzung für persönliche Aneignungsformen von Geschichte und einen schöpferischen Umgang damit. Es braucht die Freiheit, unabhängig von vorbestimmten Bildern, Emotionen und Ausdrucksweisen den individuellen Erinnerungsprozess zu gestalten – um sich Geschichte wirklich zu eigen zu machen.

CO POTRAFI SZTUKA?

Otwarcie zmysłowo-wielowymiarowych przestrzeni doświadczenia

Projekty udowodniły, że poprzez czysto poznawcze postrzeganie historii praca artystyczna nie osiągnie tych samych poziomów doświadczenia. W procesie estetycznym niektóre treści są opracowywane wielowymiarowo i całościowo, kształtuje się je i przekazuje. Młodzi ludzie mają okazję do aktywnego, odpowiedzialnego, skupionego na własnych pytaniach przetwarzania historii w sposób cielesny i duchowy. Mogą nawiązać do tego, co znają – poprzez badanie, testowanie, kojarzenie, bycie kreatywnym, identyfikację, wyważenie i podejmowanie decyzji. Poprzez produkty pracy artystycznej mają możliwość nadania swoim wrażeniom indywidualnego wyrazu. Uczucia i wyobrażenia w procesie kształtowania można wyrazić w sposób bardziej bezpośredni niż w rozmowie i mogą one z kolei być widziane z różnych perspektyw. Poprzez sztukę postrzeganą z dystansu lub występującą w konkretnych doświadczeniach można pojąć to, co niewyobrażalne, związki stają się wyraźniejsze, tworzą się nowe realia i powstają nowe ustosunkowania.

Mamy wrażenie, że zmysłowo-doświadczalne działania są uzupełnieniem pracy z faktami i tekstem, które funkcjonują niezależnie od poziomu wykształcenia grup docelowych oraz ich kultury i możliwości językowych. Współpraca z profesjonalnymi artystami, którzy pracują w autentycznych warunkach artystycznych, różni się od zwykłego przyswajania wiedzy historycznej. Sztuka dostarcza twórczego potencjału by móc subiektywnie postrzegać, zajmować się i określać coś, co jest

silnie normatywne, emocjonalne i złożone. Otwiera przestrzenie i wskazuje na możliwości działania. Doprowadza do nowych więzi, a obok wszystkich możliwych zagrożeń zachęca do odwagi.

Osiągnąć różne efekty

Niezależnie od wybranego artystyczno-estetycznego podejścia do konfrontacji z historią, z jednej strony wybierany jest cel, przeznaczenie projektów oraz grupy docelowe, a z drugiej strony artystyczne podejście, elementy sztuki oraz odpowiednie metody nauczania muszą do siebie pasować. W zależności od określenia przez artystów i towarzyszącą kadrę nauczycielską tła projektu, różne czynniki wywierają wpływ na procesy kształtowania i pracy uczestników. I w zależności jakie cechy zostaną wzięte pod uwagę – przelotne, permanentne, rosnące, kształtujące, przyczyniające się lub uczestniczące – te cechy mają różny wpływ na postępy projektu, rezultaty i produkt końcowy.

Co dało się zauważyć we wszystkich trzech projektach to fakt, że zajmowanie się przeszłością ma dla młodych ludzi sens wtedy, kiedy mogą przełożyć wiedzę i doświadczenia do swojego życia. W tym kontekście wykazano również, że własna skuteczność i uwidocznienie własnej pracy ma ogromne znaczenie dla uczestników. Dopuszczenie innych do procesu konfrontacji, własnych spostrzeżeń, przekazu i celu wywarło również niebagatelny wpływ na motywację. Podobnie we wszystkich trzech projektach zauważyliśmy, że jeżeli merytoryczna konfrontacja jest związana z własną osobą, poglądami, odczuciami i własnym ciałem, to myśli i poglądy znajdują ujście na wiele innych sposobów niż jedynie poprzez czysto kognitywne poznanie. Drzwi do historii wydają się otwierać kiedy samodzielnie nabywa się wiedzę lub działa się twórczo. W związku z powyższym, nabycie wiedzy i związane z nią zabiegi estetyczne są powiązane razem. To ułatwia i zachęca do dalszych refleksji.

Zachować otwartość i pozwolić na nieprzewidywalność

Gdy proces projektu znajduje się w centrum, sposoby przetwarzania estetycznego nie przebiegają równo. Czasami wśród wszystkich zainteresowanych może pojawić się niepewność, szczególnie jeśli nie wiedzą, co wykażą wyniki końcowe. Z myślą o własnych nadziejach i obawach, uczestnicy wyrażali zdania takie jak: „Mam nadzieję, że robię wszystko dobrze” lub „To, co zamierzono, musi się udać”. Szczególnie w projekcie teatralnym często szukano przewodnictwa. A przecież codzienność artystów

cehuje praca, której centralnym punktem jest indywidualna konfrontacja, od właściwej po niewłaściwą, od oceny po osąd. Częścią artystycznego podejścia jest w pierwszym momencie być niewyraźnym i niezdefiniowanym, podążać za małymi śladami i wreszcie uwidocznic to, co ukryte. Tryskanie energią i wolne eksperymentowanie idą w parze z okresami zwątpienia i zbyt wysokich wymagań. Nie pozwolić się temu obezwładnić, lecz pojąć niepewność jako możliwość dla nowych doświadczeń, jako potencjał do rozwoju, powiązać błędy i kruchość w indywidualnych procesach – to właśnie potrafi sztuka.

Do kompetencji artystów należy pozostać otwartym i zapewniać poczucie bezpieczeństwa w nowych, dla osób uczestniczących, przeżyciach. Jest to założenie konieczne do osobistego przyswojenia form historii i twórczego stosunku wobec niej. By niezależnie od ustalonych obrazów, emocji i środków wyrazu stworzyć indywidualny proces pamięci, potrzeba wolności – tak, by sprawić, żeby historia naprawdę stała się własna.

CO UMÍ UMĚNÍ?

Otevřít vícerozměrné prostory zkušeností pomocí smyslů

Projekty ukázaly, že umělecká práce dosáhne na roviny zkušeností, které ryze kognitivní pohlížení na historii v této formě zpřístupnit nedokáže. V estetickém procesu se určité obsahy zpracovávají, formují a komunikují vícerozměrně a celistvě. Mladí lidé mají možnost věnovat se historii aktivně, ve vlastní odpovědnosti, vedení vlastními otázkami, tělem a duší. Mohou odhalit souvislosti k nabytým vědomostem – prozkoumáním, vyzkoušením, tvořením, poznáváním, zvažováním a rozhodováním. A získávají možnost propůjčit uměleckými produkty svým dojmům individuální výraz. Pocity a hodnocení lze v tvůrčím procesu vyjadřovat bezprostředněji než v rozhovoru a lze je pak dále sledovat z různých perspektiv. Díky umění – s odstupem od určitých zkušeností nebo jejich absorpcí – se nepředstavitelně stává pocho-pitelnějším, spojení se stávají zřetelnými, postoje diskutabilními, vytváří se nové reality.

Máme dojem, že činnost prožitá pomocí smyslů, je efektivním doplněním textově a fakticky orientované vzdělávací činnosti – a funguje nezávisle na úrovni vzdělání cílových skupin a napříč kulturními a jazykovými hranicemi. Spolupráce s profesionálními umělci, kteří pracují za autentických uměleckých podmínek, se liší od navykého osvojování historických znalostí. Umění tu dává k dispozici svůj kreativní

potenciál pro subjektivní vnímání, podrobné probírání a výklad normativně a emocionálně silně nabitého a komplexního pole. Otevírá volné prostory a ukazuje možnosti jednání. Připouští formování a vedle pocitu ohrožení i výhled na to, co povzbuzuje.

Docílit různého emocionálního působení

Nezávisle na tom, jaký se zvolí umělecky estetický přístup pro konfrontaci s historií: cíl a záměr projektů a cílová skupina na jedné straně a umělecký obor, umělecký přístup a příslušné metody zprostředkování na straně druhé se k sobě musí hodit. Podle toho, jak umělkyně a umělci a pedagogický doprovodný tým nastaví prostředí pro odvíjení projektu, účastníci pak různě ovlivňují tvůrčí a pracovní procesy. A podle toho, na které kvality se zaměří – zběžně letmé, permanentní nebo rostoucí, tvořivé, spoluutvářející nebo participující – formuje tato volba vždy odlišně průběh projektu, produkty a výsledky.

Ve všech třech projektech jsme pozorovali, že probírání minulosti dává mladým lidem smysl tehdy, když mohou znalosti a prožitky začlenit do aktuálního světa svých životů. V této souvislosti se také ukázalo, že vlastní účinek, zviditelnění toho, k čemu se dopracovali, má pro účastníky velký význam. Dovolit ostatním, aby se podíleli na procesu konfrontace, na vlastních poznatcích, poselstvích a přáních, představuje velkou část motivace. Stejně tak jsme ve všech třech projektech zaznamenali, že pokud je propojena obsahová konfrontace s vlastní osobou, jejím vnímáním a jejími pocity a také s jejím vlastním tělem, nacházejí myšlenky a názory jiné cesty, než ty, které by umožnil ryze kognitivní výkon. Zdá se, že se otevírá více vlastních přístupů k historii tehdy, když je učení obsahu formováno vlastní činností a tvůrčí aktivitou. Podle toho tedy spolu bezprostředně souvisí nabývání znalostí a estetické zpracování. A to usnadňuje a podporuje další reflexe.

Vydržet otevřenost a poskytnout nepředvídatelný prostor

Stojí-li ve středu pozornosti projektový proces, neprobíhají cesty estetického zpracování lineárně. Nevědět někdy, jaké výsledky konec projektu zviditelní, může přeci jen vyvolat určitou nejistotu – a to ve všech zúčastněných. Pokud šlo o naději a obavy účastníků, vyjadřovali je větami jako: „Doufám, že dělám všechno správně“ nebo „Ať se to povede, co s námi chtějí dělat.“ Především v divadelním projektu se účastníci často ptali po určité osnově. Přitom jaksi patří ke každodenní práci umělkyně, klást těžiště činnosti na individuální konfrontaci – mimo hranice správného či chybného, mimo hodnocení a posuzování. Součástí tohoto uměleckého postupu je nejprve vágnost a

Sind Verantwortlichkeiten und Aufgaben von Projektleitung, künstlerischer Leitung, pädagogischer Begleitung und der weiteren Beteiligten klar beschrieben? Und sind sie auch für die Teilnehmenden eindeutig und transparent?

Bieten die Projektprozesse eine ausreichende Balance zwischen Freiraum zur eigenen Entfaltung und einem strukturwahrenden Rahmen?

Werden der künstlerische Prozess und die Ergebnisse des Projektes als ästhetische Produkte wahrgenommen?

Gibt es Zeit für gemeinsame Auswertungsrunden mit allen Beteiligten? Wie soll eine solche Auswertung verlaufen?

neurčitost, sledování nepatrné stopy a zviditelnění skrytého. Překypující energie a volné experimentování k tomu patří stejně, jako fáze pochybností a vyčerpání. Nenechat se tím vším ochromit, ale chápat nejistotu jako možnost pro získání nových zkušeností, jako potenciál pro další vývoj, začlenit to, co je chybné a křehké do individuálního procesu nalézání – to umí umění.

Ke kompetentnosti umělkyní a umělců patří i vydržet otevřenost a dodat jistotu v postupech, které jsou pro účastníky nezvyklé. To je předpoklad pro osobní formy osvojování si dějin a tvůrčího zacházení s nimi. Je zapotřebí svobody k utváření individuálního procesu vzpomínání nezávisle na určitých obrazech, emocích a výrazových formách – aby bylo možno si historii skutečně osvojit.

DU BIST GESCHICHTE

Erinnern heißt: europäischer Mitbürger werden

Die Jugendlichen haben uns gezeigt, dass sie sich Geschichte entlang eigener Fragen aneignen und dieser Prozess nur bedingt bestimm- oder vorhersehbar ist. Erworbenes Wissen, Erkenntnisse und Wahrnehmungen deuten sie entlang von sozialen Ordnungsmustern und persönlichen Lebenszusammenhängen. Sie gestalten ihren eigenen Erinnerungsprozess als einen lebendigen Entwicklungsdiskurs, und zwar so, dass er für ihre eigene Gegenwart und Zukunft Relevanz hat. Künstlerinnen und Begleitem waren in diesem Zusammenhang gewissermaßen Stichwort- und Impulsgeber.

Neben all den gegenwärtigen, persönlichen Belangen der Jugendlichen entstand der Eindruck, dass ihre Kultur des Umgangs mit Geschichte weniger durch ein „Bewahren überlieferter Ereignisse“ oder ein „In-Erinnerung-Behalten“ geprägt ist. Vielmehr scheint es ihnen wichtig, einen aktiven Beitrag zur Versöhnung und zum friedlichen Miteinander der einzelnen Länder zu leisten. Befragt nach den Anliegen, die für sie bei der Beschäftigung mit Vergangenen von Bedeutung sind, haben die Jugendlichen eindringlich auf einen humanen Umgang im Hier und Heute verwiesen: „Liebe und Frieden“, „Offenheit“ und „Zusammenwachsen in Europa“ sind als übergeordnete Schlagworte immer wieder benannt worden. So haben die Teilnehmenden den Blick nicht nur zurück auf die Schrecken der Vergangenheit gelenkt, sondern ebenso auf das Ermutigende und Verbindende, das sich mit der gestalterischen

Auseinandersetzung und im Hinwirken auf ein gemeinsames Ziel eingestellt hat. Dem Gefühl der Bestürzung und Beklommenheit haben sie Freude, Bewegung und Hoffnung entgegengestellt. Dabei haben wir beobachtet, dass es weniger um nationale Sichtweisen ging, sondern vor allem um menschliche Grundhaltungen und Werte wie Toleranz, Respekt und Achtsamkeit.

Zwischen normativen Vorgaben und eigenen Geschichtsbildern

Neben den übergeordneten Anliegen hinsichtlich der Auseinandersetzung mit Vergangenen haben die drei Einzelprojekte auf verschiedene Weise Wahrnehmungen und Einschätzungen Jugendlicher in Bezug auf Geschichte sichtbar gemacht, die wiederum Anlass zur weiteren Reflexion geben können. Gleichzeitig hatten wir den Eindruck, dass es für die Teilnehmenden angesichts der Massivität und Schwere der Themen nicht unbedingt leicht ist, eigene Gedanken und Bilder zu entwickeln, die sich von bekannten Mustern und Urteilen abheben. Auf der Suche nach Ausdrucksformen, die über den Appell „so etwas soll nie wieder geschehen“ hinausgehen, haben sie zum Teil Wendungen und Zeichen aufgegriffen, die im Erinnerungsdiskurs (all-) gegenwärtig sind. So taucht etwa bei den „Friedenssteinen“ die Rose mehrere Male auf – ein Symbol, das direkt Bezug nimmt auf den angelegten Rosengarten der Gedenkstätte Lidice.

Wir haben uns immer wieder gefragt, wie es gelingt, die Projektteilnehmenden zu einer authentischen Selbsttätigkeit zu ermutigen. Wie lassen sich Impulse zur Auseinandersetzung geben und wie lässt sich gleichzeitig der Raum für eigene Interpretationen und Sichtweisen öffnen? Was genau ist Ausdruck der künstlerischen Methode und welches sind die Vorstel-

lungen und Verbindungen, die die Jugendlichen aus ihrer eigenen Auseinandersetzung schöpfen? In den Symbolen und Aussagen treffen sich persönlich markante Eindrücke aus der Geschichte mit Erfahrungen und Wertvorstellungen der Gegenwart. So populär manche Geschichtsbilder scheinen, so zeigen sie uns jedoch auch etwas

unter der Oberfläche Liegendes: den Wunsch nach Integrität und nach selbstverantworteter Aneignung des Fiktiven, Unbegreiflichen.

Spuren hinterlassen

Mit welcher Motivation wenden sich einzelne Generationen der für sie zeitlich, national oder kulturell bedingt weit entfernten Vergangenheit zu? Die Jugendlichen waren sich der Verantwortung, sich mit der Vergangenheit und dem Vermächtnis der Erlebnisgeneration

auseinanderzusetzen und daraus für Gegenwart und Zukunft zu lernen, sehr bewusst. Bemerkt haben wir im Verlauf der Projekte, dass die Teilnehmenden nicht nur als Träger künftiger Erinnerungsprozesse oder als passiv Verantwortliche verstanden werden wollen. Sie möchten einbezogen werden und mitgestalten können, wollen sichtbare Spuren hinterlassen und Einfluss nehmen auf die Art und Weise, wie und was erinnert wird. Das Lernen aus der Historie hat für sie einen klaren gegenwärtigen Handlungsbezug. Das Gefühl, wirksam zu sein, ist ihnen wichtig.

Auf die Frage, was Künstlerinnen und Begleitem aus den bisherigen Erfahrungen mitnehmen sollen und welchen Wunsch es für die künftige Arbeit gibt, bringt es eine der Projektteilnehmenden schön auf den Punkt: „Ich wünsche mir, dass man diese Art der Beschäftigung mit Geschichte fortführt. Dann nämlich könnte man sehen, was WIR dafür gemacht haben. Und ich wünsche mir, dass es auch den anderen Ländern hilft bei ihrem Handeln.“ Dies aufnehmend kann aus unserer Sicht Erinnerungsarbeit dann gelingen, wenn sie sich nicht in der Rezeption erschöpft, sondern jeder Generation den Freiraum gibt, legitime Fragen an die Geschichte neu zu formulieren und in persönlicher Verantwortung eigene Antworten für die Gegenwart zu entwickeln.

JESTEŚ HISTORIA

Pamiętać oznacza: stać się obywatelem Europy

Młodzi ludzie pokazali nam, że przyswajają historię poprzez pytania i proces ten warunkowo jest definiowalny i przewidywalny. Nabyta wiedza, doświadczenie i spostrzeżenia kształtują się na podstawie wzorców ładu społecznego i osobistych kontekstów życia. Te czynniki tworzą ich własny proces wspominania jako żywy proces rozwojowy, a mianowicie w ten sposób, który ma dla nich znaczenie obecnie i w przyszłości. W związku z tym artyści i zespół towarzyszący byli w pewnym stopniu tymi, którzy nadają hasła i impulsy.

Powstało wrażenie, że obok obecnego osobistego pragnienia młodych ludzi, ich kultura obchodzenia się z historią jest kształtowana mniej poprzez „zachowanie przekazów tradycyjnych” lub „pamiętanie”. Przeciwnie, wydaje się, że ważniejsze jest dla nich, aby aktywnie przyczynić się do pojednania i pokojowego współistnienia państw. Zapytani o cele, które są dla nich

znaczące w radzeniu sobie z przeszłością, młodzi ludzie silnie wskazywali na humanitarne traktowanie Tu i Teraz: „Miłość i pokój”, „Otwartość” i „Wspólne wzrastanie w Europie” – takie właśnie określenia pojawiały się wielokrotnie. Tak więc uczestnicy nie skierowali uwagi jedynie na okrucieństwa przeszłości, ale także na wsparcie i jednoczenie, które dostosowało kształtowanie konfrontacji i pracy na rzecz wspólnego celu. Uczuciu przerażenia i niepokoju przeciwstawili radość, nadzieję i ruch. Zaobserwowaliśmy, że nie narodowe perspektywy, ale ludzkie postawy i wartości, takie jak tolerancja, szacunek i ostrożność, grały kluczową rolę.

Między standardami normatywnymi a własnymi interpretacjami historii

Oprócz nadrzędnego celu konfrontacji z przeszłością, te trzy pojedyncze projekty uwidoczniły w różny sposób postrzeganie i ocenę młodych ludzi w odniesieniu do historii, co z kolei doprowadziło do głębszej refleksji. W tym samym czasie mieliśmy wrażenie, że uczestnikom, biorąc pod uwagę rozmiar i wagę tematów, nie jest łatwo rozwinąć własne myśli i obrazy, które wyróżniają się spośród znanych wzorców i osądów. W poszukiwaniu środków wyrazu, których punktem wyjścia był apel „coś takiego nigdy się nie powtórzy”, sięgnęli po niektóre zwroty i znaki, które są aktualne w dyskursie pamięciowym. I tak w projekcie „Kamienie pokoju” kilka razy pojawia się motyw róży – symbolu, który odnosi się bezpośrednio do ogrodu różanego w Lidicach. Pytaliśmy siebie wiele razy w jaki sposób zachęcić uczestników projektu do autentycznej samodzielnej działalności. Jak możemy dać impuls do konfrontacji i jak umożliwić jednocześnie stworzenie miejsca na własne interpretacje i poglądy? Czym dokładnie jest wyrażenie artystyczne i jakie są wyobrażenia i związki, które wyciągane są przez młodych ludzi z własnej konfrontacji?

W symbolach i oświadczeniach spotykają się osobiste i znaczące, zaczerpnięte z historii, wrażenia z doświadczeniami i wartościami teraźniejszości. Jakkolwiek popularne wydają się niektóre obrazy historii, tak jednocześnie wskazują nam na coś ukrytego głębiej: dążenie do integracji i samodzielne przyswajanie fikcji oraz tego, co niezrozumiałe.

Zostawić ślady

Z jaką motywacją poszczególne pokolenia zwracają się ku przeszłości, która jest dla nich odległa z przyczyn czasowych, narodowych lub kulturowych? Młodzi ludzie byli świadomi odpowiedzialności za zmierzanie się z przeszłością i dziedzictwem tego pokolenia oraz nauki płynącej z nich dla teraźniejszości i przyszłości.

PRZYPOMINANIE JAKO ŻYWY Dyskurs Rozwoju, w Trakcie którego pytania i własne odpowiedzi mogą być tworzone na nowo

Gibt es einen „geschützten Raum“, in dem sich die Beteiligten einlassen können auf neue, sinnliche Erfahrungen und differenzierte Wahrnehmungen? Inwieweit sind die Teilnehmenden „unbeobachtet“ und frei vor einer Beurteilung und können ihren eigenen Fragen an die Geschichte nachgehen?

Inwieweit fließen individuelle Themen, Anliegen und Geschichten der Beteiligten in den Projektprozess ein? Und welche Verbindungen werden deutlich über die Zeit hinweg? Gibt es die Möglichkeit, sich auszuprobieren, eigene Wege der Auseinandersetzung zu entwickeln und Erfahrungen und Erlebtes mit anderen zu teilen und zu reflektieren?

Gibt es Zeit und Raum für regelmäßige Teambesprechungen während des Projektverlaufs, um angemessen auf das zu reagieren, was während der Workshops geschieht?

W trakcie projektów zauważyliśmy, że uczestnicy chcą być postrzegani nie tylko jako nośnicy przyszłych procesów pamięciowych czy pasywnie odpowiedzialni. Chcą być zaangażowani i móc kształtować, chcą pozostawiać widoczne ślady i mieć wpływ na to, co i jak się zapamiętuje. Uczenie się z historii miało dla nich jasne odniesienie do bieżącego działania. Poczucie skuteczności jest dla nich ważne.

Odpowiedź na pytanie, co wyniosą artyści i towarzyszący zespół z dotychczasowych doświadczeń i czego sobie życzą pod względem przyszłej pracy, formuluje myśl uczestniczki projektu: „Mam nadzieję, że ten rodzaj refleksji nad historią będzie kontynuowany. Wtedy mianowicie byłoby można zobaczyć, co MY zrobiliśmy. I chciałabym, by pomogło to także innym krajom w ich działaniach.” Z naszego punktu widzenia, praca nad pamiętaniem uda się, jeśli nie ograniczy się jej tylko do recepcji, ale umożliwi każdemu pokoleniu swobodę w formułowaniu uzasadnionych pytań o historię i w rozwijaniu własnych odpowiedzi na temat teraźniejszości.

DĚJINY, TO JSI TY

Vzpomínat a připomínat znamená: stát se evropským občanem
Mládež nám ukázala, že si osvojuje historii podle svých vlastních otázek a že tento proces je jen podmíněně předem určený nebo předvídatelný. Získané vědomosti, poznatky a vjemy interpretují mladí lidé v souladu se sociálními vzorci a osobními životními souvislostmi. Utvářejí svůj vlastní proces připomínání jako živý vývojový diskurs a to tak, aby měl relevanci pro jejich vlastní současnost a budoucnost. Umělkyně a podpůrný tým byly v této souvislosti do jisté míry poskytovateli podnětů a impulsů.

Vedle všech naléhavých osobních důležitostí mladých lidí vznikl dojem, že jejich kultura zacházení s dějinami je méně charakterizována „uchováváním předaných událostí“ či „uchováním ve vzpomínkách“. Mnohem důležitější je pro ně, jak se zdá, přispět aktivně k usmíření a mírovému soužití. Když byli dotázáni na to, co pro ně bylo při zabývání se minulostí důležité, odkazovali účastníci projektů důrazně na humánní zacházení – tady a teď: „Láska a mír“, „Otevřenost“ a „Sbližování v Evropě“ byly vždy znovu uváděny jako nadřazená hesla. Účastníci tak nesměrovali pohled jen zpět na hrůzy minulosti, ale také na vše povzbudivé a spojující, co doprovázelo tvořivou konfrontaci a snahu o dosažení společného cíle. Proti pocitu zděšení

a sklíčenosti postavili radost, pohyb a naději. Přitom jsme byli svědky toho, že se nejednalo ani tak o národnostní úhel pohledu, ale především o základní lidské postoje a hodnoty jako toleranci, respekt a bdělost.

Mezi normativní předlohou a vlastním obrazem dějin
Vedle nadřazeného aspektu konfrontace s minulostí zviditelnily všechny tři samostatné projekty osobitým a rozdílným způsobem vnímání a hodnocení dějin ze strany mladých lidí, což může opět poskytnout podněty k dalším reflexím. Současně jsme získali dojem, že pro účastníky není zrovna snadné vzhledem k masivnosti a tíži probíraných témat, vytvořit si vlastní obrazy a úvahy, které by se odpoutaly od známých vzorců a soudů. Při hledání výrazových forem, které překračují výzvu „něco takového se už nikdy nesmí znovu stát“, se částečně chopili signálů, které jsou ve vzpomínkovém diskursu (všude)přítomné. Tak se např. v projektu „Kameny míru“ objevuje několikrát růže – symbol, který má přímou vazbu na Růžový sad založený v areálu památníku Lidice. Stále znovu jsme si kladli otázku, jak se nám podaří povzbudit účastníky projektu k autentické samostatné činnosti. Jak dát impulzy ke konfrontacím a zároveň ponechat prostor otevřený pro vlastní interpretaci a úsudek? Co přesně je vyjádřením umělecké metody a jaké představy a jaká spojení si mladí lidé z konfrontace odnášejí? V symbolech a výpovědích se střetávají osobně markantní dojmy z historie se zkušenostmi a představami o současných hodnotách. Ať se zdají určité obrazy dějin sebestopulárnější, ukazují nám také něco, co leží pod povrchem: přání po integritě a zodpovědném osvojení čehosi fiktivního, nepochopitelného.

Zanechat stopy
S jakou motivací se obracejí jednotlivé generace ke vzdálené minulosti, pro ně časově, národně nebo kulturně podmíněné? Mladí lidé si sami byli velmi dobře vědomi odpovědnosti vypořádat se s minulostí a odkazem generace, která ji zažila a poučit se z ní pro přítomnost a budoucnost. V průběhu projektů jsme zaznamenali, že účastníci nechtějí být chápáni jen jako nositelé budoucích procesů vzpomínání a připomenutí nebo jako pasivně odpovědní jedinci. Chtějí být zapojeni a chtějí spoluutvářet, chtějí zanechat viditelné stopy a ovlivňovat způsob, jak a co připomínat. Poučení z historie pro ně má jasnou souvislost s jednáním v současnosti. Pociť, že mohou něco učinit, je pro ně důležité.

Na otázku co si mají z dosavadních zkušeností umělkyně a podpůrný tým odnést a jaké přání

z toho vyplývá pro další činnost, jedna z účastnic projektu velmi dobře shrnula ve své odpovědi: „Přeji si, aby se pokračovalo v tomto způsobu vypořádávání se s dějinami. Pak by totiž mohlo být vidět, co jsme pro to udělali MY. A přeji si, aby to pomohlo i jiným zemím v jejich jednání.“ Přijmeme-li tuto úvahu, pak se může z našeho pohledu práce se vzpomínáním a připomínáním podařit tehdy, když se nevyčerpá ve vnímání a pochopení, ale dá každé generaci volné pole působnosti pro oprávněné otázky týkající se historie a nechá ji nově zodpovědně naformulovat a odvodit odpovědi pro přítomnost.

BEGEGNUNGEN UND ZWISCHENRÄUME

Kunst und Pädagogik im Dialog
Werden Künstlerinnen und Künstler in den Wirkkreis Schule eingeladen, sind sie nicht einfach nur außerschulische Partner, die sich ohne Reibungsverlust in den institutionellen Alltag einfügen. Sie bringen Ungewohntes, Anderes und Neues mit. Es ist wichtig, die Unterschiedlichkeit der beiden Systeme Pädagogik und Kunst anzuerkennen, ihre verschiedenen Werte, Ansichten, Vorgehensweisen und Rhythmen. Grenzen müssen neu interpretiert, Handlungsspielräume, Verantwortlichkeiten und Schnittstellen ausgelotet werden. Bei all dem ist zu bedenken, dass die Kunst nur dann ihre originäre Kraft entfalten kann, wenn sie sich nicht verstellen muss oder in den Dienst der Pädagogik gestellt wird. Und gleichzeitig sollte sie nicht im Unverbindlichen, im grenzenlosen Freiraum verbleiben, sondern in einem klaren Rahmen Orientierung bieten können. Dass dieses Miteinander nicht immer frei von Konflikten ist, hat sich auch im Verlauf unserer drei Projekte gezeigt. Gleichwohl ist das Lernen und Handeln im „Dazwischen“ für alle Beteiligten spannend und bereichernd. Es entsteht ein neues, drittes Feld, in dem das Zusammentreffen zweier Systeme neue und wertvolle Qualitäten erzeugen kann.

Wir haben beobachtet, dass die Kunst in pädagogischen Prozessen weiterreichende und unmittelbar an die Personen angebundene Erfahrungsfelder öffnet. Sie bringt Potenziale zum Vorschein, die im üblichen Unterrichtsgeschehen sonst nicht sichtbar würden. Pädagoginnen und Pädagogen wiederum sehen ihre Schülerinnen und Schüler in anderen Zusammenhängen und können das, was sich während der ästhetischen Arbeit gezeigt hat,

in der weiteren Reflexion aufgreifen und mit ihrem Fachwissen die angestoßenen Impulse inhaltlich anreichern.

Interkulturelle Annäherungen
Mit Blick auf Herkunftsländer, gesellschaftliche Strukturen, Schulformen und soziale Systeme war an den Vorhaben ein heterogener Reigen Jugendlicher beteiligt. Vielfalt und Verschiedenheit und damit auch die Dimensionen europäischer Geschichte haben sich bereits in der Zusammensetzung der einzelnen Projektgruppen widergespiegelt. Die Arbeit mit einem künstlerischen Medium kann alle diese Eigenheiten und Perspektiven sichtbar machen. Kulturelle und systembedingte Unterschiede werden begreifbar und finden sich im jeweiligen künstlerischen Ausdruck wieder.

Die Begegnung und Verbindung verschiedener Kulturen war in den Projekten selbst unterschiedlich angelegt – als direkter Bestandteil des Prozesses oder indirekt über die Arbeit an einem gemeinsamen Ziel. Gleich, welche Form der „kulturübergreifenden“ Annäherung gewählt wurde, war das Miteinander der beteiligten Länder, Schulen und gesellschaftlichen Gruppen inspirierend und erfahrungsreich. Beobachtet haben wir, dass Geschichte dann lebendig werden und Impulse hervorbringen kann, wenn der interkulturelle Austausch Raum bekommt. Den Jugendlichen scheint es wichtig, Unterschiede zu reflektieren und sich ebenso der Gemeinsamkeiten bewusst zu werden. Nicht um Geschichtserzählungen zu relativieren, sondern um auf der Grundlage verschiedener Erfahrungen und Perspektiven zu einer verbindenden Sicht zu gelangen. Zugleich hat das direkte Erleben in Kontakt zu anderen ein hohes Reflexionsniveau verlangt. Auf Übersetzungen angewiesen zu sein, fordert von allen Beteiligten viel Geduld. Gleichzeitig öffnen sich über alternative Wege der Kommunikation vielerlei Chancen zur gegenseitigen Annäherung.

Und nicht zuletzt hat die Begegnung verschiedener Kulturen ebenso innerhalb und zwischen den Projektteams stattgefunden. Wir hatten immer wieder mit Stolpersteinen zu tun, die deutlich gemacht haben, dass unter der „offen kommunizierten“ Oberfläche noch viele Dinge liegen, die nach und nach oder gewissermaßen zwischen den Zeilen deutlich werden. Es macht die Arbeit um vieles leichter, wenn die unterschiedlichen Perspektiven von Beginn an im Projektgeschehen verankert werden und sich eine projekteigene Kultur der gegenseitigen Wertschätzung und Offenheit entwickeln kann.

Wie kann das, was im Prozess erarbeitet wurde, sichtbar werden und inwieweit sollen oder können andere an Erfahrungen, Erlebnissen und Ergebnissen teilhaben?

Inwieweit ist eine Verstetigung der Projekte oder eine nachhaltige Festigung des Erlebten auch nach den Vorhaben gewünscht und möglich?

Wie sind die Projekte in den schulischen Alltag eingebettet? Gibt es ausreichend Zeit und Frei-Raum, um sich außerhalb der schulischen Landmarken bewegen zu können?

Wie wird die Zusammenarbeit in multiprofessionellen und kulturell gemischten Teams gestaltet? Sind Bedürfnisse und Erwartungen geklärt, Aufgaben und Funktionen definiert, verbindliche Regeln gefunden und vor allem – ist ein gemeinsames Selbstverständnis entwickelt?

SPOTKANIA I PRZESTRZENIE

Sztuka i pedagogika w dialogu

Kiedy artyści zostają zaproszeni do działających szkół, stają się nie tylko partnerami pozalekcyjnymi, którzy dopasowują się do instytucjonalnego życia danej szkoły. Wprowadzają także wraz z sobą nieznane, inne i nowe.

Ważne jest, aby rozpoznać różnice pomiędzy pedagogiką i sztuką, ich różne wartości, przekonania, praktyki i rytmikę. Granice, pola działania i obowiązki na nowo muszą zostać poddane interpretacji. W tym wszystkim istotne jest, aby pamiętać, że sztuka może rozwinąć swoją pierwotną siłę, o ile nie zostanie dostosowana lub nie będzie służyć pedagogice. I tym samym nie powinna znajdować się w nieograniczonej przestrzeni, lecz nadawać jasny kierunek.

W trakcie naszych trzech projektów wykazano również, że to współistnienie nie zawsze wolne jest od konfliktów. Niemniej jednak, uczenie się i działanie „pomiędzy” jest dla wszystkich stron bardzo ciekawe i wzbogacające. Tworzy się nowe trzecie pole, w którym zbiegają się dwa systemy, generujące nowe i cenne właściwości.

Zaobserwowaliśmy, że sztuka w procesach edukacyjnych otwiera dla ludzi dalekosiężne i bezpośrednie z nimi związane pola doświadczeń. Ujawnia potencjały, które w zwykłym procesie zajęć lekcyjnych byłyby niewidoczne. Nauczyciele zaś postrzegają swych uczniów w innych kontekstach i mogą wykorzystać to, co było zauważalne podczas pracy estetycznej – mianowicie, podchwycić refleksję i, dzięki swojej wiedzy, wzbogacić treściowo już wszczęte impulsy.

Międzynarodowe zbliżenia

Uwzględniając kraje pochodzenia, struktury społeczne, rodzaje szkół i systemy społeczne, w projekcie wziął udział heterogeniczny korowód młodzieży. Różnorodność i zróżnicowanie, a tym samym wymiary historii europejskiej zostały odzwierciedlone w składzie poszczególnych grup projektowych.

Praca z artystycznym medium może wszystkie te osobliwości i perspektywy uwidocznić. Kulturowe i systemowe różnice są zrozumiałe i widoczne w wypowiedziach artystycznych.

Spotkanie różnych kultur i połączenie ich zostało różnie uplasowane w samych projektach – jako bezpośrednia część procesu lub pośrednio poprzez pracę na rzecz wspólnego celu. Obojętnie, jaka forma „ponadkulturowego” zbliżenia została wybrana, współpraca między

uczestniczącymi w projekcie państwami, szkołami i grupami społecznymi była inspirująca i bogata w doświadczenia.

Mogliśmy zauważyć, że jeżeli stworzy się przestrzeń do międzykulturowej wymiany to historia ożywa i wytworzyć może impulsy. Ważna dla młodych ludzi wydaje się świadomość różnic i podobieństw. Nie do relatywizowania narracji historycznej, ale po to by, na podstawie różnych doświadczeń i punktów widzenia, dojść do jednoczącej wizji.

Jednocześnie bezpośrednie doświadczenie wymagało w kontakcie z innymi wysokiego poziomu refleksji. Od wszystkich stron dużo cierpliwości wymagała konieczność tłumaczenia. Jednocześnie, poprzez alternatywne sposoby komunikowania się, pojawiają się przeróżne okazje do wzajemnego zbliżenia.

UCZENIE SIĘ I DZIAŁANIA „POMIĘDZY” SYSTEMAMI I KULTURAMI TWORZĄ NOWE WARTOŚCI

I nie ostatni raz doszło do spotkania różnych kultur, zarówno w obrębie, jak i pomiędzy zespołami projektowymi. Co chwilę trzeba było zmierzyć się z przeszko-

dami, które jasno pokazały, że pod powierzchnią „otwartej komunikacji” jest jeszcze wiele rzeczy, które stają się jasne, czytane między wierszami. Praca jest o wiele łatwiejsza, jeżeli od początku różne perspektywy zakotwiczone są w realizowanych działaniach w ramach projektu i jeśli można rozwinąć własne relacje wzajemnego szacunku i otwartości.

SETKÁVÁNÍ A MEZIPROSTORY

Umění a pedagogika v dialogu

Jsou-li umělkyně a umělci přizváni do oblasti působnosti školy, nejsou prostě jen mimoškolními partnery, kteří se bez ztrát vznikajících třetími plochami zařadí do všedního dne instituce. Přinášejí sebou nezvyklé, jiné a nové.

Je důležité uznat rozdílnost obou systémů – pedagogiky a umění, jejich různých hodnot, postojů, postupů a rytmů. Je třeba nově interpretovat hranice, určit prostor pro jednání, stanovit odpovědnosti a rozhraní. Při tom všem je třeba uvážit, že umění může rozvinout svou originální sílu, když se nemusí přetvářovat, když není postaveno do služeb pedagogiky. A současně by nemělo setrvávat v nezávaznosti, v bezbřehém prostoru volnosti, nýbrž nabídnout orientaci v jasně daném rámci.

Že to dohromady není vždy oproštěno od konfliktů, se ukázalo i v průběhu našich tří projektů. Přesto je učení a konání v „meziprostoru” systémů a kultur pro všechny zúčastněné napínavé a obohacující. Vzniká nové, třetí, pole, v němž může setkání dvou systémů vytvořit nové kvality.

Pozorovali jsme, že umění v pedagogických procesech otevírá hlubší dalekosáhlé a bezprostředně na osoby navázané pole zážitků. Vynáší na světlo potenciály, které by jinak v běžné výuce nebyly viditelné. Pedagožky a pedagogové zase vidí své žákyně a žáky v jiných souvislostech a mohou na to, co se projevilo během estetické práce, navázat v jiných reflexích a mohou svými odbornými znalostmi vyvolané impulsy obsahově obohatit.

Interkulturní sblížování

S přihlédnutím k zemím původu, společenským strukturám, formám škol a sociálním systémům se projektu zúčastnila přímo heterogenní sestava mladých lidí. Rozmanitost a různost a tudíž i rozměry evropské historie se odrážely již ve složení jednotlivých projektových skupin. Práce s uměleckým médiem dokáže všechny tyto zvláštnosti a perspektivy zviditelnit. Kulturní a systémově podmíněné rozdíly se stávají pochopitelnými a zrcadlí se v každém uměleckém výrazu.

UČENÍ A KONÁNÍ V „MEZIPROSTORU” SYSTÉMŮ A KULTUR VYTVÁŘÍ NOVÉ KVALITY

Setkání a spojení různých kultur bylo v jednotlivých dílčích projektech pojato odlišně – jako přímá součást procesu nebo nepřímo, jako práce na společném cíli. Nezávisle na tom, jaká forma sblížení „překračujícího jednotlivé kultury” byla zvolena, vždy bylo společné soužití zúčastněných zemí, škol a společenských skupin inspirující a obohacující o nové zkušenosti. Pozorovali jsme, že dějiny mohou oživnout a vyvolat impulzy tehdy, když dostává prostor interkulturní výměna. Pro mladé lidi se zdá být důležité reflektovat rozdíly, ale stejně tak i uvědomit si společné znaky. Ne proto, aby relativizovali příběhy z minulosti, ale aby se dopracovali ke sjednocujícímu náhledu na základě různých zkušeností a perspektiv. Současně vyžadovalo přímé prožití ve vztahu k dalším účastníkům vysokou úroveň reflexe. Být odkázáni na tlumočení, to vyžadovalo od účastníků hodně trpělivosti. Zároveň ale alternativní cesty komunikace otevřely mnoho příležitostí ke vzájemnému sblížení.

A v neposlední řadě docházelo k setkání různých kultur i uvnitř týmů a mezi projektovými týmy. Stále znovu jsme klopýtali o „kameny úrazu”, které jasně ukázaly, že pod „otevřeně komunikovaným” povrchem leží ještě mnohé, co se stává zřejmým až postupně nebo tak říkajíc mezi řádky. Práci o mnoho usnadňuje, když jsou rozdílné perspektivy do dění projektu zakotveny od samého začátku a může se v projektu vyvinout vlastní kultura vzájemného uznání a otevřenosti.

ZUM ABSCHLUSS

Den Raum zwischen Geschichte, Gegenwart und Zukunft zu füllen mit gedanklicher und gestalterischer Kreativität, ohne Einschränkungen oder Bewertungen und offen zu sein für Ungewohntes – das ist sicher ein Wagnis. Gleichwohl haben unsere Erfahrungen und Erlebnisse Mut gemacht: Sie haben gezeigt, dass künstlerische Herangehensweisen sensible und hochwertige Türöffner für die Auseinandersetzung mit Geschichte sein können. Sie haben uns diese Form der Arbeit immer wieder auch kritisch überdenken lassen. Und sie haben dargelegt, wie wertvoll solche Beiträge für den Fortgang von Geschichte sein können. In diesem Sinne möchten wir nun einladen, sich mutig auf die eigene Suche nach den Schichten der Geschichte zu machen und unsere Zeit auf diese Weise bewusst zu gestalten.

NA KONIEC

Bez wątpienia ryzykiem jest wypełnić przestrzeń między przeszłością, teraźniejszością i przyszłością twórczością intelektualną i artystyczną, nie ograniczając się i nie osądzając, będąc jednocześnie otwartym na nowe. Niemniej jednak, nasze doświadczenia i przeżycia dodały nam odwagi: pokazały, że postawy artystyczne mogą w sposób wrażliwy i wartościowy otwierać drzwi do konfrontacji z historią. Pozwoliły nam również krytycznie rozważać ten rodzaj pracy. I potwierdziły, jak cenny może być ten wkład w rozwój historii. W myśl tego zapraszamy, by odważnie udać się we własne poszukiwania warstw historii i świadomie kształtować w ten sposób teraźniejszość.

ZÁVĚREM

Naplnit prostor mezi minulostí, přítomností a budoucností myšlenkovou a tvůrčí kreativitou, bez nejružnějších omezení a hodnocení a s otevřeností pro neobvyklé – to je vskutku smělý počín. Naše zkušenosti a zážitky nám však dodaly odvahy: ukázaly, že umělecké přístupy mohou být citlivým a cenným klíčem k otevření konfrontace s dějinami. Stále znovu nás nutily se kriticky zamýšlet nad touto formou práce. A prokázaly, jak cenné mohou být takovéto příspěvky pro pokračování dějin. V tomto smyslu bychom vás nyní chtěli vyzvat na odvážné vlastní hledání jednotlivých vrstev historie a vědomé utváření naší doby tímto způsobem.

Gibt es einen Konsens zum Umgang miteinander und zum Miteinander der unterschiedlichen Systeme? Werden andere Sichtweisen, Wahrnehmungen und Haltungen, vielleicht ungewohnte Rollen und Facetten Einzelner wertschätzend und im Sinne der Gesamtheit in das Geschehen eingebunden?

Wie wird – in länderübergreifenden Projekten – die Begegnung der Teilnehmenden gestaltet? Bekommt der interkulturelle Austausch frühzeitig und ausreichend Raum und ist auch das Miteinander verschiedensprachiger Paare und Gruppen Bestandteil der künstlerischen Arbeit?

In welcher Form wird die Kommunikation in verschiedenen Sprachen sichergestellt, werden kulturelle Codes vermittelt? Und sind auch Übersetzerinnen und Übersetzer mit den wesentlichen Projekthalten vertraut?

PROJEKTPARTNERINNEN UND PROJEKTPARTNER

PARTNERZY PROJEKTU

PARTNERKY A PARTNEŘI PROJEKTU

Projektleitung | Kierownictwo projektu | Vedení projektu

Kerstin Huven ist selbständig als „inbetweeneer“ und Projektleiterin für Vorhaben im Dazwischen von Pädagogik und Kunst sowie als freie Journalistin. Im Auftrag der Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft hat sie die inhaltlichen, zwischenmenschlichen und organisatorischen Fäden des Leitvorhabens zusammengehalten und den gesamten Projektprozess begleitet.

Kerstin Huven prowadzi działalność jako „inbetweeneer“, kieruje projektami dotyczącymi edukacji i sztuki, a także pracuje jako dziennikarka. W imieniu fundacji Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft zajmowała się stroną treściową, interpersonalną i organizacyjną projektu, jak również nadzorowała cały jego proces.

Kerstin Huven samostatná „inbetweeneer“ a vedoucí projektů mezi pedagogikou a uměním, novinářka na volné noze. Na zakázku nadace Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft vzájemně spojovala obsahové, mezilidské a organizační nitky hlavního projektu a provázela a podporovala celý proces průběhu projektu.

Infos & Kontakt/Informacje i kontakt/Info & kontakt:
www.inbetweeneer.eu | kh@inbetweeneer.eu

Künstlerinnen und Assistenzen | Artystki i asysta | Umělkyně a asistenti

 Anja Häusser ist Regisseurin, Theaterpädagogin und Diplom-Heilpädagogin. Bis 2000 war sie aktive Schauspielerin des Theaters der Deutschsprachigen Gemeinschaft Belgiens „AGORA“ und ist seitdem freischaffend als Theaterpädagogin und Regisseurin sowie als Dozentin für Theaterpädagogik tätig. Neben ihrer Arbeit als Spielerin in verschiedenen Produktionen im In- und Ausland leitet sie Theaterworkshops und leitet und führt Regie in Kinder- und Jugend-Theatergruppen.

Anja Häusser jest reżyserką, nauczycielką dramatu i dyplomowanym pedagogiem terapii. Do 2000 roku była aktorką teatru Niemieckojęzycznej Wspólnoty Belgii „AGORA“, a od tego czasu pracuje niezależnie jako pedagog teatralny i reżyser oraz jako wykładowca edukacji teatralnej. Oprócz pracy jako aktorka w różnych produkcjach w kraju i za granicą, prowadzi warsztaty teatralne oraz kieruje i zajmuje się reżyserią w grupach teatralnych dzieci i młodzieży.

Anja Häusser je režisérkou, divadelní pedagožkou a diplomovanou léčebnou pedagožkou. V letech 1992 až 2000 byla aktivní herečkou divadla německy mluvícího společenství v Belgii „AGORA“, od té doby působí jako divadelní pedagožka a režisérka i jako docentka divadelní pedagogiky na volné noze. Kromě své činnosti jako herečka v různých tuzemských i zahraničních produkcích pro děti a dospělé vede divadelní workshopy a řídí a režuruje divadelní skupiny dětí a mládeže.

Infos & Kontakt/Informacje i kontakt/Info & kontakt:
www.anja-haeusser.de | anja.haeusser@gmx.de

Walli Höfinger (Performance-Künstlerin, Roy Hart Voice Teacher), **Nina Horn** (Theater- und Erlebnispädagogin) sowie **René Staebler** (Schauspieler, Regisseur und Fotograf) haben die Künstlerin während der Theaterarbeit als Assistenzen unterstützt.

Walli Höfinger (Performerka, nauczycielka pracy z głosem), Nina Horn (pedagog teatralny o specjalizacji: doświadczenie) i René Staebler (aktor, reżyser i fotograf) jako asystenci teatralni wspierali artystkę podczas pracy teatralnej.

Walli Höfinger (Performance-umělkyně, Roy Hart Voice Teacher), Nina Horn (divadelní pedagožka, vyučující zážitkové pedagogiky) a René Staebler (herec, režisér a fotograf) podporovali umělkyni během divadelní činnosti jako asistenti.

Anne R. Kieschnick ist freischaffende Künstlerin und hat unterschiedliche Einzel- und Gruppenausstellungen im In- und Ausland realisiert. Zudem leitet sie Bildhauerkurse für Kinder und Jugendliche an verschiedenen Kölner Schulen. Unter dem Titel „Der Zeit entgegen“ war sie mit deutschen und polnischen Künstlerinnen und Künstlern beteiligt an einem Austausch- und Ausstellungsprojekt in Köln und Breslau zu den Themen Heimat und Vergangenheit im persönlichen und gesellschaftlichen Umfeld.

Anne R. Kieschnick jest niezależną artystką, która zrealizowała różne wystawy indywidualne i zbiorowe w kraju i za granicą. Prowadzi kursy rzeźby dla dzieci i młodzieży w różnych szkołach w Kolonii. Wraz z niemieckimi i polskimi artystami brała udział w projekcie pt. „Naprzeciw czasu“, w ramach którego zorganizowane zostały wymiana i wystawy w Kolonii i we Wrocławiu, a których zagadnienia dotyczyły ojczyzny i przeszłości w kontekście osobistym i społecznym.

Anne R. Kieschnick je umělkyní a sochařkou na volné noze, uskutečnila řadu různých samostatných i skupinových výstav doma i v zahraničí. Vede také sochařské kurzy pro děti a mládež na různých kolínských školách. Pod názvem „Vstříc času“ se zúčastnila s německými a polskými umělkyněmi a umělci výměnného projektu spojeného s výstavou v Kolíně nad Rýnem a Vratislavi na téma domov a minulost z osobního a společenského pohledu.

Infos & Kontakt/Informacje i kontakt/Info & kontakt:
www.anne-r-kieschnick.de | Telefon +49 (0)221 973155 0

Valentina Pavlova ist bildende Künstlerin und widmet sich mit ihrer Arbeit vor allem dem Themenfeld „Erinnerung und Spurensuche“. Realisiert hat sie beispielsweise: „Kinderhimmel-Klangraum“ (1991), „trans tempora“ (1993), „Von Draußen nach Drinnen“ (1995), „Zeugen der Erinnerung“ (1997), den „Garten der Erinnerung“ im Park der Rheinischen Landeskliniken in Bonn (2000) sowie als temporäre Ausstellung im Paul-Löbe-Haus des Deutschen Bundestages (2011). Eines ihrer zentralen künstlerischen Anliegen ist es, die Kunst- und Kulturgeschichte Europas durch Gestalten begreifbar zu machen.

Valentina Pavlova jest wykładowcą artystką plastykiem, która w swojej pracy oddaje się szczególnie zagadnieniom z zakresu „Pamięć i poszukiwanie wskazówek.” Zrealizowała na przykład: „Dziecięce niebo-przestrzeń dźwiękowa” (1991), „trans tempora” (1993), „od zewnątrz do wewnątrz” w (1995), „Świadkowie pamięci” (1997), „Ogród Pamięci” w nadreńskim parku zespołu klinik w Bonn (2000), jak również tymczasową wystawę w Paul-Loebe-Haus niemieckiego Bundestagu (2011). Jednym z

jej głównym założen artystycznych jest poprzez kształtowanie uczynić sztukę i historię kultury Europy bardziej zrozumiałą.

Valentina Pavlova je výtvarnou umělkyní a svými pracemi se věnuje především tematickému okruhu „vzpomínání a hledání stop“. Vytvořila např. díla jako: „Zvuky dětského nebe“ (1991), „trans tempora“ (1993), „zvenčí dovnitř“ (1995), „Svědkové vzpomínky“ (1997), „Zahrada vzpomínání“ v parku Zemských rýnských klinik v Bonnu (2000) a dočasnou výstavu v domě Paula Löba v německém Spolkovém sněmu (2011). Jedním z jejich ústředních uměleckých snah je umožnit chápání evropských dějin umění a kultury Evropy tvůrčím přístupem

Infos & Kontakt/Informacje i kontakt/Info & kontakt:
www.valentina-pavlova.com | valentina.pavlova@gmx.de

Frank Rest, Garten- & Landschaftsbaumeister und staatl. gepr. Wirtschafter – Gartenbau, sowie **Tobias Pacyna**, Landschaftsgärtner, haben die Pflanzarbeiten zum „Garten der Zukunft“ fachlich angeleitet.

Frank Rest, mistrz ogrodnictwa, architekt krajobrazu i certyfikowany przedsiębiorca z dziedziny ogrodnictwa, podobnie jak Tobias Pacyna, architekt krajobrazu, swoją wiedzę i radami towarzyszyli pracom obsadzania drzewami „Ogrodu przyszłości“.

Frank Rest, zahradník, krajinář se státní zkouškou z oboru odborný hospodář pro zahradnictví a Tobias Pacyna, zahradník krajinář, poskytli odborné instrukce při sázení stromků v „Zahradě budoucnosti“.

Partnerschulen und weitere Beteiligte | Szkoły partnerskie i inni uczestnicy | Partnerské školy a další zúčastnění

Genoveva-Gymnasium

Bernd Knorreck, Schulleitung/dyrektor/ředitel školy
Genovevastraße 58-62, D – 51063 Köln

Infos & Kontakt/Informacje i kontakt/Info & kontakt:
www.genoveva-gymnasium.de | post@genoveva-gymnasium.de

Ulrike Güßgen unterrichtet Deutsch, Erdkunde, Geschichte, Pädagogik und Sport am Genoveva-Gymnasium und hat die pädagogische Leitung für den „Garten der Zukunft“ an der Schule übernommen. In ihren Händen lag die inhaltliche Erarbeitung des geschichtlichen Hintergrundes zu dem Vorhaben gemeinsam mit den Jugendlichen, die mit der Pflanzung des Baumkreises betraut waren. Mit Fertigstellung der Installation führt sie das Projekt für die jeweiligen 8. Jahrgänge des Differenzierungskurses Gesellschaftswissenschaften weiter.

Ulrike Güßgen uczy niemieckiego, geografii, historii, pedagogiki i sportu w gimnazjum im. Genoveva. W projekcie „Ogród przyszłości” przejęła pedagogiczne kierownictwo ze strony szkoły. W jej rękach leżał rozwój treści historycznych tła projektu, w którym młodzi ludzie zasadzili „Krąg drzew”. Po zakończeniu instalacji w ramach zajęć z nauk społecznych nadal prowadzi projekt dla każdego ósmego rocznika. Ulrike Güßgen vyučuje němčinu, zeměpis, dějepis, pedagogiku a tělesnou výchovu na gymnáziu Geno-

veva a převzala pedagogické vedení pro „Zahradu budoucnosti“ na této škole. V jejích rukách spočívalo obsahové vypracování historického pozadí pro projekt společně se studenty, kterým bylo svěřeno zasazení kruhu stromů. Po dokončení instalace vede projekt dále, vždy pro studenty osmého ročníku v rámci volitelného kurzu společenské vědy.

Kontakt/Kontakt/kontakt: guessgen@genoveva-gymnasium.de

Publiczne Katolickie Gimnazjum

Stowarzyszenia Przyjaciół Szkół Katolickich w Opolu

Maria Dragon, Schulleitung/dyrektor/ředitelka školy

ul. Niedziałkowskiego 8-12, PL – 45-085 Opole

Infos & Kontakt/Informacje i kontakt/Info & kontakt:
www.gimkatolickie.opole.pl | pkgspskopole@o2.pl

Alicja Gawinowska ist Pädagogin am Publiczne Katolickie Gimnazjum SPSK in Opole; sie unterrichtet dort Deutsch als Fremdsprache. Im Rahmen von „Morphing History“ hat sie die beiden Vorhaben „Dreiländertheater“ und „Friedenssteine“ von pädagogischer Seite und für die polnische Partnerschule geleitet und betreut.

Alicja Gawinowska jest nauczycielką w Publicznym Katolickim Gimnazjum SPSK w Opolu. Uczy tam języka niemieckiego. W ramach „Odkrywania historii” towarzyszyła i opiekowała się pedagogiczną stroną projektów „Teatru trzech krajów” oraz „Kamieni pokoju” dla polskiej szkoły partnerskiej.

Alicja Gawinowska je pedagožkou gymnázia Publiczne Katolickie Gimnazjum SPSK v Opoli; vyučuje němčinu jako cizí jazyk. V rámci projektu „Morphing History” vedla a podporovala z pedagogické stránky a pro polskou partnerskou školu oba dílčí projekty „Divadlo tří zemí” a „Kameny míru”

Kontakt/Kontakt/kontakt: amgavin@interia.eu

Gabriela Seifert-Knopik und **Katarzyna Kaleta** waren als Pädagoginnen in die Koordination, Begleitung und Betreuung während des Theater- und des Steinprojektes eingebunden. **Marcin Gambiec** hat die Bildhauerworkshops und die Theatereinheiten als Dolmetscher für die polnischen Gruppen begleitet.

Gabriela Seifert-Knopik i Katarzyna Kaleta jako nauczycielki zajęły się koordynacją i opieką w trakcie projektu teatralnego oraz projektu „Kamieni pokoju”. Marcin Gambiec tłumaczył dla polskich grup w trakcie projektu teatralnego i projektu „Kamieni pokoju”.

Gabriela Seifert-Knopik a Katarzyna Kaleta były zapojeny jako pedagożky do koordynace, průběhu a podpory divadelního projektu a projektu s kameny. Marcin Gambiec był tłumaczem polské skupiny na sochařských workshopech a během divadelního projektu.

Střední odborná škola a Gymnázium

Ing. Zdeněk Krabs, Schulleitung/dyktor/ředitel školy

Na Bojišti 759/15, CZ – 460 10 Liberec 3

Infos & Kontakt/Informacje i kontakt/Info & kontakt: www.sosag.cz | sosag@seznam.cz

Radmila Šenkýřová ist Pädagogin am Střední odborná škola a Gymnázium in Liberec, unterrichtet dort Deutsch und leitet unterschiedliche Austauschprojekte zwischen verschiedenen Schulen. Sie hat die beiden Vorhaben „Dreiländertheater“ und „Friedenssteine“ von pädagogischer Seite für die tschechische Partnerschule geleitet und betreut.

Radmila Šenkýřová jest nauczycielką w szkole średniej w Liberecu. Uczy niemieckiego i kieruje różnymi projektami w ramach wymiany z poszczególnymi szkołami. Towarzyszyła i opiekowała się pedagogiczną stroną projektów „Teatr trzech krajów” oraz „Kamieni pokoju” dla czeskiej szkoły partnerskiej.

Radmila Šenkýřová působí jako pedagožka na Střední odborné škole a Gymnáziu v Liberci, vyučuje němčinu a vede výměnné projekty mezi školami. Z pedagogické stránky vedla a podporovala za českou partnerskou školu oba dílčí projekty „Divadlo tří zemí” a „Kameny míru”.

Kontakt/Informacje i Kontakt/kontakt: radmila.senkyrova@seznam.cz

Hanka Ibrahimová hat als Pädagogin Theaterkurs und Bildhauerworkshop in Liberec mit betreut.

Irene Bohlen hat als Dolmetscherin die tschechische Gruppe während der Theaterbegegnung begleitet.

Hanka Ibrahimová jako nauczycielka opiekowała się kursem teatralnym i warsztatami rzeźbiarskimi w Liberecu. **Irene Bohlen** była tłumaczką czeskiej grupy w trakcie spotkania teatralnego.

Hanka Ibrahimová provázela jako pedagožka divadelní kurz a sochařský workshop v Liberci.

Irene Bohlen byla tlumočnicí české skupiny při divadelním setkání.

Werner-Stephan-Oberschule

Hannelore Weimar, Schulleitung/dyktor/ředitelka školy

Alt-Tempelhof 53-57, D – 12103 Berlin

Infos & Kontakt/Informacje i kontakt/Info & kontakt: www.wso-berlin.de | wso.berlin@t-online.de

Helmut Ruppersberg ist Pädagoge an der WSO Berlin. Seit 1997 begleitet er die Fahrten der Schülergruppen zur Gedenkstätte Lidice in Tschechien und hat im Rahmen von „Morphing History“ die Koordination der Theatereinheiten und Bildhauerworkshops für die deutsche Partnerschule verantwortet.

Helmut Ruppersberg jest nauczycielem w szkole WSO Berlin. Od 1997 roku towarzyszy uczniom podczas regularnych wycieczek do czeskich Lidic. W ramach projektu „Odkrywanie historii” objął koordynację jednostek teatralnych i warsztatów rzeźbiarskich dla niemieckiej szkoły partnerskiej.

Helmut Ruppersberg působí jako pedagog na WSO Berlín. Od roku 1997 doprovází žákovské skupiny při návštěvě památníku Lidice v České republice a v rámci projektu „Morphing History” byl odpovědný za koordinaci divadelních komponent a sochařských workshopů za německou partnerskou školu.

Kontakt/Kontakt/kontakt: helru@gmx.net

Hildegard Bleif hat die deutsche Schülergruppe während der Theaterbegegnung in Reichenow betreut und **Andrea Bauer** war für die Organisation des Steinworkshops in Berlin verantwortlich.

Hildegard Bleif towarzyszyła grupie niemieckich uczniów w trakcie spotkania teatralnego w Reichenow, a **Andrea Bauer** była odpowiedzialna za organizację warsztatów rzeźbiarskich w Berlinie.

Hildegard Bleif se starala o skupinu německých žáků během divadelního setkání v Reichenow a **Andrea Bauer** zodpovídala za organizaci workshopu kameny v Berlíně.

Mitwirkende Schülerinnen und Schüler | Uczennice i uczniowie biorący udział w projekcie | Žákyně a žáci

Acelya Bakir, Adriana Ochendusko, Agnieszka Mazurkiewicz, Aljosa Vukadinovic, Anna Palowska, Areja Lakonchai, Arthur Bilinsky, Aykut Meseli, Baran Kargin, Bartłomiej Karpinski, Bastian Mais, Bedia Günay, Beyza Büyükc, Boris Celebi, Cihad Karatas, Cindy Breyer, Dennis Bruschke, Dilan Sur, Elena Falkenhain, Eliska Komarkova, Eshtref Ismaili, Eva Roubířková, Fabian Freiburger, Firat Atli, Grzegorz Pukas, Iva Prajzlerova, Izabela Stefańska, Jan Serebrianyi, Jan Theuerkauf, Jana Skalová, Jasmin Kanne, Jennifer Königs, Jessica Bode, Johanna Nowosielska, Johannes Behrmann, Julia Kobylnik, Julia Rink, Katarzyna Jarmusik, Katarzyna Niekrasz, Kateřina Rosířková, Kristýna Konstatská, Laura Inreiter, Laura Muijters, Lisa Wanner, Lisa Wendler, Lucie Jedličková, Luisa Lo Monaco, Magdalena Górna, Magdalena Kowalska, Magomed Magomae, Mahmadou Saliou Bah, Maïke Klöckner, Maja Rączy, Małgorzata Michniak, Mandy Elger, Martin Quetz, Michaela Kyselová, Michaela Pavlenková, Michál Guzik, Michalina Siwiak, Michał Przysiężnik, Natasha Liebstreich, Nidjat Sultanov, Nikita Ojler, Nikola Pelantová, Pascal Rittmayer, Patrycja Walasek, Paul Werner, Pavlína Šilhánová, Philipp Reichert, Renata Chmielewska, René Markwart, Rukiye Düm, Semih Serin, Sinit Negase Goitom, Stanislava Stránská, Stefan Trifunovic, Svenja Grzeskowiak, Sylejman Maloku, Tereza Lupinková, Tereza Sasková, Tolga Dincer, Vanessa Wieseler, Veronica Esponda, Vladislav Válek, Zisan Celik, Zosia Piekorz, Zülal Cetin

IMPRESSUM IMPRESSUM IMPRESUM

Diese Broschüre ist im Rahmen des Projektes „Morphing History“ der Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft entstanden.

Niniejsza broszura powstała w ramach projektu „Morphing History“ (Odkrywanie historii) zrealizowanego poprzez fundację Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft (Fundacja Montag – Młodzież i Społeczeństwo).

Tato brožura vznikla v rámci projektu „Morphing History“ (Prolínání dějin) Nadace Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft (Nadace Montag – mládež a společnost).

Herausgeber und Projektträger | Wydawca i Promotor | Vydavatel a nositel projektu

Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft

Gemeinnützige Stiftung

Adenauerallee 127

53113 Bonn

Telefon +49 (0)228 267 16 310

www.montag-stiftungen.de | jugend-und-gesellschaft@montag-stiftungen.de

Vorstand/Zarząd/Ředitel: Dr. Karl-Heinz Imhäuser

Projektleitung sowie inhaltliche Konzeption der Dokumentation, Redaktion und Text

Kierownictwo projektu oraz merytoryczna koncepcja dokumentacji, redakcja i tekst

Vedení projektu, zpracování obsahové koncepce dokumentace, redakce a text

Kerstin Huven | www.inbetween.eu | kh@inbetween.eu

Inhaltliche Beratung zur Dokumentation

Merytoryczne porady dotyczące dokumentacji

Obsahová konsultace k dokumentaci

Nana Eger | nanaeger@web.de

Grafische Konzeption, Abbildungen, Layout und Satz

Szata graficzna, ilustracje, layout i skład

Grafická koncepce, obrázky, layout a sazba

Julia Jeschke | www.missjj.com | tell@missjj.com

Übersetzungen | Tłumaczenia | Překlady

Tschechisch/j. český/Čeština: Jana Mojišová | jana.mojisova@volny.cz

Polnisch/j. polski/Polština: Marcin Gambiec | gambiec@interia.pl

Małgorzata Wolf-Niedzielska | gosiak4@wp.pl

Lektorat | Korekta | Korektury

Lektorat der deutschen Texte/Korekta tekstów niemieckich/Korektorka německých textů:

Caroline Eckmann | www.eckmannrowley.de | eckmann@eckmannrowley.de

Lektorat und Überarbeitung der polnischen Texte/Korekta tekstów polskich/Korektor polských textů:

Małgorzata Wolf-Niedzielska | gosiak4@wp.pl

Lektorat der tschechischen Texte/Korekta tekstů českých/Korektorka českých textů:

Irene Bohlen | bohlen.berlin@t-online.de

Fotos | Zdjęcia | Foto

Ludolf Dahmen | www.ludolfdahmen.de | info@ludolfdahmen.de

Seite/Strona/Strana: 67

Nike Gerochristodoulou | www.nike-photography.com | info@nike-photography.com

Seiten/Strony/Strana: 52, 59-64

René Staebler | <http://renestaebler.de> | mail@renestaebler.net

Seiten/Strony/Strana: 20, 30-34

Weitere Bilder/Pozostałe zdjęcia/Další obrazová dokumentace

Paulina Broszenka & Renata Urban | Seiten/Strony/Strana: 38, 43, 44 links/lewo/vlevo, 50 links/lewo/vlevo

Ulrike Güßgen | Seite/Strona/Strana: 66

Robert Knopik | Seiten/Strony/Strana: 25, 26 rechts/prawo/vpravo

Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft | Seiten/Strony/Strana: 26 links/lewo/vlevo & Mitte/šrodek/uprostřed,

27, 28, 45 links/lewo/vlevo, 46 rechts/prawo/vpravo, 48-49, 67 (2. oben/2. powyżej/2. nahoře)

Werner-Stephan-Oberschule | Seiten/Strony/Strana: 44 Mitte/šrodek/uprostřed, & rechts/prawo/vpravo,

45 rechts/prawo/vpravo, 46 links/lewo/vlevo & Mitte/šrodek/uprostřed, 50 rechts/prawo/vpravo

Druck | Druk | Tisk

Koerdt GmbH, Anröchte

LITERATURNACHWEISE BIBLIOGRAFIA SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

Cremer, Marcel (2006). Zitiert aus dem Einführungstext zur Theaterwoche Korbach 2006. Unter: www.theaterwoche-korbach.de/werkstatt/werk2006/2konzept.htm

Dorner, Birgit und Engelhardt, Kerstin (Hrsg.) (2006): Arbeit an Bildern der Erinnerung. Ästhetische Praxis, außerschulische Jugendbildung und Gedenkstättenpädagogik. (Dimensionen sozialer Arbeit und Pflege) Stuttgart.

Kulturpolitische Gesellschaft e. V. (Hrsg.) (2010): kultur.macht.geschichte. Kulturpolitik und kulturelles Gedächtnis. Dokumentation des Fünften Kulturpolitischen Bundeskongresses am 11./12. Juni 2009 in Berlin. Essen.

Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft (2009): under construction. art as a learning environment. Dokumentation zum internationalen Symposium am 23. und 24. September 2009 in Bonn.

Montag Stiftung Jugend und Gesellschaft

